

САИД АҲМАД

ҚИРҚ БЕШ
КУН

РОМАН

ҒАФУР ГҮЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САНЪАТ НАШРИЁТИ
Тошкент—1975

©Faafur Gulom nomidagi Adabiёт va sanъat nashriёti, 1975 й.

БИРИНЧИ БҮЛЛМ

I

Зириллама гузаридан сал пари ўтиб чап тарафга тор кўча кетади. Қалин толлар соя ташлаган, четида ти-нимсиз жилдираб сув оқадиган бу кўча айниқса саратор кезлари жуда жимжит бўлади. Гувала деворлар орқасида бетини чанг босган беҳи гўралари, теракка чирмашгани аймоқи узумлар бу кўчага ажиб бир ҳусн бағишилайди.

Якtagининг барига тўрт-бешта ҳандалак солиб олган эллик ёшлар чамасидаги бир киши шошилмай боради. Қорага бўялган кўн этиги тупроққа зарб билан тушганидан чанг кўтарилади, қўнжларига қўнади.

Кўча бетларидаги катта-кичик эшиклар олди жуда файзли. Йўлак олдиларнда супачалар. Ариқ бўйида раи-ҳонлар. Тол пинжига суқилган сунада бир мўйсафи қийиги билан чойнакни ўраб ўй ўйлаб ўтирибди. Унинг ҳассаси тиззасига кўндаланг қўйилган. Олдига ёзилган дастурхонда иккита кулча, бир ликонда майдалаб учирилган оқ қанд. Кўзачада ош райҳон шохлари.

Ҳандалак кўтарган киши чол олдидан ўтаётганда қадамини секинлатди. Чолнинг қулоғи оғир бўлса керак, баланд овоз билан салом берди. Чол хаёлдан уйғониб алил олди.

— Икроммисан? Тинчмисан, болам? Арзандагинанг ўйнаб-кулиб юрибдими? Ке, битта чой ич!

Икром отли бу киши чолнинг гапини қайтармади. Аста келиб супа четига омонатгина ўтирди. Чол чой қуиб узатаркан, ҳавони исказ атрофга аланглади.

— Жонворнинг ҳидини қара! Ҳандалак пишипти-да.

Икром этагидаги ҳандалаклардан бирини чолнинг олдига қўйди.

— Ҳа, топдингиз, бува, ҳандалак чиқибди. Мана, омонлика бирини олинг.

Чол ҳандалакни олиб узоқ искади. Кўзлари қисилиб, анча пайтгача жим қолди. Кейин хўрсингандек деди:

— Худо шу кунларга ҳам етказди. Пишиқчиликка етмай ўлиб кетаман, деб ўйлаган эдим. Ўзингга шукур!

Икром белбоғига осилган жез поинакли қиндан пи-роқ чиқариб чолнинг олдига қўйди. Чол пишоқни нари итарди.

— Қўй, неварамга сўйиб бераман. Ўзим жуда соғи-ниб турган эдим. Ҳандалак баҳона бир кўриб келаман.

Икром кулди.

— Неварангиз ҳандалак пишигини ҳали кўп кўради. Үзингиз сўйиб енг.

— Неварам ёнимда чулдираб турмаса томоғимдан овқат ўтадими?

Чол чойнак тумшуғини пиёла четига теккизив охирги чойни қўйди-да, ўзи ҳўплаб фотиҳа ўқиди.

— Қун исиб кетмай бориб кела қолай.

Икковлари ўринларидан туришди. Икром чолнинг ҳассасини олиб бериб, ариқдан ўтишида белидан тутди.

Чол кетаркан миннатдорлик билдириди.

— Зап иш қилдинг-да, Икром. Неварам бўйнимга осилиб чулдирайдиган бўлди.

То у кўздан йўқолгунча Икром орқасидан қараб қолди. Негадир ичидан бир кучли хўрсиниқ келиб энтикиб олди. Бу чолга ҳавасданми, ё шундай покиза бир инсоннинг умри тугаб бораётганиданми, билмасди.

Супа четида қолган учта ҳандалакни нохушлик билан яна этагининг барига ташлаб сертупроқ йўлдан боягидек салмоқли қадамлар билан юриб кетди.

Икром яшил эшик олдида тўхтаб оёқ остидаги бодринг пўчоқларига, чала тишлаб ташланган ғўра олмаларга, бир-икки жойидан тимдаланган кунгабоқар лаганчасига қаради. Бошини сарак-сарак қиласаркан, бетида ажиб бир жилмайиш пайдо бўлди. Ўзича овоз чиқазиб «боласи тушмагур-е, боласи тушмагур-е», деб юборганини билмай қолди. Остона ҳатлаб ичкарига кирди. Ҳовли жимжит. Ҳамма ёққа кўлоблаб сув сепилган. Икром ҳандалакларни айвонга думалатиб, ичкари ўйга мўралади. Үрин ийғилмаган. Үн олти ёшлардаги

бир йигит донг қотиб ухларди. Деразадан тушган офтоб бошига келиб қолганидан бўйинлари терлаб кетган. Икром оstonага тепиниб этигининг чангини туширди-да, кириб ўғлиниң бошига чойшаб тортиб қўйди. Онаси қаёқда экан, деб атрофга қаради. Яна ҳовлига тушди. Хотини кўринмасди. Ариқ бўйинга келиб ювенишга энди энгашган ҳам эдики, томорқа тарафдан инграган товуш келди. Ўқдек отилиб томорқага чопди.

Қантак ўрик тагида қирқ беш ёшлардаги хушрўйги-на бир жувон тўлғаниб ётарди. Ёнида палёнланган учтўртта ўрик саржин. Тўнка устида болта. Икром илдам бориб хотинини кўтарди.

— Жаннат, Жаннат, сенга нима бўлди?

Жаннат ингради. Икром ариқдан ҳовучида сув олиб бетига сочди. Жаннат кўзини очди.

— Нима бўлди?

Жаннат инграгандек жавоб қилди:

— Тентаккинамга тансиқроқ бир нима пишириб берай десам ўтин қолматпи.

Икромниң икки қоши оралиғига тугунчак тушди. Хотинини суяб ҳовлига олиб ўтди. Ичкарида ҳамон ўғли донг қотиб ухларди. Икром хотинини кўрпача устига ётқизиб, бошига ёстиқ қўйди. Кейин жаҳл билан уйга кириб боласининг устидан чойшабни иргитиб ташлади. Бола чўчиб кўзини очди. Тепасида депсиниб турган дадасига ҳайрон қаради.

— Тур! Бу қанақа аҳмоқлик?

Бола умрида бунақа гап эшитмаган шекилли, қўрқиб кетди. Икром яна қичқирди:

— Одамлар ишини қилиб тушликка чиқди. Сен ҳали дам болишдан бошингни узмасан. Аҳмоқ!

Айвондан хотинининг ингроқ товуши эшитилди:

— Боламни сўқманг. Болагинамни ғадабламанг!

Икром боланинг ювуқсиз бетидан кўзини олиб айвонга чиқди. Хотинининг бошига келиб тиз чўкди.

— Ҳандалак олиб келдим, сўйиб берайми?

Хотин бош чайқади.

— Болагинамга сўйиб беринг. Есин. Турсунбой, болагинам, қанисан? Даданг ҳандалак олиб кептилар, еб олгин, болагинам.

Турсунбой кўзлари уйқудан қисилган бир ҳолда ичкаридан чиқди. Айвон четидаги ҳандалакларга қаради. Олмоқчи бўлиб турганда Икром зарда билан деди:

— Бор, ювин, кейин сўсан!

Бола бир онасига, бир дадасига қараб туриб қолди. Кейин норози ҳолатда айвондан тушиб нари кетди. Хотин инграб эрига қаради.

— Боламга қаттиқ гапирманг. У нимани билади, ёш бола-ку. Эси кириб қолар, дадаси.

Икром индамади. Хотинига совиб қолган чойдан қуянб тутди.

— Эсинг жойидами, оғир оёқ одам ўтии ёрадими?!
Ўғлингга айтсанг бўлмасмиди.

Эр-хотин жим қолишиди. Шу ўғил уларнинг битга-ю битта фарзандлари. Жаинат етти бола туғди. Тұрмади. Шу биттагина Турсунбай уларнинг қувончи бўлиб ўсарди. Болага улар шамолни ҳам раво кўрмасдиlar. Бола ҳам ёлғизлигини сезиб, ундан фойдаланаарди. Уй юмушларига қарашмас, қарашганда ҳам ишни ўйин тариқасида бошлаб, ишга айланганда ташлаб кетарди. Она доимо орқасидан юриб у чала қолдирган ишларни бажараркан, ҳа, бўйнигинанг узилмагур, ҳа, оғзингдан бол тушмагур, деб гапириб юриб иш қиласди. Бола йўлга кирганда ҳам эр-хотин уни опичлаб юришди Унинг ўзи кеч йўлга кирди. Умуман бола айёр бўлади. Кўп кўтарсангиз оёғини ерга босмайдиган бўлиб қолади. Турсунбой ҳам оёғини кеч ерга босганлардан эди. Икром тўйларга борса биронта қандми, конфетми, яхши ният билан, боламни ҳам шу кунларга етказсин, деб киссасига солиб келарди.

Она қаерга борса уни эргаштириб борарди. Турсун ҳатто мактабга борганда ҳам онасини эмарди. Катта танаффусда келиб эмиб кетар, она тўй-ҳашамларга борса, орқасидан эргашиб борар, уни имлаб йўлакками, панароқ жойгами чақириб эмиб оларди.

Улар арзанда болаларини ана шундай, бутун умрларини, роҳат-фароғатларини бағишлиб ўстиришган эди. Зоро уларнинг роҳатлари ҳам, фароғатлари ҳам шу боланинг дард кўрмай ўсишию кўз олдиларида юриши эди. Агар Турсунбойни сал иситма олиб қолса, эр-хотин ўйқу нималигини унугтишар, бошидан нари кетишолмасди. Турсунбойнинг сал нотоб бўлиши икковини ҳам оёқдан йиқитарди.

Турсунбой ювиниб уйга ўтиб кетди-да, бир оздан кейин кийиниб чиқди. У чинакам бирор ҳавас қилса арзийдиган йигит бўлганди.

Турсунбой ҳуснда тенгсиз йигит эди. Қош-қўзлари попукдек. Ота-она эмас, кўрган кишилар ҳам тўхтаб бир қарамай иложлари йўқ эди.

Турсунбой ўзининг чиройлилигини билар, шунинг учун бўлса керак, ўзига бино қўярди. Уз тенглари, айниқса қизлар олдида сал баландроқ туриб, беписанд гаплашарди.

Турсунбой келиб дадасининг олдига тиз чўкди.

— Болам, онангга жиндек қайнатма шўрва қилиб бер. Мен ҳозир далага кетаман.

— Қўйинг,— деди хотини.— Қўлига пичоқ берманг, эт-бетини кесиб олмасин, болам. У-буни келтириб беринг, ўзим секин тўғраб бераман.

Икром индамади. Ер остидан секин ўғлига қаради. У онаси ҳимоя қилаётганидан мамнун эди. Икром индамай туриб ўтоқ бошига кетди. Жаннат ўғлини пешасидан силаб пичирлади:

— Токчада қаймоқ бор, дастурхонга нон ўраб қўйганман, чойингни ич, болагинам.

У шундай дедиую ўғлининг жавобини ҳам кутмай инқиллаб ўрнидан турди. Боласининг олдига дастурхон ёзиб нонушта қўйди. Кейин унга тикилиб ўтираверди.

Ошхонада Икром дўқ-дўқ ўтин ёпар, жаз-буз қилиб пиёздоғ қиласарди.

Она ҳамон боласидан кўз узмай аллақандай шиғрин хаёллар оғушида тебраниб-тебраниб ўтиради.

II

Қалин дарахтларга бурканган катта ҳовлиниң этак тарафиди янгигина шувоқдан чиқсан уй-даҳлиз, олди айзои. Ҳовли ўртасида атрофидан ариқ айланниб ўтадиган супа. Ариқ бўйларидарайхонлар қулф уриб яшиаб турилти. Суви қочиб қоқига айланса бошлаган сухан ўрик таги билан битта бўлиб тўкилган. Жаннат тўқилган ўрикларни териб лаганга соляпти. Супа устида пашшахона ичида Турсунбой барқ уриб ухлаб ётипти. Жаннат ой-куни яқин бўлганидан энгашиб ўрик теролмайди. Ўтирган ўрнида сурилиб теради. Тут тагидаги чогроқ сўрига нонушта тайёрланган. Ошхона олдида сарик самовар париллаб қайнаб турипти.

Жаннат тиззасига тиравиб ўрнидан турди. Терган ўрикларини айвон лабига қўйиб супага келди. Паашшахона четини кўтариб ўғлига аллақандай меҳр билан қаради.

— Болам, тура қолгин. Жон болам, кун ёйилиб кетди. Тура қол, жон болам, онагинанг ўргилсан! Даданг нонушта қилмай ишга чиқиб кетган-а. Тургин!

Боласи у ёнбошидан бу ёнбошига ағдарилади.

Ҳали устара тегмаган иякларида йигитлик ишоналари белги бериб қолган, тушь суртилгандек қуюқ киприклиари юмуқ кўзларини қоплаб турарди. Зулукдек қора қошлари, қирра бурни, бежирим ияклари болага алоҳида бир ҳусн бағишларди.

Жаннат унинг бошини силайди.

— Турсунбой, болагинам, турсанг-чи, нонушганг сошиб қолди. Даданг кутиб қолди.

Турсунбой одеялни бошига тортиб бурканиб олди.

— Ҳа, умрингдан барака топкур-а, турсанг-ку, бўларди-я. Менинг шу аҳволда бориб келишим осонми. Ҳа, боланг кўпайгур-а. Қандоқ қиласман, бораман-да. Тезроқ тур! Дадангнинг олдига ўзим бораман. Сўридаги нонуштангни товуқ чўкиб кетмасин.

Жаннат ўзидан-ўзи гапириб, чорсига нон, қатлама туга бошлади. Самовар жўмрагидан катта мис чойнакка қайноқ сув қўйиб самоварга яна сув тўлатди. Қувурига тараша ташлади. Кейин қўлида чойнак, тугун билан супа ёнига келди.

— Кетяпман. Эшик очиқ қолмасин, тур. Турганингдан кейин чорбоққа чиқиб сигирдан хабар олиб қўй. Арқонига ўралашиб қолмасин.

Жаннат гапира-гапира чиқиб кетди.

Кун ёйилиб кўча серқатнов бўлиб қолганди. У кексатоллар, қайрағочлар бағридан ўтган йўл бўйлаб кетаркан, қулоғига хотинларнинг йиғиси чалинди. Сергакланниб йиги келаётгаян тарафга қулоқ тутди. Йиги Расул буванинг ҳовлисидан келарди. Хотин қадамини тезлатди. Расул буванинг кўча эшиги өлдидаги супаси кўринди.

Чол ҳар куни шу супада кунини кеч қиласади. Юзни қоралаб қолган бу чол умрида кўп воқеаларнинг шоҳиди бўлган. Ували-жували бу қария кейинги йилларда узоқяқинга боролмайдиган, невараларига супа ясатиб чўрдек гиламча солдириб ўтирас, дидига ёқсан йўловчини

ёнига чорлаб аччиқ кўк чой қуиб берар, кетаётгандарайхондан битта шох синдириб қўлига тутарди.

Мана, ҳозир супа олдида уч-тўрт киши ўралашиб турибди. Кўча бетига кўлоблаб сув сепилган. Чол ўтирадиган супа тепасидаги тол поясини кесиб тэбутга анбар қилишяпти.

Хотин жанозага тўпланаётган кишилар олдидан бош эгид ўтиб кетди. Ичкаридан ўқтин-ўқтин йифи товуши келиб турибди. Қорагина бир киши шошиб келарди. У узоқдан жадал келаётган бўлса керак, терлаб, яктагининг елкалари ҳўл бўлиб кетган эди.

— Жаннат, Икромга ўзинг хабар қил. Пешинга чиқазилармиш, деб айт. Мен Заркент, яккатутликларга хабар қилиб келяпман.

У шундай дедиу яна жадаллаб юриб кетди.

Бу эрининг яқин ўртоғи, Тўланбой исмли киши эди. У қиз танлаб-танлаб ёшини ўтқазиб қўйган, охири қирқни қоралаб қолганда уйланган, ўзи очиққина, ҳар гапига мақол ё матал қўшиб гапирадиган сўзамол киши эди. У кирган давра бирдан яшнаб кетар, тўй-ҳашамларда у бўлмаса ўрни йўқланиб турарди. У ўзини катта олмас, қишлоқда азами, бирон маърака бўлса дарров етиб келарди. Биронта одам бемаҳал нотоб бўлиб қолса шуни ўйғотишар, пиёда бўлса ҳам Марғилонга — доктор олиб келишга юборишарди. Тўланбой йўқ демай пилдираф кетаверарди. Мана ҳозир ҳам Тўланбой жанозага икки қишлоқни хабарлаб келяпти.

Жаннат эрига бу кўнгилсиз хабарни етказиш учун қадамини тезлатди. Идора олдида қора енгил машина турарди. Одам кўп. Ҳамма ичкаридан кимнингдир чиқинини кутяпти. Жаннат бир муддат, ким келди экан, катталардан биронтаси бўлса ажаб эмас, деб Яккатут тарафга бурилди. Икромжоннинг ўзи шу тарафга ҳаллослаб келарди. У хотинини кўриб аччиқланди.

— Ўзинг келяпсанми? Ўғлингга айтсанг бўлмасми? Неча марта айтаман, юк кўтарма, деб.

Жаннат, ҳечқиси йўқ, дегандек илжайди.

— Турсунбойгинангиз ухляпти. Кечаси кеч қайтган эди. Ўйғотгим келмади. Расул бува оламдан ўтибдилар.

— Эшийтдим,— деди Икром.— Шунга келяпман. Сен уйга қайта қол.

— Он наҳор борасиэми, қатлама қилган эдим, бир тишлам бўлса ҳам гамадди қилиб олинг.

— Кейин, кейин. Үзим эшикка бораман. Йўлдош ота келибдишлар. Мений йўқлатган эканлар, борай.

— Ота атайи жанозага кептиларми?

— Йўқ, иш билан юришипти. Кўпчилик бўлиб чўлларни айланиб юришганмиш. Қишлоғимиз тепасидан канал ўтади, дейишияпти. Уйи, боғи устидан канал ўтадиган хонадонлар билан гаплашиб юришипти. Биронтаси норози бўлиб қолмасин, деб Райимбердига тайинляяптилар.

— Вой тавба,— деди Жаннат.— Ҳукумат ҳам сув келтирсинг, ҳам ҳақини тўласин, кўз кўриб, қулоқ эшишмаган замонлар бўляпти.

Икром шошиб турганидан гапни чўзиб ўтирмади.

— Кейин айтиб бераман, хотин. Гап кўп. Зўр ишлар бўладиганга ўхшайди. Борай-чий, отанинг ўзлари айтиб қоларлар. Үз оғзиларидан эшитай.

Икром хотинини қолдириб, ўзи идора тарафга қараб кетди.

Жаннат тугунчаси билан уйга қайтганда сўри устидаги нонуштани мусичалар чўқир, қаймоқ солинган пиёла ерга тушиб чил-чил бўлган эди. Тўкилган қаймоқни мушук яларди. Турсунбой бўлса ҳамон донг қотиб ухлаб ётибди. Тўрт-беш товуқ дастурхондан олиб қочган қатламани талашиб чўқилашарди.

Жаннат бу бесарашжомликни кўриб ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Ҳа, болагинанг кўпайгур-а, бу нима қилиқ, ҳали ҳам ётибсанми? Мана, бормаганингдан дадагинанг нонушта кутиб-кутиб, оч-чаҳор қишлоққа тушиб келибди. Шунақа ҳам бўладими, болангдан айланай.

Онасининг тинмай жавраши чаккасига теккан Турсунбой нонлож бош кўтарди. Пашшахона ичидан бир керишиб одеялни иргитди.

— Ҳеч ухлатмадингиз-да.

— Ўхлаш ҳам шунчалик бўлади-да. Расул буванг ҳам оламдан ўтиптилар.

Бола беларвогина «шунақами», деб қўя қолди.

— Дадаңг ўшаққа кетдилар. Сен ҳам чойингни ичиб ўшаққа бор.

— Мен нима қиласман. Кун исиб кетди.

— Вой болам, бу одам боласининг бир-биридан қар-

зи-я. Бутун уч қишлоқ буванганикага йығиляпти. Раҳматли, қандоқ табаррук одам эдилар. Юз ёшга кираман, деб турган эдилар.

Онанинг гаплари Турсунбойга малол келди.

— Бўлди, кўп гапираверманг. Миямни ачитиб юбордингиз.

Ўғлининг аччиқлананаётганини кўриб она сергакланди.

— Хўп, хўп, болам. Энди гапирмайман. Борсанг яхши бўларди. Ҳамма ўртоқларинг ўша ерда. Охунбобоев ота ҳам келибдилар.

Бола эснаб ўринидан турди. Она уйга кириб дазмолланган янги дастрўмол, тахтакачдан тушган марғилон нусха дўппи олиб чиқди.

У кўча эшигига йўл оларкан, она аллақандай, сира таърифлаб бўлмайдиган меҳр билан орқасидан қараб қолди.

— Чой ичмадинг-ку, чойгиннангни ичмадинг-ку, тен-тагим.

Турсунбой кўчага чиқиб қаёққа боришини билмай анча ўйланиб туриб қолди.

Ҳали жанозага Охунбобоев ҳам келармиш деган гап қулогига киргандек бўлганди. У киши қанақа одам экан? Билгиси келди. Дадаси Тошкентга борганда Охунбобоев, ўғлинг нечага кирди, кап-катта йигит бўлиб қолгандир, деб сўраганини онаси айтиб берганди.

Турсунбой ўйлаб ўтирмаи Зириллама тарафга юра бошлади.

Ҳамма вақт жимжит бўладиган кўчада бугун одам кўп. Тўрт-беш қишлоқ шу ерга — дафн маросимиға тўпланган. Кўча бетида тобут.

Тўп-тўп одам орасида шивир-шивир бошланди. Ога келаётидилар. Йўлдош ота келаётидилар, деган гап оғиздан-оғизга ўтди.

Узокдан машина моторининг гуриллагани эшитилиб дарров сўнди...

Нарида ўн чоқли киши кўринди. Олдинда чўққи соқол Йўлдош Охунбобоев, унинг ёнида Тоға, Икромжон, Үмматали ва тўрт-беш киши шу тарафга қараб келишарди... Райимберди Расул буванинг кейинги кунларини гапириб келарди:

— Саккиз ўғил, бир қиз, ўттиз саккиз невара кўрган. Ёлғиз қизини қўп яхши кўради, бечора. Ўша қизининг қўлида жон берипти.

Икром кечаги учрашувни яна эслади. Демак, бува кеча неварасига ҳандалак олиб борганича уйига қайтмаган. Ўша ерда жон таслим қилган.

Охунбобоев уни яхши танирди. Эслаб кетди.

— Расул буванинг укаси билан биз Эшонтўпи қишлоғида чоракорлик қиласардик. Атайн Зирилламадан бизни йўқлаб бораради. Топганини бериб яна пиёда орқасига қайтиб кетарди. Ўтган йили Тошкентга неварасини етаклаб борипти. Ишга келсам эшикда кутиб турган экан: «Шуни ўқитиб, менга одам қилиб бер. Биттаси илмли бўлсин», деб илтимос қилиб қолди. Жойлаб қўйдим.

— Ҳа, — деди Райимберди, — дўхтирликка киритиб қўйган экансиз. Ҳозир шу ерда, каникулга келган.

Зириллама жанозага кўчиб келгандек ҳди. Кўча бетида бирор чўккалаган, бирор тик турган, чол ўтирадиган супада икки-уч қария бош эгиб тек қотишган ҳди.

Охунбобоев бир четда тиззалади. Маърака эгасига имлаб, юқорига олинглар, деган ишора қилишди. Аммо Охунбобоев жойидан жилмади. Қўлинин кўксига қўйиб узр ишорасини қилди.

Бари бир бўлмади. Райимберди уни қўлтиғидан олиб турғизди-да, супага, қариялар олдинга ўтқазди.

Далага, ғўза чопиғига кетаётган колхозчиларниң ҳаммаси жанозага келишган. Уларнинг кетмонлари, нон тугилган қийиқлари ёнларида.

Куннинг тифига қолмай жаноза ўқилиб қабристонга йўл олишди. Зириллама гузарига чиққанларида ўткинчи аравадагилар, отлиқ кетаётганлар йўлдан тўхтаб тобутни елкага олишар, ети қадам юриб дастани бошқасига беришарди. Йўллардаги самоварларда эрталабки нонуштага чиққан, чойхўрлар гур этиб туришар, сартарошхэнадагилар, дўкондагилар ишларини, пулларию қимматбаҳо буюмларини ташлаб, тобут дастасини елкага олишарди.

Бу қадим ўзбек одатини айниқса зирилламаликлар қаттиқ ушлашарди. Сўнгги йўлга кетаётган инсон олдидаги буюк қарз деб билишарди.

Охунбобоев ҳам навбатма-навбат дастани елкага олар, марҳум сиймосида ўз отасини эсларди. Улар бир-бирлари билан қалин дўст бўлишган. Расул бува дўсти Охунбобо вафот этганда қабрига ўз қўли билан қўйганди. Шунда Йўлдошвой бу одамга алоҳида бир меҳр,

алоҳида яқинлик сезган, бу сезги чол оламдан ўтгунга қадар қалбини тарк этмаганди.

Йўлдошвой ўз отасини иккинчи дафъа дағн қилаётгандек эди. Чунки отасини таниган, унинг товушини эшигтан, ҳамнафас бўлган кишилардан энг сўнгиси шу Расул бува эди.

Юз ёшни қоралаб қолган бу табаррук чолни у Тошкентда Олий Совет Президиумининг Раиси бўлиб ўтирган столида, ўй ўйлаб қолган чоқларида ҳам эсларди. Қачон Фарғона томонларга йўли тушса, албатта уни бир зиёрат қилиб, дуосини олиб ўтарди. Мана, отаси билан ҳамнафас, унинг нафасини туйган сўнгги киши ҳам олами тарк этди.

Бу чолни бутун юрт иззат қиласди. Тўю маъракалар усиз ўтмасди. Никоҳ тўйларида келин билан куёвни унинг олдига олиб келиб салом бердиришарди. Янги фарзанд кўрганлар албагта чақалоқни унинг тиззасига қўйиб олишарди. Агар у гузардан ҳассасини дўқиллатиб ўтиб қолса ҳамма баробар қалқиб то ўтиб кетгунча таъзимда туради.

Ҳад-ҳисобсиз тобуткаш қабристон томонга бурилган эди. Тўланбой олазарак бўлиб кимнидир қидира бошлади. Қўпчиликдан қолиб кетмай, деб пилдираб бораётган сийрак соқол бир кишини тирсагидан ушлади.

— Умматали амаки, тез ўйга бораркансиз.

Умматали ҳайрон бўлиб Тўланбойга қаради.

— Нима гап?

Тўланбой ҳаллослаб гапиради:

— Ўғлингиз маҳаллани бошига кўтариб аравакашлар билан муштлашяпти.

Умматали бир гап айтмай тўпдан ажralиб орқасига қайтди. Унинг бунақа маъракалар, тўйлардан бенасиб бўлиб орқага қайтган пайтлари кўп бўлган. У биронта тўйда, биронта базмда одамларга ўхшаб хотиржам ўтираган. Ўғли Азизхон жанжални пулга сотиб олар, машмаша бошлиб уни мудом нотинч қиласди. Шунинг учун ҳам ҳозир у, нима бўпти, қачон, нега, деган савол бермай орқасига қайтяпти.

Савобдан қуруқ қолмайлик деб ўткинчи аравакашлар от-араваларини тор кўчада қолдириб, тобут дастасини елкага олиб, ярим йўлгача бўлса ҳам кузатиб қўяйлик, деб кетган эдилар. Азизхон эгасиз қолган от-араваларни кўриб пайтдан фойдаланмоқчи бўлипти. Иккита отни

аравадан чиқазиб болаларни миндирипти. Ўзи кўча тарафдаги дарвозанинг бир тавақасини чиқазиб кўча ўртасида қорнига қўйиб ётиб опти. Болалар от билан қорнидаги дарвозага чиқшипти. Аравакашлар келишса от йўқ. Болалар от миниб чиқсан дарвоза тахтасининг бош тарафида Азизхоннинг ияги чиқиб турипти. У кучаниб, яна биттаиг от миниб чиқларинг, деб буйруқ қиласпти.

Аравакашлар болаларни тириқтириб отларни туширишди. Биттаси Азизхоннинг юзига тарсаки тортиб юборипти. Азизхон забти тез, дев йигит. Унга шапалоқ ургани аравакаш йигитни белидан ушлаб девор ошириб чорбоққа иргитибди. Қолған аравакашлар унга ёпирилиб калтаклай кетишибди. Азизхон унисини 'у ёққа, буднисини бу ёққа отиб, тўрт тарафга қувиб, кўча ўртасида, қани, мард бўлсанг яқин кел, деб икки қўлини белига тираб турипти.

Умматали етиб келганда ариқнинг бу бетида тўртта аравакаш унга яқин келомай сўкинишарди.

Аравакаш зоти уришқоқ, сўкишда бирёвдан орқада қолмайдиган халқ бўлади. Аммо Тоғилогу Марғилонга сўз бермай келаётган бу зўравонлар Азизхоннинг олдига боромай турғанларини кўрган Умматали уларга эрмакомиз қараб қўйди.

— Ўят-э, шу ёш боладан калтак еб ўтирсаларинг. Бу гавда савлат экан-да.

У шундай деб ўғлини туртиб-туртиб четга олиб чиқди.

— Сенинг дастингдан бирон жойда хотиржам битта пиёлагина чой ича оламанми, йўқми? Ҳе, сенга полвонликни ўргатган Ҳожимуқондан ўргилдим!

Азизхон дадасига бетма-бет келомасди. Ҳар қандай тўполон қилмасин, ҳар қандай қилиқ қилмасин, дадаси кўзига қараса Ѣаштидан қайтар, чурқ этиб оғиз очмасди.

Бу гал ҳам шундай бўлди. Умматали кўча ўртасида дарвозанинг бир тавақаси тупроққа қеришиб ётганини кўриб ўғлига хўмрайиб қараган эди, Азизхон ғиринг демай дарвозани азот кўтарди. Лапанглаб бориб бир интилишда жойига илиб қўйди. Қейин индамай уйга кириб кетди. Умматали йиғилган болаларга қичқирди:

— Борларинг, туққанларингнинг олдига жўналаринг. Томоша тамом! Э, чавандоз паҳлавонлар, отларингни аравага қўшинглар. Э, садқайи полвон кетларинг!

Умматалинг ўглиниң бир таъзирини бермоқчи бўлиб ҳовлига кирди. Бола кўринмади. Қидириб чорбоқقا чиқди.

Азизхон аллақачон чорбоғ деворидан ошиб қўчага чиқиб кетган эди.

Ота илжайиб бошини сарак-сарак қилди.

— Ҳа, тентак-а! Қуйилиб қолармикин, ишқилиб!

Ота бўласининг тақдиридан ташвишланарди.

— Минилмаган асов отиңг ўзи. Билмай мингани иргитиб ташлайди. Эгар урдирмайди, ҳурковуч. Ҳа, ишқилиб омон бўлсин! Бир кунмас бир кун зўр хотиннинг қўлига тушса ювощ бўлиб қолар.

Умматали ўзини шу хил гаплар билан овутарди.

III

Зириллама қишлогининг гузарида ғалати иш бўлди.

Азизхоннинг қўлини боғлаб гузарга олиб чиқиши. Калтак зарбидан бетлари мўматалоқ бўлиб кетган, чаккалари ғурра. Кийим-бошлари йиртилиб, елкалари очи-либ қолган эди.

Эрталаб нонуштага чиққан чойхўрлар, Марғилону Қувә тарафларга кетадиган йўловчилар унинг атрофини ўраб олган. Бир давангирдек йигит гал бермай унга мушт тушириб турипти. Аммо Азизхон бош кўтариб унга бир нима деёлмас, мушт ва калтакларга чидаб, миқ этмай турарди.

— Ҳой, инсофинг борми, Акбар, шунча урдинг, энди бас! Ўлдириб қўясан-ку!

Йигит ҳеч кимнинг гапига кирмасди.

— Ўлдириш керак. Тириқлайин кўмиб ташлаш керак буни!

— Эсинг борми? — дейди бошқа бир йўловчи. — Ҳар қанча ёмонлиги бўлса мелиса жазо беради. Аламон қиладиган пайтлар ўтиб кетган.

Шу пайт, Тоға келяпти, Тоғанинг ўзи келяпти, деган шивир-шивир бўлиб қолди. Давра орасини ёриб колхоз раиси Райимберди Тўхтабоев кирди.

— Нима гап?

Қўли боғлиқ, бетлари калтакдан кўкариб кетга Азизхонга кўзи тушди.

— Яна нима ҳунар кўрсатди, бу тийилмас!

Йигит айтиб бўлмайдиган гапни тилдан чиқазишга истиҳола қилиб, атрофдагиларга қараб олди. Кейин кафтининг орқасига йўталиб гапира бошлади.

— Бу ярамас тонг саҳарлаб девор ошиб, қўргонга тушипти.

— Нима, ўғриликками?

— Ўғирилик қилса минг марта рози эдим-а! Синглимнинг қўйнига кирмоқчи бўлиб энди кўрпани кўтараётган экан. Яхшиям толеимга пешобга уйғониб қолдим. Күёвга бўлишиб қўйғанмиз-а! Тўрт кундан кейин тўй. Бу ярамас бизни бадном қилмоқчи экан.

Райимберди ўқрайиб Азизхонга қаради.

— Шу гап ростми?

Азизхон индамади. Қийиқ тугуни эзган билагини ишқалаб, индамай тураверди.

— Сендан сўраяпман! Шу гап ростми?

Азизхон:

— Рост, — деди. — Уйғотмоқчи эдим.

Йигит баттар тутақди.

— Ёмон ниятинг бўлмаса қора саҳарда девор ошармидинг. Нима, хумор бўлиб нос сўрагани девор ошганмидинг. Нос сўраб кўрпа қатини кўтарғанмидинг?

— Чекмайман, носкашмасман. Ўзида ишим бор эди.

Унинг телба-тескари жавобларидан атрофдаги эрмакталаблар ҳиринг-ҳиринг кулишарди.

Райимберди тоға ҳам ўзини тутолмай кулиб юборди. Қоқ саҳарда бироннинг пардали қизида нима иши бўлиши мумкин.

— Нима ишини бор эди? — деди Райимберди атайин уни гапга солиш учун.

Азизхон нима дейишини билмайди безрайиб тураверди.

Райимберди ҳам тутақиб кетди.

— Ҳей, тил-забонинг борми, гапирсанг-чи!

Азизхон минғирлади:

— «Тойир-Зувра» китобини бераман деганди.

Йигит яна мушт кўтариб келди.

— Ҳе, тонг саҳарда «Тойир-Зувра» ўқийдиган!

Одамлар уни билагидан қайриб нари суриб қўйишиди.

Райимберди одамларга, тарқалинглар, томоша тамом бўлди. Акбарали, сен ҳам кетавер. Буни ўзим тузлайман, деб Азизхонни эргаштириб идора тарафга юра бошлади. Акбарали ҳам бормоқчи эди, унга: сен қол дедим-ку, деб қўл силтади. Олдинда Райимберди, орқада

Азизхон индамай боришарди. Ҳали ҳам тарқалишмаган одамлар бири кулиб, бири ўзича бичиб-тўқиб қотиб-қотиб кулишарди. Шўҳроқ бир ўспирин Акбаралига пичинг аралаш деди:

— Қизни дўхтирга кўрсатиш керак.

Бу гап қизнинг акасига малол келди. Гап айтган ўспиринга еб юборгудек ўқрайди. Кейин ҳафсаласи пир бўлгандек қўл силтаб, орқасига қайтди.

Азизхон ҳамон раисга эргашганча индамай борарди.

У Зирилламанинг энг шўх, ўтганинг ўроғини, кетганинг кетмонини оладиган, ерга урса кўкка сапчидиган бўз болаларидан. Бола пайтида ҳам шундоқ эди. Ҳалигача қўйилмади. Томлардан чумчук уясига интилиб, тик тераклардан йиқилиб синмаган, чиқмаган жойи қолмаган. Муштлашишга ишиқибоз. Атайин Яккатут, Тошлоқ, Заркент тарафларга бориб басма-басга ёз тенглари билан муштлашарди. Бирини уриб, биридан калтак еб қайтган пайтлари жуда кўп бўлган.

Агар Зириллама қизларидан фалончига фалон қишлоқнинг йигити гап қотипти, деб эшитса, тамом. Атайин ўшаққа бориб гап қотган йигитнинг оғзи-бурнини қопқора қон қилиб келарди.

Кучи, ғайрати танига сифмайдиган бу йигит кўча эшиги олдида ўтириб, атайин кучини кўрсатиб қўйини учун эшак қўшилган араванинг орқасидан тортиб юргизмай қўяр, қопдаги буғдойми, унми, нима бўлса тиши билан кўтариб ирғитарди. У қишлоқнинг «қўзири» деб ном олган эди. Шу боланинг кўнглига бирдан муҳаббат оташи тушди.

Муҳаббат ўти илашган йигитлар кўпинча ювош, ўйчан, ингичкароқ овоз эшитса хўрсинадиган бўлгучи эди. Азизхон бунақа бўлмади. Ишқи ҳам ўзига ўхшаган бебош, ҳеч нарсани тан олмайдиган бир ишқ эди.

Шунча йил ёнма-ён юриб, бирга ўсиб, ўзи неча мартараб уриб, сочидан тортиб чирқиллатиб юрадиган Лутфиниса бир кун келиб унинг уйқусини ўғирлаши, кечалар ҳаммага эшитдириб оҳ урдиришини сира хаёлига келтирмаган. Унинг муҳаббати секин-аста бошланмади. Оловдек пов этдию юрак-бағрини куйдирди, қўйди. Ана ўша кундан бери Азизхон Лутфинисанинг йўлни пойлайди. Овлоқроқ жойда учратса илтифот нималигини унутиб, бағрига тортади. Қиз ҳам унга ортиқча монелик қилмайди. Бир чеккаси мойиллик билдириб

тургандек ўзини қўйиб беради. Бу орада сирдан воқиф бўлган акаси Лутфинисани икки-уч қалтаклади ҳам. Эплолмади. Қиз баттар ўчакишиб Азизхон тарафга интилаверди. Ўй юмушларини ораста қиласиган қиз ўзини пардозга урди. Кўчага чиқадиган бўлса йўлакда юзига упа-эликларни чаплайдиган бўлди. Ў' ўтган кўчада атири ҳиди анқиб кетарди. Бу ҳид Азизхонни жинини қилас, уни кўролмаган кезларида кўчасини, йўлагини ҳидлаб келарди. Нима бўлдию Лутфиниса Азизхон тайин қиласиган жойга келмади. Эртаси куни учрашганда уни аямай шапалоқлади. Қиз бу қалтакни оғир олмади.

Хуллас, икковининг муҳаббати бирон китобга ёзилмаган, бирор шоирнинг тилига келмаган антиқа бир муҳаббат эди.

Уларнинг бу даража бесаранжом, хавфли учрашувларидан ташвишга тушган қизнинг акаси Ақбарали нима қилишини билмай кўп бош қотирди. Ота-онаси бўлганда-ку, уларга маслаҳат соларди. Лекин, начора, улар бу фоний дунёдан кўз юмгандар. Охири марғилонлик косиб ўнгитдан келган совчиларга розилик бериб, патир ушатди. Тўй куни ҳам тайин қилинди. Синглиснини остона ҳатлаб кўчага чиқармай қўйди.

Тўй тараддуидан хабар топган Азизхон — жинининг ўзи бўлди-қўйди. Марғилонга тушиб куёвнинг йўлини пойлади. Учратсан бир ўласи қилиб ураман, қиздан айнитаман, деб ният қилди. Аммо куёв болани учратолмай қайтиб келди. «Агар шунга тегсанг сўйман, ичиқ чархлатиб келдим», деб Лутфинисага хат киритди. Хат қизнинг қўлига ғемадими, ҳар қалай жавоб бўлмади. Ана шундан кейин Азизхон кечаси билан Лутфинисалар ўзи атрофида ғингшиб юрди. Охири чидамай девор ошиб ҳовлига тушди. Ҳамма ёқ тинч. Ҳатто бўрибосар ити ҳам тонгга яқин мудраб қолган эди. Азизхоннинг нияти изни олиб қочиш эди. Аста эмаклаб айвонга чиқдию, қиз ётган тўшакка яқинлаши. Тонг салқинида Лутфиниса кўрпани бошига тортган экан. Атири ҳиди Азизхонни бир неча дақиқа гаранг қилиб қўйди. Естиқдан ошиб тушган икки ўрим сочни бир қилиб тўйгунча ҳидлади. Кейин энди қиз бошидаги кўрпани кўтарган ҳам эдики, ёронгида кимлигини билмаган Лутфиниса қичқириб юборди. Бирпасда ҳовли қий-чув бўлиб кетди. Қўни-қўшнилар уйғониб ҳовлини тўлдиришиди. Қизнинг акаси Азизхонни ғўзапоя ғарами орқасидан топиб чиқди. Кек-

салар ҳассаси билан, ёшлар мушти билан дўппослаши. Аммо Азизхон фиринг, деб овоз чиқармади. Тўйгунингча ураверларинг, деб тураверди.

Лутфиниса айвон устунини қулоқлаб гоҳ йиғлар, гоҳ аллақандай ҳаракатлар билан Азизхонга далда бериб турарди...

Идорага яқин қолганда Райимберди ҳассага таянган бир чолнинг арзини тинглаб алаҳсиб қолди. Азизхон пайт топиб орқа кўчага қараб қочди.

Акбарали үйнга етганда қараса, Азизхон кўчанинг бу бетида тол тагида уларнинг эшигига тикилиб ўтирибди.

Акбаралининг ниҳоятда тажанглиги ошли. Энди нима қилиш керак. Бу бетаъсир болага тап ўтмаса, калтак кор қылмаса! Охирн ялнишга қарор қилди. Азизхоннинг олдига келиб қўлини кўксига қўйди.

— Менга қара, барака топкур. Тинч қўйгин. Жон ука, тинч қўйгин. Бизни шарманда қилма! Кўча-кўйда қандоқ бош кўтариб юраман. Ё кўчиб кетайми?

Азизхон без бўлиб туриб жавоб қилди:

— Кўчадиган бўлсанг Лутфини ташлаб кетасан.

Акбарали:— Э, одам бўлмай ҳар нарса бўл! Ҳожимуқонни олдида қолиб кетсанг бўлмасмиди, сени қайтариб олиб келган ўзимиз аҳмоқ. Бошга битган бало бўлдинг, ярамас,— деди-ю, эшикни оёғи билан очиб ҳовлисига кириб кетди.

Сал ўтмай ҳовли тарафда унинг сўкингани, Лутфинисанинг дод солиб йиглагани эшитилди. Нимадир синди. Азизхоннинг қулогига шундай сўзлар чалиниб қолди:

— Фунажин кўзини сузмаса, буқача ипини узмайди. Сен абраҳ кўз сузмасанг, бу ярамас буничилик суйкаласди.

— Бари бир топган куёвингизга тегмайман. Азизхондан бошқасига тегадиган бўлсан сирка ичиб ўламан.

— Сирка у ёқда турсин, заҳар ичмайсанми. Бари бир айтганимни қиламан.

— Заҳар ичишдан олдин беш варақ қилиб, золим акамнинг дастидан дод, деб хат қолдираман, кейин заҳар ичаман.

Яна нимадир синди. Бирор қочди. Бирор қувди. Лутфинисанинг яна додлагани, акасининг сўкингани эшитилди.

Бу гапларга қулоқ солиб илжайиб ўтирган Азизхон

қандайдир ғалаба қилган кишидек мағрур ўрнидан турди. Ўзича, қойил, қо-о-йил, деб қўярди.

Лутфинисанинг ҳам бўш келмаслигидан кўнгли тинчиган Азизхон уйга бориб бир уйқуни уриб, қолган ишини ана шундан кейин ўйлашни ният қилиб ҳовлисига кетди.

Унинг йиртилган кийимлари, ғурра бўлган, кўкарган бетларини кўрган маҳалла кишилари бири кулиб, бири ҳайрон бўлиб орқасидан қараб қолишарди.

Кимdir, манавини ошиқ дейди, деди.

Орқа тарафдан гурр кулги кўтарилди.

Бу масхаралар, бу гаплар ошиқ Азизхонга заррача ҳам таъсир қилмас эди.

IV

Бугун Акбаралининг уйида тўй. Кўчани ошна-офайниси билан тўлдириб куёв келади. Қишлоқ қизлари ёр-ёр айтиб Лутфинисани Марғилон тарафга, куёвникига кузатиб борадилар.

Азизхон шуларни ўйлаганда ичини ит таталагандек инграб юборар эди. Бугун у ётган тўшаги куйдиргандек эрта тонгда ўрнидан турди. Аллақаёқларда санқиб, оҳ тортиб, пешанасига шатиллатиб уриб уйга қайтиб келди.

Дадаси Умматали оҳорли яктагини, тахтакачдан чиққан дўпписини кийиб тўйхонага кетди. Азизхон кўксини захга босиб, энди тақдирга тан бериш керак, деган ўйга келар, шундай ўй келган калласига мушт уриб сапчиб ўрнидан туриб қетарди.

Айниқса қўча бошида қўш қарнай, қўш сурнайнинг ват-вати, ноғора-чирмандарнинг так-така-тумини эшитгандан кейин сира чидаёлмай қолди. Эшигини тепиб очиб қўчага чиқди. Қўзлари бежо, дуч келганни дўипслайдиган қиёфада эди. У ўзидан-ўзи ички бир товуш билан, ҳеч бу дунёда раҳм-шафқат деган нарса борми,adolat деган нарса борми, деб нидо қиларди.

Бу минилмаган асов отдек йигит қандай адолат қидираётганини ўзи билмасди. Қоқ ярим тунда бироннинг уйига девор ошиб, пардадаги қизнинг ёнига кирса, свлоқроқ жойда учраса, белини қайириб бағрига босса. Унга яна қанақа адолату, қанақа раҳм-шафқат керак?

Азизхон бўй етиб, йигитликнинг дунё мепики, куч менда дейдиган фаслтини кечирарди.

Куёвнакарлар оломони қийқириқ билан Акбаралилар кўчасига бурилиб кетди. Азизхон ўша тарафга кетаётганини билмасди.

Қош қорайиб қолган. Тўй шарофати билан сув сепилган кўчалардан чанг кўтарилемас. Эшик тирқишидаи куёв ўтган тарафга мўралаб турган хотин-халаж Азизхоннинг кетишига кулиб, баъзиларивой бечора, дегандек қараб туришарди. Азизхон бу таъқиб қилиб турган кўзларни кўрмас, кўрса ҳам идрок қилмасди.

Азизхон Акбаралилар дарвозаси олдидагава ясаб ногора-чирмандага рақс тушаётганинни томоша қилаётганинага чап бериб лип этдию девор ошиб чорбоққа тушди. Кейин боғма-боғ ошиб кетаверди. Хотинлар, болалар йўлакка чиқиб тўйни томоша қилаётганиликлари учун боғларда, томорқаларда ҳеч ким йўқ эди. Азизхон тўй бўладиган ҳовли орқасидаги баланд нок тупининг қиялаб ўсан шохига ўтириб олди. Қўйини кузги тош нок билан тўлдириди.

Кўчада базм тугаб, куёвни ўраган йигитлар астасекин ҳовлига кира бошладилар. Хотинлар бош эгиб келаётганинни ўстидан танга, ширинликлар сочишарди. Азизхон залварли бир тош нокни қўлига олиб салмоқлаб кўрди. Бошига салла ўраб, жига тақсан куёвни мўлжалга олди. Унинг олдини баланд бир йигит тўсиб қолганидан Азизхон нокни отмади. Қулайроқ пайтни кутди.

Қексалар сўриларга, ёшлар тахтадан ясалганинни узун стол четидаги скамейкаларга ўтиришди. Икки йигит куёвни қўлтиғидан олиб кунга қаратиб солинган уй деразаси олдига олиб келди. Бир эпчил йигит табуреткага пар ёстиқ қўйинб куёвни ўтқазди. Тасбех тутган чолга стул қўйиб беришди. Никоҳ ўқиши маросими бошланиш арафаси эди. Азизхон энг аввал муллани мўлжалга олди. Нок салласига тегиб учириб юборди. Нима бўлганини билмай қолган кишиларчувалган салланни олиб қайта ўрай бошлишди.

Бу пайт қаронғи тушиб, ҳовлидаги дарахт шохига илинганинни тўртта лампочка чараклаб ёнган, кучли нур одамлар кўзини олганидан девор нарёги қоп-қаронғи бўлиб кўринарди.

Салла яна мулланинг бошига қўнди. Азизхон яна мўлжалга олди. Нок мулланинг қулоқ-чаккаси аралаш тегиб унинг бошини қийшайтириб юборди.

Азизхон нок бўронини бошлади. Куёвнинг оғзи-бурни қоп-қора қон бўлди. Ённаги икки йигит ҳам насиба-сига ярашасини олди. Бугун ҳовли қий-чув бўлиб кетди. Ноклар қай тарафдан отилаётганини билишолмасди. Азизхон қўйнидаги сўнгги нокни дераза ойнасига отди. Ойна чил-чил бўлди.

Азизхон тўйни бузиб, қўйнини яна нокка тўлдириб, нокдан тушди-да, қоронги боғ ичида йўқолди.

Ярим соатдан ортиқ бесаранжомлик бўлди. Куёвнинг чаккасини дока билан боялашди. Обдастада иссиқ сув опкелиб иззат билан бетини ювиб қўйишиди.

Аммо мулла никоҳ ўқишига сира унамасди.

— Менга жон керак, қўйинглар, никоҳни ўзларинг ўқиб қўя қолинглар.

Шунча тавалло қилишса ҳам бўлмади. Домла этак силтаб чиқиб кета бошлади.

Унинг бу қилиғидан дикқати ошган Акбарали домлани белидан даст кўтариб қайтариб олиб кирди.

— Сизга ишониб ўтирибмиз, тақсир. Бу қишлоқда биронта эскича биладиган одам йўқ. Атайн аравада Қувадаи олиб келганман-а!

Юрак олдириб қолган мулла чор-иочор рози бўлди.

— Хўп, хўп, бўтам, ҳеч бўлмаса никоҳни ичкарига кириб ўқийлик. Куёвни уйга олиб киринглар.

Акбарали, бу бошқа гап, деб уни ичкарига бошлади. Куёв ҳам ўрнидан туриб уларга эргашди.

Шу пайт чараклаб ёниб турган лампочкаларга ғўр ноклар қарс-қарс тегиб ёрила бошлади. Бир зумда ҳамма ёқ зимиston бўлди қўйди. Нима бўлаётганини билолмаган тўй аҳли ваҳимага тушди. Ҳамма жон талвасасида ўзини ҳар ёққа урди. Идишлар синди. Самоварлар ағанади. Қим қаерда, нима қиляпти, билиб бўлмасди... Тўполонда мулланинг: бўталарим, салламнинг учини ким босди, кавушим қани, деган чинқириғи эшитиларди.

Шу тўполон ичида хотинларнинг қичқириғи ҳаммани ҳанг-манг қилиб қўйди.

— Войдод, шўримиз қуриб қолди. Шарманда бўлдик, қизни олиб қочди. Бир яшшамагур, қирчинингдан қийилгур қизни олиб қочди.

Қоронғида чироқ, шам кўтарганлар пайдо бўлди.

Акбарали аламдан лабларини тишлади. Қеча куёв

юборган новзосни сўйган қассоб пичогини қинидан чи-
қарди.

— Сўяман, ўлдираман даюс Азизни!

Ёрилган бурни бодрингдек шишиб кетган куёв Ак-
баралини. ёқасидан олди.

— Қизни топ, номард! Ўйнаши бор синглингни мен-
га пулламоқчимидинг. Хотинимни топ!

Кексалардан бири уни туртиб зарда билан деди:

— Никоҳ ўқилмасдан хотиним дейишинг шариатга
сигмайди. Уят бўлади.

— Сизлар уялинг, мана бу ҳезимкаш уялсин, нега
мен уялар эканман. Етти юз сўлкавойни харжлаб қўй-
ганиман. Агар ҳозир пулларимни қайтиб бермасанг,
үйингга ўт қўяман.

Акбаралининг тишлари гичирлади. Ўзини аранг бо-
сиб, тил қисиқлик билан гапирди:

— Сабр қилинг, топиб келаман. Осмонга чиқиб кет-
гани бўлса оёғидан тортиб тушираман, ерга кириб кет-
гани бўлса қулогидан тортиб чиқазаман.

— Бозор кўрган синглингни энди даллолга
бер!

Акбарали унча-мунча аччиқ гапни кўтаролмайдиган,
салга қизишиб, панжаси муштга айланадиганлардан
эди. Ҳозир бир елкасидаги шайтон, қўлингдагини сол
биқининга, дер, дер, бир елкасидаги раҳмон, ҳой, ўзингни бос,
тилинг қисиқ, чида, дерди.

Бир йигит патронларга янги лампочка илиб чиқди.
Ховли боягидек ёришди. Палослар сидирилиб кетган,
овқатлар тупроққа қоришган эди. Акбарали қўлида қин-
дан сугурилган пичоқ билан куёв олдида бош эгиб
тишини тишига қўйганича фил гавдасини хам қи-
либ турар, уларга ҳеч ким бир нима деб оғиз очл-
масди. Акбарали изтироб ичидаги узоқ эгилиб турди-да,
бирдан бошини кўтарди. Куёвнинг бетига дадил қа-
ради.

— Менга ножӯя гап айтдингиз, куёв. Агар бошқа
одам шу гапни айтганда ичагини бошига салла қилиб
қўядим. Синглим бошимни эгиб кетди. Аммо мен йи-
гитлик белбогимни бошимга солганим йўқ. Қайting ор-
қага. Киринг ичкарига. Тўй тарқамайди. Отам мени
ўғил бола қилиб туғдирган.

Шундай деб Акбаралининг ўзи йўл бошлади. Куёв
нимага бўластганини билмай унга эргашди.

Уларни томоша қилиб турган кишилар яна ҳовлига киришди. Ҳовли тўрига қараб кетаётган Акбарали билан кўёдан кўз узишмади. Акбарали тўхтаб у ёқ-бу ёқка қаради. Бир четдавойвойлаб қулоғига шўр пахта босиб ўтирган мулланинг олдига бориб, юринг, тақсир, дедио силтаб тортиб боя никоҳ ўқитмоқчи бўлган жойга ўтқазди. Кейин, ҳозир чиқаман, деб ичкарига кириб кетди.

Ҳамма ҳайрон. У нима қилмоқчи, қизни топиб келишганмикан, шундоқ бўлса керак, деган ўй билан йўлига кўз тикиб ўтиришарди.

Сал ўтмай Акбарали чиқди. Ҳамма ҳанг-манг бўлиб қолди. Бирор сапчиб ўрнидан туриб кетган, бирор зарда билан олдинга интилган, яна бирор ўтирган жойида оёғи қалтириб туролмай қолган эди.

Акбарали ўн беш ёшга ҳали тўлиб-тўлмаган ўз қизини судраб келарди. Қиз нима гаплигидан хабарсиз атрофга жавдирар, бирон гуноҳ қилдиммикин, аммамнинг қочишига мени қарашган деб ўйла~~дим~~микин, деган фикрда бўлса керак, ҳадеб дадасига ёлвориб, мен эмас, мен эмас, деб чирқиллаб жавраб кела~~р~~ди Акбарали уни қўлидан силтаб куёв олдига итариб юборди.

— Үқинг, ўқинг никоҳни, домла!

Одамлар баробар оҳ уриб юборишиди. Бир кекса ҳасасини дўқиллатиб улар олдига борди.

— Эсингни йиғ, аҳмоқ! Бу нима қилганинг!

Акбарали сиз аралашманг, деган назар билан ундан юз ўгириди.

Куёв ўттиз бешларга бориб қолган, кўк кўз киши. эди. Унинг олдида қиз шер қафасига ташланган қуёндек қалтиради. Нав-ниҳолдек гавдәси дадасига қараб илтижо билан, эгилган, кўзлари атрофга мадад сўраб боқарди.

Бўлаётган воқеаларни алам билан кузатиб турган Умматали бу ишларга мен гуноҳкор, дегандек четда, одамлар кўзи тушмайдиган панада деворга суюнганича қимирламай турарди. Агар Акбаралининг кўзи унга тушса, албатта ёқасидан олади. Номард, ўглингни топ, деб ғадаблайди. Боя Акбарали пичогини қиндан чиқарганда Умматалининг оёғидан дармон кетиб ерга ўтириб қолганди. Ана энди ёш, нораста, ҳали уй-рўзғор нималигини билмаган, яланг оёқ юрган, сочига тол попук тақишини тарқ қилмаган, қўғирчоқ ўйнашдан чиқмаган маъсуманинг умрини жувонмарг қиласпти. Буларнинг

барига унинг ўғли, бебош, бетизгин Азизхон сабабчи. Бутун қишлоқда бирорга гапини бермаган, ўтирган ўрнини сотиб оладиган, дўпписи тушиб кетса пул бериб олдирадиган мағрур йигитнинг боши юрт олдида эгилиб қолди.

Умматали ичидан куярди. «Болам, болагинам, нималар қилиб қўйдинг? Юрт олдида йигит бошининг эгилиши нималигини биласанми, ахир. Бу доғ Акбаралининг кўксидаги умрбод қолиб кетади-я. Сени кечиравмикки?! Бир кун сендан хун олса, мен қандоқ чидайман. Эртага тонг отади, одамлар бетимга қарайди. Шундоқ ўғил ўстирган отага лаънат демайдими? Бетимга тупурмайдими?! Болагинам, мени тириклай ўлдириб қўйдингку, мурда қилиб қўйдинг-ку!»

Кўча тарафда машина гуриллагани эшитилди. Сал ўтмай тўйхонага Райимберди тоға кирди. Ҳали Акбарамли қизини судраб чиқаётганида бир бола велосипед билан шамолдек елиб равотдан чиқиб кетган эди. Ўша хабар қилган бўлса ажаб эмас.

Тўй аҳли Тоғани кўргандан кейин, хайрият, дегандек эркин нафас олди. Тоға обрў-эътиборли, СССР Олий Советининг депутати, Область партия комитети бюросининг аъзоси, ҳар бир айтадиган гапини қонун-қоида тарозисида ўлчайдиган киши.

У ҳеч кимга қарамай никоҳ ўқитишга тайёрлангани жойга борди.

— Ўял, уял ҳалойиқдан. Ҳукумат бор, қонун бор.

Тоға шундай деб ҳалойиққа қаради.

— Биродарлар, тўй тарқади. Тўй бўлмади, деб ҳисобланглар. Уй-уйларингизга тарқашингизни сўрайман.

Куёв Тоғага юзланди.

— Мен нима бўламан?

Тоға истеҳзоли кулди.

— Қиз билан аввал рўпара бўлганмисиз? Розилигини олганмисиз?

Куёв нима дейишини билмай Акбарамлига қаради.

— Мана, акам билан гаплашганмиз. Бу киши рози бўлмасалар тўй қиласидим.

— Қизнинг ризолигини олмай тўй қилиб бўлмаслигини билмасмидингиз?

— Шунча харжга куйиб қолавераманми? Судга бе-риб ундириб оламан.

Тоға кескди жавоб қилди:

— Суд арзингизни инобатга олмайди. Қиз рози бўлмай бошланган тўй қонунсиз ҳисобланади. Қонунсиз бўлган ишни суд тан олмайди.

Куёв бир нима деб гапиролмади.

Тўй аҳли бир-бир тарқай бошлади.

Тоға кўзларини бир нуқтага тикканича ўй ўйлаб қолган Акбаралига ич-ичидан куйиниб қараб туарди. Бу йигит ҳеч кимга сўз бермаган яйдоқ йигитлардан эди. Энди забун, кўзлар андишадан ерга боққан.

— Менга қара. Қўп куйинма! Айб ўзингда. Икковининг бошини қовуштириб қўйганингда бунчалик бўлмасди. Синглингни лочин олиб қочди. Биласанми, лочин қандоқ бўлади. Жуфтини бошқа қушларга талатиб қўймайди. Агар шундоқ бўлса у ўзини тоғ қояларига уриб ҳалок қилади. Лутфинисани зўр лочин олиб қочди. Кетидан қувма! Бир кун бош эгиб келади. Тиз чўкиб қилишига узр сўрайди.

Акбарали индамади. Тоға, хўп, хайр бўлмаса, деб тор кўча бўйлаб кетди. Акбарали дарвоза тавақасига суюнганича қанча турганини билмайди. Узоқ-яқинда хўрзлар чақира бошлади. Бу неchanчи чақириши, у билмасди. Ичкарида синган идиш-товоқларни йиғиштираётган хотинларнинг шивир-шивир гаплари қулогига кирмасди.

Акбаралининг ичидаги қасос ўти борган сари алангала нарди.

Аёл кишининг: «Дадаси, киринг, бемаҳал бўлиб қолди», деган овози келди. Акбарали жавоб қилмади.

Ховлида тўй чироқлари ўчди.

Кўча дарвозаси олдида турган Акбаралининг соясини қоронгилик ютди.

V

Умматалини ташвиш босди. Болани бир бало қилиб қўймаса гўрга эди. Милицияга хабар қилсамикин?

Умматали у ёнбошидан бу ёнбошига афдарилиб тўлганиб ётарди. Ўғли йўлга кирибдики ҳар куни ҳунар кўрсатади. Бошқаларнинг болаларига ўхшаш бўш-баёвгина бўлмади. Ерга урса кўкка сапчидиган, ҳатто ухлаб ётганда ҳам қўл-оёғини силкиб, нималардир деб бақирап, қичқиради. Азизхон ўн тўрт ёшлардамикин, Умматали туш пайтида уйига қайтса, ҳовлидан болалар-

унинг қийқириқлари эшилтілди. Болам яна нима балонни бешләдийкин, деб ҳовлига кирганда эси оғиб қолди.

Азизхон уй эшигини турумидан чиқариб қорнита қўйипти. Беш бола унинг қорнидаги эшик устида ўйин тушишапти. Умматали қўлига таёқ олиб болаларни тўрт тарафга тирқиратди. Ўн беш ёшларида бўлса керак, Азизхон ўрик шохига оёги билан осилиб, ғунажинни қорнидан катта дастурхонни сириб боғлаб, тугунидан тишлаб кўтарганди. Тоға колхоз медпунктига водопровод тушириш учун кўча бошига йигирматача темир қувур келтириб қўйган эди. Азизхон ўртоқлари билан бойлашиб, эрталабгача ҳамма қувурларни эгиб филдирак қилиб қўйипти. Ана ўшанда Умматали қувур ҳақини тўлашга мажбур бўлган, Азизхон тоғасиникига қочиб кетиб бир ҳафтадан кейин Умматалининг ўзи бориб, олиб келган эди.

Умматали ҳайрон эди. Бу болада шунча куч, шунча гайрат қайдан пайдо бўлди экан? Ўзининг ҳам, хотинининг ҳам уругида бунақа одам бўлмаганди.

Ювошгина ота-онанинг боласи ажаб ғалати чиқди. Ўтганинг ўроғини, кетганинг кетмонини элади. Аравакашлар ундан зириллайди. Арава орқасидан тортиб отини юргизмай қўяди. Оқ кўпикка туширворади.

Умматали ана шуларни ўйлаганда ўғлининг Акбара-лидан шикаст ейишига ишонмасди. Аммо Акбарали уни уйқусида босса-чи?! Ундоқ деса Азизхон уйқуда ҳам сергак ётади. Тепасидан капалак учиб ўтса кўзни очади.

Боласи тушмагур, ҳозир қаерда экан? Очмикин, тўқимикин? Бирёвнинг қизини олиб қочиб кимникига борди экан? Тоғалариникидан хабар олсамикин? Йўқ, у ёқка бормас. Борса ўша заҳоти қўлидан етаклаб қайтариб келишади. Бу бола тўқайга қочган. У ерда нима ейди, қайда ётади?

Ҳарна қилса ҳам фарзанд, ота бечоранинг жони ачийди. Қўнгли боласининг бир кун эмас, бир кун эси кириб, юртга нафи тегадиган одам бўлиб кетишига ишонади. Ахир боласи ичмайди, чекмайди. Фақат бебош ўйларини жиловлаёлмайди, холос! Мол дўхтирининг ўйига ўт тушганда унинг Ҳасан-Хусан чақалоқларини слов ичидан олиб чиқсан ким эди? Колхоз чорвасини сел оқизганда ўзини тошқинга отиб, молларни қутқариб қолган шу Азизхон эмасмиди?!

Азизхон тошқин сувга ўхшайди. Уни жиловласа, хоҳлаган томонга, далаларга, чорбоқларга бошлаб борса бўлади. Агар жилов солмаса у қирғоқларни бузиб, экинларни пайҳон қиласди. Аммо уни ким жиловлади?!

Умматали ўйлаб ўйига етолмасди.

Тонг отди. Хотини ҳовли юзида куймаланиб юрар, тиқ этса кўча эшигига қарапди. Умматали кечаси бўлган во-кеани хотинига айтмаган. Хотини кейинги кунларда салга боши айланиб йиқиладиган бўлиб қолганди. Энди унга ётифи билан айтиш керак. Бўлмаса бегонадан эшитса бирдан беҳузур бўлиб қолиши мумкин. Бегона албатта икки-уч оғиздан ўтиб келган гапга ўзи ҳам жиндек қўшиб айтади. Мощдек гап ёнғоқдек бўлиб кетади.

Умматали ариқдан ювениб белбоғига артинаркан, кўча эшигига тикилиб ўтирган хотинига ётифи билан гапира бошлади.

— Кўп қарайверма. Тентагинг келмайди. Беш-үн кун келмайди, хотиринг жам бўлсин.

Хотини ялт этиб қаради.

— Вой, ўлмасам, мелисага тушиб қолдими? Индамай қараб ўтиравердингизми?

— Йўқ, йўқ, — деди хотиржамлик билан Умматали. — Ҳеч гап бўлгани йўқ. Үғлинг соғ-саломат. Арзимаган иш билан банд. Акбаралининг синглисини никоҳ кийими билан олиб қочди, холос.

— Вой шарманда,вой шарманда!

Икки тиззасига шапатилаб уриб жавраётган хотининг тепасига келган Умматали юпатишга тушди.

— Болангнинг қилифини энди кўряпсанми? А, энди кўряпсанми? Ҳеч гап бўлгани йўқ. Ҳамма ёқ тинч. Атиги тўй бузилди, куёвнинг чаккасиги ёрилди. Никоҳ ўқигани келган мулланинг ҳам бўладигани бўлди.

Умматалининг қизиқчиликка олиб айтаётган бу жиддий гаплари уни яна тутақтирарди.

— Вой, сиз нега менинг фанор ёғимга ўт туташтирасиз, нега аланга олдирасиз. Энди нима қилдим? Болани сиз будингиз, ёшлигида қайириб олмадингиз. Мана, нима бўлди?!

Умматали ҳамон жиддий гапни қизиқчиликка айлантирарди.

— Нима бўпти? Ҳеч гап бўлгани йўқ. Чиқимсиз келили бўлдинг, тўй харжлари бошқаларнинг бўйнида. Новвос ёйилди. Ош дамланди. Карнай-сурнайлар ча-

линди. Мана энди битта никоҳ билан ойдек келип уйнинг га ўз оёғи билан кириб келади.

Хотини дод устига дод солди.

— Бунақа келиннинг боридан йўғи. Ўғлимга ижро-қўмларнинг қизини олиб бераман.

— Ҳа,— деди Умматали,— қўй оғзидан чўп олмаган ўғлингга тегаман деб у ёғи Хоразм, бу ёғи Тошкент тарафлардаги ижроқўмларнинг қизлари сочларини тараб йўлига кўз тикиб ўтиришипти. Менга қара! Унақа дод дема! Акбаралининг уйидаги дод-войлар етарли бўляпти. Манави ерга ўтириб, каллангни жойига қўйиб обдан ўйла. Боланг қизни уйга бошлаб келса нима қила-миз? Ана шуни ўйла.

Хотини жимиб қолди. Эри жўяли гап айтаттанини пайқади. Ростданам келинни бошлаб келса-я. Маҳалла қиёмат бўлиб кетмайдими? Қандоқ қилиб эл-юрт олдида бош кўтариб юришади. Бу нодон бола шуларни ўйла-ганимикин?

Азизхон ўн саккиз ёшга киргунча кўрсатган ҳунарлари орасида буниси энг ўткири эди. Ота-она Лутфинисанинг акасию, қариндош-уругларини тинчтадиган, хотиржам қиласидиган бирон тадбирдан ожиз эдилар.

Умматали икки тиззасига шапиллатиб уриб ўрнидан турди.

— Бўлди, хотин. Аммо фиринг деб эфиз очмайсан. Тур, кийин, ҳозир Акбаралиникуига бориб, кечаги тўй харжини бўйнимизга оламиз. Келинни уйимизга туширамиз. Агар йўқ десанг, юкингни йиф, қишлоқдан кўчиб кетамиз. Мана, хоҳлаганингни танла!

Хотин ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Жинни-пинни бўлдингизми? Тўй харжини нима билан тўлайсиз. Босиб қўйган пулингиз борми? Бўлса айтинг!

— Э, нодон хотин, менда пул нима қиласиди. Сигир-бузоқни сотаман.

— Яқинда туғадиган сигирни-я! Бунга сирам кўн-масман.

Эр-хотин кўп тортишди. Дўқ билан бўлса ҳам Умматали хотинини кўндириди. Иккови кийиниб ҳам совчилик, ҳам битишувчилик, ҳам ярашув учун йўлга тушишди.

Кўчада учраганлар уларга илжайиб қараб қўйиншар, баъзи чапани табиат йигитлар, кандингни ур Азизхон, боплади, деб улартга далда беришарди.

Акбарали кўчага чиқолмай, ҳовлиниг -у бошидан, бу бошига сўкниб бориб-келиб турарди. Эшикдан кириб келган эр-хотинни кўриб бир зум ўзини йўқотди. Ҳе йўқ, бе йўқ, ўдағайлашга тушди:

— Ҳе, муттаҳам бола ўстирган сенлардан ўргилдим. Қани, жўна, туёқларингни шиқиллатиб қолларинг!

— Ҳой, шошма болам. Ўзингни бос!

— Мени шунча чиқимдор қилиб, эл-юрт олдида шармандами чиқариб, яна қайси юз билан остона ҳатлаб келдинглар. Уят, шармандалик бу! Сизларда ор деган, номус деган нарса борми? Диёнат қани?

Умматали ўзини босиб турди. Оғиз очишга чоғланған хотинига бир хўмрайган эди, жимиб қолди.

— Бўлдингми? Гапини битдими? Энди мендан эшиш! Қуёв тараф неча пуллик қалин юборган бўлса барини тўлаймиз — бу бир. Синглингни ўзимиз келин қиласмиз — бу икки. Энди кўнглинг жойига тушдими?

Акбарали нима дейишини билмай иягини қашиди. Инсофга келай деб турган одам бирдан айниди, қолди. Этагини силтаб айвонга қараб кетди. Кетаркан қатъий деди:

— Бу иш на никоҳ билан, на пул билан бигади. Орага номус тушди. Энди бу доғни қон билан юваман. Кетинглар. Мени ҳеч қанақа синглим йўқ. У ўлган. Марҳум ота-онам номидан уни оқ қилдим!

— Ўйлаб гапир, бола, — деди Умматали. — Тил суяксиз бўлади. Ҳар гапни гап деб гапираверма. Атайлаб сени шу шармандаликдан қутқарайлар, деб келдик. Бўлмасам бизнинг ҳам ўз орзуласмиз бор эди. Қандоқ қиласмайлик.

Акбарали айвон пиллапоясига оёқ қўяркан тўхтаб орқага қаради.

— Мен эл-юрт олдида бошимни хам қилган номард билан хилватда бақам келмагунимча хумордан чиқмайман. Бўлди, кетинглар. Бўлмасам бирон кор-ҳол бўлади.

Эр-хотин бир-бирларига ҳайрон қаравади.

— Тепа тўнини тескари кийиб турган пайтда келибмиз-да! — деди хотини.

Умматали жавоб бермади, кўча эшигига қараб юра бошлиди. Хотини азалик уйдан чиқаётгандек оёқ учиди юриб унга эргашди. Улар кўчага чиқишганда Акбаралиниг уят гап билан сўкканини эшитишди. Умматали хотинига қаради.

— Хотин, у сўкмади, сен эшитмадинг. Уйга осон тутиб бўлмайди. Нима деса чидаймиз-да. Бошқа иложимиз **пүқ**. Ҳамма лаънат сен билан менга келади. Ҳали бу гап қишлоқма-қишлоқ, оғизма-огиз шинниб, семирнаб тарқайди. Бутун Фарғонага достон бўлдик.

— Ишқилиб Акбарали боламини бир бало қилиб қўй-маса гўрга эди.

Умматалининг ўзи ҳам шуни ўйлаб кетаётган эли. Сир бой бермаслик учун атайнин ёлғонлари:

— Ўнчаликка бормас-ов! Ўғлиниг бунақаларга бўш келмаслигини биласан-ку, нимадан хавотир оласан?

— Энди, дадаси, фалокат-да.

Иккови анча жойгача жим боришиди.

— Болагинам қаерларда юрганикни?

Умматали уни силтаб ташлади.

— Қайси гўрда бўлса ҳам юргандир-да. Оч қолармили?

— Ҳолидан хабар олиш керак эди.

— Қайда бўлса ҳам санқиб-санқиб, қайтиб келади. Аммо ёнидаги лўқидони билан қаерга сифади? Уйга киритсак қишлоқ ҳалқи нима дейди! Гапнииг ҳали бу томонни ҳам бор. Бу шармандалини ҳам бир бўйинга олиб қўйинш керак. Ке, хотин, қўчиб кетайлик.

Хотин кескин бош чайқади.

— Туғилган қишилогимдан ўлигим чиқади. Ҳеч қаёқ-қа кетмайман.

Умматали бу гапни алам устида, чорасизлик, иложисизликдан айтган эди. Бу ердан кетса қаерга бораради. Барни бир гап-сўз уни орқама-орқа таъқиб қилаверади.

Олдинда Умматали ўй ўйлаб тажанг бир қиёфада бораар хотинни пиқ-пиқ йиглаб орқасидан келарди. Кўча муюлишига келганда Умматали тўхтади. Хотинига қарди.

— Сен бораөвер. Мен Тоғага бир учрай. Ҳар қалай юртнинг боши шу. Бирон жўяли гап чиқиб қолар. Тоға нима деса, шу. Ана ўшанга қараб иш тутамиз.

У шундай дедию гузар тарафга кета бошлади. Пўлда учраган қишиларнинг бетига қарамай салом берар, саломига билинар-билинмас алиқ оларди:

Зириллама, Тошлоқ, Яккатут, Заркент фақат шу тўғрида, Азизхон, Лутфиниса, Умматали, Акбарали, деган гап билан овора эди.

Самоварда ҳам, магазинда ҳам, далада, шийпонда, чорраҳаларда ҳам фақат шу гап.

«Азизхон Лутфинисани келинлик либоси билан девор ошиб олиб қочибди».

Бирор боплабди, қойил қипти, дейди. Бирор бу ғирт аҳмоқлик дейди.

— Қиз рози бўлмаса трактор билан судраб ҳам оп-қочиб бўлмайди.

— Бу рост гап. Танача кўзини сузмаса, буқача ипини узармиди.

Айтилаётган гапларнинг бари рост, бари ҳақиқат эди.

VI

Зирилламани алғов-далғов қилган Азизхон ҳеч нарса билмагандек Лутфинисани етаклаб қамишлар орасида хотиржам борарди. Қамишлар ҳали сарғаймаган. Тун шамолида шовиллаб чарчагён тўқай энди офтоб ҳароратида жимгўна мудрарди. Қўлмакларда бақалар тинмай қуриллар, ўрдак жўжалари нола қилгандек аянчили ғақилларди.

Лутфинисанинг ниқоҳ кийимлари аллақачон тиканакларга илиниб пора-пора бўлган. Үндан ҳали ҳам атириди гупиллаб турарди. Азизхон олдинда қамишларни қайириб йўл бошларкан, орқасига ўгирилиб, Лутфи, чарчамадингми, деб қўяр, далда бўлсин деб, бопладиг-а, қойил қилдиг-а, деб тинмай жавраб борарди.

— Тан бердим, мардлик қилдинг.

Баъзан овози тиниб қолар, шунда бирдан шарт бурилиб Лутфинисанинг олдига келар, белидан қучиб юзкўзларидан ўпиб оларди.

Икки ошиқ қаёққа кетаётганларини билишмасди. Қаёққа боришади, энди нима қилишади? Бундан буёқ тирикчилик нима бўлади? Бу уларнинг хаёлларига ҳам келмасди. Азизхоннинг киссасида сариқ чақа йўқ. Уларга на бирон бошпана бор, на қўнارга жой.

Лекин улар бир-бирларининг дийдорларидан маст, нафасларидан тўқ, меҳрларидан кошоналар қургандек эдилар.

Қамиш-қиёқларга тишиниб, кийимларини пора-пора қилиб, ботқоққа тиззаларигача ботиб ҳамон йўл юришар, ора-сира Азизхон Лутфинисани белидан қучиб соч-

ларини силар, ўзи ҳам маънисига етмайдиган ғалати гаплар билан эркалаторди.

Қиз шод, баҳтиёр эди.

Қамишзордан балдоқдек ярим доира ясаган ялангликка чиқиши. Ўнг тараф кўз илғамас тўқай, чап тараф сап-сариқ чўл эди. На тўқайнинг, на чўлнинг поёни кўринарди.

Яқин орадан моторнинг зардали гуриллагани эшитилди. Кейин тинди. Яна ўшқириб тириллади. Азизхон овоз қелган тарафга қулоқ тутди. Овоз яқин орадан келарди.

— Сен шаттан қимирамай тур, мен ҳозир билиб келаман.

— Сени тутиб олишса нима қиласман. Мен ҳам бора қолай.

Азизхон мақтанганим жавоб қилди:

— Овора бўлади. Кутуб тур, ҳозир келаман.

Азизхон балдоқ шаклидаги ялангликнинг нариги бурчагига югуриб кетди. Қамишларни шитирлатмай ичкари кирди. Секин, худди овчи кийик подасини кузатаётгандек ялангликка қаради.

Ёши олтмишларга бориб қолган, соқолини чўққи кулаган бир рус чол икки қўлинин белига қўйганича офтобда жимирилаган чўлга хомуш қараб тураг, ёши ўттизлардаги гилам дўппи кийган, тоҷикми, ўзбекми билиб бўлмайдиган бир йигит қора машина моторини титкиларди. Машинанинг орқа фидираги лойга ботган. Чиқазиш учун кўп уриннешган бўлса керак, икковининг ҳам кийим-бошлари лойӣ, шалаббо эди.

Усти брезент ёпқичли машина ёнидан ер ўлчайдиган аппаратнинг уч оёғи чиқиб турипти. Қапоти очиқ турган «Газик» радиаторининг оғзидан шиддат билан ҳовурчиқарди.

Азизхон ҳеч қандай хавф йўқлигини пайқаб қамишлар орасидан чиқди. Оёғ товуши, қамиш шитирини эшигган рус чол чўчиб ўгирилди.

Азизхон унга яқин келиб салом берди. Нима гап бўлганлигини сўради.

— Эрта саҳардан бери оворамиз. Лойга ботиб қолдик. Чиқазолмаймиз, — деди чол соғ Фарғона шевасида.

Азизхон машина атрофидан айланиб, бир томони лойга ботиб қолган фидиракка қаради.

— Нима бўйти, бир урниб кўрайлик-чи. Кўпдан қўён қочиб қутулмас деганлар-ку.

— Э, хап туссинла! — деди шофёр йигит унинг бепи-
санд гапидан энсаси қотиб.— Пуссатуна бўса тоттб қў-
руна.

Азизхон унинг гапидан Наманган тарафлардан экани-
ни дарров пайқади. У билагини шимариб машина орқа-
сига ўтди.

— Сиз моторга зўр беринг, мен бу ёқда елкам билан
сурман.

Машина зўриқиб, бир силтанди. Шундан кейин Азиз-
хон тиззасигача лойга кирди. Бари бир елкасини олиб
қочмади. Машина сурилиб қуруқликка чиқди. Унинг ҳа-
ракатларини кузатиб турган чол, қойил қолиб:вой аза-
мат-э, деб юборди.

Шофёр йигит севинганидан шарт келиб Азизхонни қў-
лидан ушлаб силкитди:

— Шеддек экансила, ўттоқ. Бу машинада қиқ тўтта
от кучи бор. Шу қиқ тўтта от саҳаддан, бу лойдан чиқол-
мутти. Аммо узунани кучуна отдан мўл-мўл экан. Қаёққа
кетуттисила? Ўзуна бўмасаъна бирмаъман эттагача қо-
ламидук. Раҳмате, ўттоқ.

Инженер чол икки қўллаб унинг бақувват панжалари-
дан ушлади.

— Агар мен падишаҳ бўлсан, тила тилагингни, дер-
дим. К сожелению падишаҳ эмасман. Инженер ирригатор-
ман, холос. Мен учун ниҳоятда катта иш қилдинг, ўғ-
лим. Республика ҳукумати раҳбарлари мени ҳозир Куй-
ганёрда кутиб ўтиришипти.

У шундай дедию билагидаги соатини шарт ечиб унга
тутди.

— Ол буни, ўғлим. Тортинма, олавер!

Азизхон хижолатдан қизарив кетди. Инженернинг
соат узатган қўлини қайтарди.

— Йўқ, отахон, олмайман. Сизга бу жуда зарур буюм.
Менинг соатга қараб қиласидиган ишим йўқ. Ўзингизга
буорсинг.

Инженер чол ҳам қайсаргина экан. Оласан, деб туриб
олди.

— Менда бошқаси бор. Ен соатим бор.

Азизхон бари бир олмади. Чол уни нима билан хур-
санд қилишини билмасди. У машина кабинасига бош су-
қиб чамадопини титкилай бошлади. Азизхон бориб уни
қайтарди.

— Отахон, битта гапим бор. Агар бирон буюм билан

хурсанд қилмоқчи бўлсангиз хафа бўламан. Машинагизни қайтариб яна лойга тиқиб қўяман.

— Шундайми,— деди чол кўзойнагини қўлига олиб.— Одамлигинг учун раҳмат. Омадинг келсин!

Чол шоғёрга қаради.

— Кетдик бўлмасам, болам. Қоратепага бориб нонушта қиламизу Шаҳрихон оралаб Ҳаққулобод тепасидан Кўйганёрга йўл оламиз. Сен қаёққа борасан? — деди у Азизхонга.

Азизхон шу гапни кутиб турған эди, дарров жавоб қилди:

— Агар малол келмаса, бизни Қоратепага ташлаб ўтсангиз.

— Хайрият,— деди чол енгил тортиб.— Жиндеккина бўлса ҳам қарздан узиладиган бўлдим. Айтганча, биз, деганинг нима деганинг. Ахир бир ўзингсан-ку?

— Яна бир одам бор.

— Қани, чақир!

Азизхон қамиш орасига шўниғиб кетди. Зум ўтмай ҳансира Лутфинисани қўлидан тортиб чиқди. Чол қизни кўрдю яна кўзойнагини тақиб у ёқ-бу ёғини тўғрилаган бўлди.

— Ой, какая красивая. Ей богу, прямо... красавица!

Лутфиниса бегона кишидан ийманиб рўмолининг бир учини тишлаб юзини яшириб турарди.

Шоғёр моторга ўт берди. Лутфинисани олдинга ўтқазиб, инженер билан Азизхон орқа ўриндиққа чиқишиди. Машина бақадек бир сапчидиу кейин паст-баланд йўллардан силкиниб-силкиниб олдинга интилди.

Лутфиниса умрида энди машинага тушиши эди. Кўрққанидан дамини ичига ютиб ўриндиқни бор кучи билан ушлаб олганди.

Анчагина йўл юришгандан кейин инженер Азизхонни гапга sola бошлади.

— Бу тақир чўлда бирон ҳамроҳ билан гаплашиб кетмаса кўзни уйқу олади. Қозоқлар туюда қанчалаб километр йўл юришади. Ухлаб қолмаслик учун йўлда кўринган нарсаларга атаб ўлан тўқиб кетишади. Атайн ухлаб қолмаслик учун, ухлаб поёнсиз чўлда адашиб кетмаслик учун шундай қилишади. Биз ҳам ухлаб қолмайлик, йигит. Гаплашиб кетганимиз дуруст. Қани гапир. Ўзинг кимсан, қамишлар орасида қароқчига ўхшаб нима қилиб юрибсизлар?

Лутфиниса секин ўтирилиб, айтиб қўйма, дегандек кўрсаткич бармоғини лабига босди. Азизхон бегона одамга достонимни очиб нима қиласман, деган ўй билан жим ўтираверди. Аммо кечаги тўполон, улар қочгандан кейин нималар бўлганига ақли етиб турар, дадаси билан онасининг ҳоли нима кечганидан кўнгли нотинчроқ эди. Кўнглига тугилиб қолган гапларни кимгадир айтиши, юрагини бўшатиши керак-ку, ахир. Бу одамга айтса гап шу билан кетади. Унутилади. Айта қолгани дуруст. Азизхон инженерга қаради.

— Отахон, қишлоқдан қочиб келяпмиз. — У Лутфи висага ишора қилди. — Тўйдан опқочиб келяпман. Кечаси билан тўқайда бекиниб ётган эдик.

Азизхон бўлган ишларни бир-бир айта бошлади. Шофёр ҳам бошини орқага ташлаб қулоқ солиб борарди. Чол бир кулар, бир жиддийлашарди. Азизхон ҳикоясини тугатгач, чол ўйланиб қолди. Шофёр бўлса бошини силтаб-силтаб куларди. Лутфиниса эгилиб кичкинагина бўлиб ўриндиқقا сингиб кетганг ўхшарди.

Машина гоҳ тезлаб, гоҳ секинлаб сап-сариқ чўл гиёҳларини орқада қолдириб борар, бегона товушдан огоҳланиб уясидан чиқсан малла ранг эчкемарлар машина яқинлашганда думлари билан тупроқни чангитиб тўзон ичидаги ўқолиб кетишарди. Кимсасиз чўлнинг тиниқ осмонида қанотларини таранг тортган чўл бургутлари қайиқдек бепарво сузарди.

Машина овозидан ҳурккан ўрдаклар галаси фақ-фақ қилиб кўлчалардан париллаб кўтарилилар, жилғанинг шилдирашига ўхшаган овоз чиқазиб худди машина тепасидан ҳавони кесиб ўтарди.

Инженер ҳозиргина Азизхоннинг ўз оғзидан эшитган саргузаштлар таъсиридан қутулолмай, ўйлаб жимгина кўзини юмиб борардик

Чолнинг кийим-бошидан, ўйқусизликдан караҳт юзларидан бир неча кундан бери чўл кезаётгани билиниб турарди. Азизхоннинг оёғи тагида алюмин қозонча, қорайиб кетган мис чойнак бир-бирига урилиб шақирларди. Машина кузови тепасидаги арқон билан чандиб боғланган брезент қоп тинимсиз лапангларди.

Чолнинг озғин гавдаси буқчайган, ажин босган бўйиннелиридан майда-майда тер ёқаси ичига ўрмалар эди. У кўзини очмай гапирди. Ухламаган экан. Ниманидир ўйлаб келаётган экан.

— Қишлоққа энди қайтмайсизларми? Қайтиб ҳам бўймайди. Бу тарафларда уруғларингиз бўлмаса! Қийин бўлади сизларга. Шошма! Биз билан кетмайсизларми? Иш бор, уй-жой бор. Ҳеч нарсадан зориқмайсизлар.

— Қаерга борамиз?— деди ҳушёрланиб Азизхон.

— Ҳозир Андижоннинг Куйганёрига. Кечқурун Учқўрғонга борамиз. Ана ўша ерда яшайсизлар. Ўй бор. Секин-аста рўзгор тиклайсизлар. Сенга ўхшаган азамат йигит керак.

Азизхон ўйланиб қолди. Қоратепада тушиб қолмоқчи эди. Хўш, Қоратепада кими бор? Зирилламадан туриб чақирса овоз етадиган жой. Акбарали ҳид олса, уларни соғ қўярмиди. Бу одам тайёр иш, тайёр жой деяпти. Үрислар ёлғон айтмайди. Бирорни алдамайди. Боргани дурустдир.

Азизхон энгашиб Лутфинисанинг қулогига шивирлади. Ў' елка қисиб, ўзинг биласан, ишорасини қилди.

Чол ундан жавоб кутиб кўзларини юмғанича мудраб кетарди.

— Бўпти, отахон. Майли, кетганимиз бўлсин. Аммо лекин юзингизни ерга қаратмаймиз. Қанақа иш бўлса ярайман. Тоф қўпор десангиз, қўпораман.

— Ҳа, балли,— деди чол.— Тош қўпорасан. Норинни ёқасидан бўғиб мана шу ёққа оқизамиз. Қора дарёга жилов солиб икки дарёни қовуштирамиз. Шунақа ишга ярайсанми?

Азизхон чеҳраси ёришиб, қўлини кўксига қўйди.

— Одам қиласидан иш бўлса бўлди. Эплайман.

Чол кулди.

— Баъзан одам қилолмайдиган ишлар ҳам бўлиб қолади.

Азизхон керилди.

— Ӯшанақа ишларни бизга буюрасиз-да, отахон.

Инженер маъноли жилмайиб қўйди.

Тўқайлар, чўлу кўлчалар тураб қишлоқнинг қораси кўрина бошлиди. Икки чеккаси гувалак деворлар, томларига ғўзапоя, хашак босилган уйлар оралаб Қоратепа гузарига етиб келишди. Сизот сувларидан авж олган кекса толлар пинжидаги чойхона җимжит эди. Тиззасида кир сочиқ билан ухлаб қолган самоварчи машина овозидан уйғониб кетди.

Бу тарафларда камдан-кам машина юрарді: Қишлоқ болалари аллақайдан шовқин-сурон билан пайдо бўлишди. Бирни яланғоч, баъзилари ҳатто иштончан. Улар яқин орадаги ариқда чўмиллаётган бўлсалар керак. Сочлари хўл. Офтобда тупроқда ётганларининг қоринлари лой. Улар қоп-қора мунчоқ кўзларини жавдиратиб машинага тикилардилар. Бирни капалак ушлаётгандек аста қапотга қўл тегизади. Бирни қўрқиброқ сал наридан вахима билан қараб турипти.

Самоварчи патнисда нон, шафтоли, қанд келтириб меҳмонлар олдинга қўйди. Русча билишини намойиш қилмоқчи бўлди шекилли, инженерга: «Издирас, пажалиста, чай кушай», деб атрофга мақтанганинамо қараб қўйди. Афусски бу гапга қойил қоладиган одам атрофда йўқ эди.

Лутфиниса улар тўдасидан четроқда самовар сўрисига омонатгина ўтириб иотаниш қишлоқ гузарини томоша қиласарди. Ҳар қалай унга белгисиз, ҳатто тасаввур қилиб бўлмайдиган эртаси энди равшанлашгандек әди.

Рўмолининг бир учини тишлаб Азизхонга қарайди, кўзига у аллақандай афсонавий паҳлавонларга ўхшаб кўринади.

«Афсонавий паҳлавон» ниҳоятда очиққан экан, чойни қайноқлигича хўриллатиб ичар, бир бурда нонни бир ямлаб ютарди.

Шу алпозда ҳам у Лутфинисига чиройли кўринарди.

VII

Азизхон билан Лутфиниса Қоратепадан чиқишдаёқ машинадан тушиб қолишиди. Чунки кун ёруғида Қоратепа атрофида юриш хавфли эди. Бу тарафларга Тошлиқ пэлизчилари четанин гўлдириб арава-арава ҳандалак слиб келишар, Үрмонбек, Насриддинбек, Эшонтўпи қишлоқлари шу ердан бозор қилишарди. Биронтаси кўриб қолса, албатта, Акбаралига хабар қиласарди. Бўлиб ўтган воқеа албатта атроф қишлоқларга овоза бўлганини Азизхон сезиб турарди.

Улар машинадан тушишганида инженер икки ошиқ-маъшуққа ғалати қараб ишайди. У бу тарафларнинг ўқтам йигитларини, ишқ-муҳаббат ўйлида ҳеч нарсадан тоймасликларини биларди. Бу хил ошиқ-маъшуқлар тўғрисида жуда кўп эртаклар эшитган, китоблар ўқиганди.

— Иигит, — деди инженер чол. — Гапингдан айнадинг. Аммо чакки қилдинг. Майли, агар қўнарга жой топомасанлар менинг олдимга келинглар. Куйганёрга ё бўлмаса Учқўргонга бориб инженер Белявскийни қайдан топаман, десанглар, дарров айтиб беришади. Шундоқ қилинглар.

Шоффер моторни ўчирмаган, силкиниб-гуриллаб турганди. Машина бир қалқиб жойидан қўзгалди.

Азизхоннинг нияти қош қорайгандан кейин Қоратепага қайтиб кириш эди. Қишлоқда бир бева холоси бўлгучи эди. Бормикин? Агар бўлса, ўша ерда тунаб, ундан кейин нима қилишни ўйлаб кўрмоқчи. Аммо қуёш теппада. Ҳали-бери кеч кирадиганмас. Қорин тўқ, қайғу йўқ. Кечгача ётарга жой топишса бўлгани. Азизхон Лутфинисани қўлидан ушлаб чўл тарафига бошлиди.

Бу йил баҳор серёмғир бўлганидан чўл ўтлари тиззага уриб яшиаб туарди. Тўрғайлар худди одамнинг бошига теккундеқ бўлиб чулдираб сайдраб ўтади. Ҳавода туриб иккитаси бир-бирига яқин келолмай, қанотларини пилдиратиб ишқибозлик қилишади. Енгил эсаётган шабада чўл гиёҳларининг илиқ ҳидларини димоқقا уриб ўтали. Ора-сира шу кўм-кўқ чўлнинг хар ер, ҳар ерида кал бошдек сап-сариқ тепачалар учрайди. Қайдандир келиб қолган баҳайбат тошлар тепасида чакмонини елкасига ташлаган паҳлавондек чўл бургути мудрайди. Гуллаб, ҳид таратиб ётган чўл гиёҳларига алам билан боқади. Агар бу ўтлар бўлмаганда ўрмалаб юрган каламушлар, қуёнлар унинг ўлжаси бўларди.

Ҳозир шабадада силкиниб турган чўл гиёҳлари орасида бутун бир ҳайвонот олами умргузаронлик қилмоқда.

Чўл ниҳоятда яшнаган пайт. Икки ошиқ-маъшуқ гиёҳларга, қушларнинг чуғир-чуғирига маҳлиё бўлиб, ўтган воқеаларни бир зум унутишди.

Офтоб ёнбошлаб қолган, уфқ қизариб, тепароғи феруза тусга кирганди. Олисдан учта қора нуқта кўринди. Азизхон йўлни ўша тарафга солди. Анчагина йўл юришгандан кейин бу уч нуқта қирғизларнинг қора уйи эканини билишди:

Азизхон қирғизлар меҳмондўст, қўноққа жонини ҳам берадиган халқ бўлади, деб эшигтан эди. Қандайдир умид учқуни хаёлида чақини чақиб ўтгандек бўлди. Қадамини теззлатди.

Сариқ дўнгнинг ўнг тарафида икки-уч юз йилқи ўтлаб юрар, дўнг этагида ўн ҷоқли тую чўкканича кавшаняпти. Бошвоғи ечиб ташланган учта елин қопли сигир бузогини эргаштириб ўт чимдиб юрипти.

Одам қорасини сезиз қора уй орқасидан ит югуриб чиқди. Олд оёғини тираб, орқа оёғи билан ер тимдалаб вовиллай бошлади. Унинг ҳуришидан яна уч-тўртта ит пайдо бўлди. Улар ҳам чўлни ёстин-устин қилиб ҳуришга тушди. Азизхон ҳам, Лутфиниса ҳам турган жойларида қотиб қолишиди. Ўртадаги қора уйдан бир қирғиз кампир чиқди. Итларни ҳар тарафга қувиб нотаниш кишиларни яқинроқ келишга ундаdi.

Лутфиниса Азизхоннинг орқасига яшириниб борарди.

— Келинглар қўнақтар? — деди кампир уларга синовчан боқаркан.

Азизхон йўлдан адашганини айтди.

Кампир улардан хавфли бирон нарса сезмагач, йўл бошлади. Бу пайт икки қора уйдан икки қирғиз келинчаги уларга кўзлари яшнаб қараб туришарди. Бири янги тушган келинчак бўлса керак, кийимлари яп-янги, томоғигача ўраган ёқаларига уқа тутилган, бўйинларида тангалар, чўлпилари жарангларди. Қизил баҳмал нимчалининг ҳали оҳори тўқилмаганди. Иккинчиси йигирма беш ёшларда эди. Унинг кийимлари оддийгина, нимадир қилаётган бўлса керак, енглари шимарилган, этаги липпа урилган эди.

Улар кўпдан бери бу чўлда йилқи боқиб юрган бўлсалар керак, ташқи оламдан келган кишиларга қувонланлари кўзларидан сезилиб турарди.

Азизхон тортинмай кампир кетидан қора уй олдига борди. Лутфиниса унга эргашиб журъатсизлик билан қадам ташларди.

Дўнг орқасидан эрқак кишининг йўталгани эшитилди. Қўлида жун қирқадиган каттакон қайчи, олтмишлардан ошган, соқоли сийрак бир киши чиқди. Чол меҳмонлардан эсон-омонлик сўрагандан кейин келинларга чой буюриб, уларни ўтов ичига бошлади.

— Эмне жумиш мен... қўнақтар? — деди у савол назари билан.

Азизхон нима дейиншини билмай тил чайнади.

Чол кўпни кўрган кишилардан эди. Уларга бир-бир разм солиб ўтираверди. Ташқарига қараб қичқирди:

— Тамақ дайнинданглар қўнақтарга!

Азизхон адашганларини айтди. Чол унинг бу гапига унча ишонқирамай кўзларини қисиб гилам попугини ўйнай бошлади. Келиннинг каттаси этаги билан қумғон бандидан ушлаб кирди.

Қирғиз билан қозоқ йиртиқ чориқда юрса ҳам чойнинг асилини ичади. Ичганда ҳам жаранглайдиган жонон пиёлада ичади. Қирғизнинг оёғи синса синсин, пиёлени синмасин, деган мақол бекорга чиқмаган. Чой ичадиган пиёлада қимиз ичмайди. Қимизни заранг косада ичади. Кичик келин бир даста қизил гулли пиёла олиб кириб чолнинг олдига қўйди. Чол чойни қайтараркан яна қисиқ кўзларини айёrona қисиб Азизхонга қаради.

— Болам, сен туру жавоб бермедиңг, еле. Босқа жумуш еле юрген шигарсанг.

Азизхон чолни алдаб бўлмаслигини билиб очигига кўчди. Бўлган воқеани бирма-бир айтиб берди.

Чол унинг гапларига энди ишонганди эди.

— Э... жигитше жумуш бўпти еле, балам. Қирғиз бен қазақ қиз алип қачишбаса кўнгли тўлбайт. Эми, эмне қиласингдар?

Азизхон унинг гапларига унчалик тушунмай серрайиб турарди.

— Эмен, қирғиз тилини тушунбейсанбу? Ундай бўлса даги ўзбекша айтағўяйин, еле. Куч-куввати бор бола ҳансан, хор бўлмайсан. Кунингни кўриб кетасан.

Ташқаридан отларнинг кишинагани, дупури, йилқиичи йигитларнинг ҳайт-ҳуйт деган овозлари эшитилди. Чол ўрнидан турди. Булар ҳам унинг кетидан ташқарига чиқишиди.

Офтоб ўчган. Чўлда ажиди бир гаштли ҳаво ҳоким эди. Үзоқда икки отлиқ йигит йилқиларни ҳайдаб келар, туёқлардан кўтарилган чанг ҳавода муаллақ туриб қолар эди. Чол йўлга қараб турган келинларига деди:

— Сув дайндангдар, куёвингдар жувиниб олсин.

Икки келин ўчоқ тарафга кетди. Кичик келин кетаркан сочпопугидаги тангалар жирингларди.

Тол пояларидан бир-бирига боғлаб қилинган четан қўрага отларни қамаб, йигитлар отасига салом берди.

— Жилқи омонми? — деди чол.

— Омон, омон, ота, бири қулунлади. Қулуни омон.

Йигитлар меҳмон билан омонлашиб хотинлари томон кетишиди. Келинчаклар уларга сув қўйиб турнишиди. Ака-ука яхшилаб ювиниб бўлгач, артиниб, кийинишиб,

дастурхонга келишди. Кампир ташқарига жой солиб уларни таклиф қилди. Ўтиришгач, чол заранг косага қимиз қуиб узатди.

Улар ўтирган жойдан сал нарига кигиз ёзиб, хотинларга алоҳида жой қилинган эди. Келинчаклар Лутфинисани гапга тутишарди. Ора-сира улар бир-бирлариға қараб сулув, сулув экан, деб қўйишар, буғи чиқиб турган гўштдан еб «эл-ол», дейишарди.

Чол туриб ичкаридан фонарь олиб чиқди. Уни ёқиб ўтов ёнбошидаги ёғоч учига илиб қўйди.

Атроф жимжит. Чўл тарафдан ҳар хил ҳашаротларнинг тажиз овозлари тинимсиз эшитилиб турарди. Юлдузлар бирин-кетин кўз очаверди. Чўл уфқидан ой кўтарилди. Қаердадир ўрдак жўжасининг ғақиллагани, ёввойи бедананинг питбилдиғи эшитилди. Оқшомнинг бу тароватини бузиб бўри улиди. Лутфинисанинг этчи жимиirlаб кетди. Ёнида ўтирган келинчак дарров сезиб, уни алаҳисита бошлади.

— Кўрқпа, қўрқпа. Иштима бўлбайт.

Чол ташлаган суюкни кемириб ётган итнинг қулоқларни диккайди. Бўри улиган тарафга қараб бўйини чўзганча қимирламай туриб қолди.

Чол овқатдан кейин дастурхонга фотиҳа ўқиб Азизхонга қаради.

— Болам, энди кеч бўлди. Борадиган жойинг йўқ экан. Шу ерда қола қол. Ўкаларингга қарашиб юрасан. Қайдиғинг кампирга қарашади. Кетгинг келганда айтарсан. Бу ерда чўп кўп. Бирон ой йилқини шу ерга ёямиз. Қудайим жўлингни берсе, бир кун кетарсан.

Азизхон маъқул ишорасини қилди. Бошқа иложи ҳам йўқ эди. Қишлоққа қайтолмаса, бошқа борадиган жой бўлмаса, шу ердан бўлак кўздан узоқ жой йўқ. Ундан ташқари чолнинг юмушларига қарашиб егаиничганини оқлаши мумкин. Ахир Лутфиниса ҳам қараб турмас. Яхшигина пазанда. Албатта чолга, болаларига, келинларига у пиширган овқатлар жуда маъқул тушади.

Чол катта келинини чақириб, меҳмон болан менга очиқ ҳавога жой қилиб бер, қиз билан кампир ичкарида ётади, деб тайнилади.

Ингитлар анча чарчаб келишган эди. Ўз ўтовларига кириб жимиб кетишди. Азизхон очиқ чўлда чол билан ёима-ён ётаркан чўлнинг тиниқ осмонинга қараб

узоқ ухлаёлмади. Чол бўлса бирпасда хуррак отишга тушди.

Ажаб одамлар, деб дилидан ўтказарди Азизхон. Дунёда шунақа очиқ қўл, меҳмон учун бағрини очадиган кишилар борлигидан таъсирланиб кетди. Қачондир бу одамларга бир яхшилик қилишни дилига тугиб қўйди. Уйи, дадаси, кечирган кунлари кўз олдидан ўтаверди. У қанчалик бевош, шўх бўлмасин, биринчи марта ўзиши тақдир қучогига отиши эди. Узи ёлғиз бўлса ҳам майли эди-я, ёнида бировнинг қизи бор. Бир ўзининг боши ҳар қандай кавакка сиғиб кетади. Аммо икки киши, айниқса аёл киши билан бирон жойга суқилиши анча мушкул эди. Азизхон ана шулар тўғрисида энди, тани совиб, боши бир тошга бориб урилганидан кейингина ўйлай бошлади.

У ечиб бўлмас жумбоқлар чигалига ўралнишиб ухлаб қолганини билмай қолди.

Бирон тиккайган дараҳт йўқ бу чўлда, офтоб тонг отиши биланоқ тифини санчади. Азизхон бошини офтоб қиздиргандан уйғонди. Чол вақтли турган, отлардан, сиғирлардан хабар олиб бўлган, ўғиллари ўтовдан чиқмай бир чойнак чойни бўшатган эди. Кампир каттакон ўчоққа осилган қозонда сут пиширади. Азизхоннинг димогига қайнаётган сут ҳиди урилиб, ютинди. Бошини кўтариб атрофига қаради. Лутфиниса кампирнинг олдида алюмин тогорани олдига қўйиб хамир қорарди. Чол бўлса иккита тунука бидоҳ жойланган хуржунни эгарга ташларди.

— Ўғлим, турдингми? Манов отни мин. Анов оқ дўнгдан нари ўтсанг, Сари жўга деган катта ариқ бор. Идишларни тўлдириб сув олиб кел. Боравер, ўша ариқда бетингди ювиб оласан.

Азизхон от минишни жуда яхши кўрарди. Бу гап чолнинг оғзидан чиқмаёқ узангига оёқ босди. Чол орқасидан жавраб қолди.

— Қайтишда этни чоптирма, сувни тўкасан.

Шу пайт осмоннинг бир четида нимадир гуриллади. Азизхон ўгирилиб қараса, бир аэроплан жуда паастлаб ўтов тепасига қараб келарди. Мотор шовқинидан ўтвадаги келинчаклар, йигитлар югуриб чикишди. Аэроплан жуда паастлаб келарди. Ўтов тепасига келганда яна паастлади. Кўзойнак таққан учувчи кабинадан қўлинни чиқариб силкитди. Кейин ниманидир уларга қараб ир-

ғитди. Ирғитган нарсаси сочилиб кетди. Осмонда сонсаноқсиз қофозлар уча бошлади.

Эрталабки шамол бу қофозларни чўл бўйлаб учира бошлади. Аэроплан ўтов устида яна бир доира ясаб вағиллаганича чўл осмонининг бағрига сингиб кетди. Отлар безовта типирчилар, итлар жазавага тушиб акилларди.

Азизхон бу манзараларни эгарда туриб томоша қиласарди. Чолнинг катта ўғли қозиққа боғланган яйдоқ отни ечиб миндию қофозлар учайдан тарафга қараб шамолдек елиб кетди.

Азизхон чўлда зерикиб ўларман, деб ўйлаган эди. Мана, кўзини очиши биланоқ қанча воқеа бўлди. Бу ерларининг тиниқ ҳавоси танини яйратса, беғубор кишиларининг меҳрибонлиги дилини яйратади.

У ҳам отга беозор қамчи босиб дўнг томонга йўртириб кетди. Чол кўрсатган тепалик у айтганча яқин эмас экан. Тахминан уч-тўрт чақирим келарди. Азизхон отнинг бир маромда қамишларни кўкси билан ёриб боришига, ёлларини силкиб гижинглашига маҳлиё бўлиб йўл юрганини сира ҳам сезмади. Анҳор шундоқцина дўнг орқасида экан, у бидонларни сувга ботиракан, бирдан болалиги тутиб чўмилгиси келди. Ечиниб ўзини сувга отди. Сув жуда совуқ эди. От ҳам сувга интилиб аста сўлиғи билан сув ича бошлади. Азизхон нариги қирғоққа сузиб ўтиб атрофни томоша қилди. Кейин яна бериги қирғоққа қайтиб от югаини олдию сувга тортиди. От ҳам шуни кутиб тургандек аста сувга туша бошлади. Азизхон отни сув ўмровигача келадиган жойга олиб бориб ҳовучи билан устига сув сочиб юва бошлади. Отнинг баданлари дириллар, бўйнини чўзиб томонининг тагларигача сувга тутиб берарди.

Яна бояги аэроплан гуриллаб Азизхоннинг тепасидан ўтди. Учувчи яна қўл силтаб унга нималардир деди.

У танидан совуқ ўтгандан кейингина лаблари гезариб сувдан чиқди. От йўлни яхши билар эди. Азизхон тизгинини бўш қўйиб берди. Ўтовга яқин қолганда пиёздор ҳиди Азизхоннинг димоғига урилди. Икки тиззаси билан отни ниқтади. От йўртиб кетди.

Келинлар чолнинг ўтовига нонушта тайёрлаб қўйишган. Лутфиниса ажаб бир таъмли қатлама тайёрлаган эди. Ҳамма дастурхон атрофига чўқди. Аммо чолнинг катта ўғлидан ҳали ҳам дарак йўқ. Чол икки марта

ташқарига чиқиб келди. Безовталаниб энди жойига ўтирган ҳам эдики, от дурипи эшитилди. Сал ўтмай йигит бир даста қоғоз билан кириб келди, пешаналаридан маржон-маржон тер қуярди. Йигит олиб келган қоғозларини дастурхон четига қўйиб, ювингани чиқиб кетди. Чол қоғозларни қўлига олди. У хат танимасди. Бир донасини кичик ўғлига узатди. Бола қоғознинг у ёқ-бу ёғига қараб, ўзбекча экан, деб Азизхонга узатди.

— Ўқи, болам, ўқи, укуматнинг гапига ўхшайди. Ер ислоҳоти, колхоз тузиш пайтларда шунаقا қоғозларни аэропландан ташлашар эди. Қани ўқи-чи!

Азизхон қоғозларни олдига тортиб қаради. Қоғозлар икки хил эди. Бирида «Катта Фарғона канали қурилиши бошланди. Қурилишда ишлашни истаганлар ушбу қоғозда кўрсатилган участкаларга келиб ёзилишлари мумкин», дейилган эди. Қоғознинг орқа тарафида каналнинг харитаси чизилган. Иккинчи қоғоз қаналда чиқа бошлаган «Сталинча қурилишда» газетасининг биринчи сони эди.

Азизхон газета ва варақани ёнига қўйиб, чой ҳўплади.

Чол яна гапга кирди:

— Болам, чойингди ишиб бўлиб казитни ўқиб берасан.

Лутфиниса пиширган қатлама ҳаммага ёқди. Мақтаб-мақтаб ея бошлашди.

— Ўзбек тамоққа уста бўлади. Бир палов пишириб берасан, қизим, ҳўпми?

Лутфиниса ийманиб ҳўп ишорасини қилди.

— Кампир,— деди чол қатламани у лунжидан бу лунжига оларкан.— Энди қозон-тавоқдан қутулдинг. Қудайим менга яна бир келин жетқазди. Шўмиши қўлингдан олади.

Нонуштадан кейин чолнинг ўғиллари биттадан нонни белларига туғиб йилқи ҳайдаб кетишиди. Чол Азизхонни, менга казит ўқиб беради, деб олиб қолди. Қампир бугун болаларга сартнинг қизи палов писириб беради, деб от миниб сабзи олиб келгани «Эшонтўпи» қишлоғига қараб кетди.

Ўтовда чол билан Азизхон қолди. Чол ёнбошлаб: «қани, ўқи, болам», деди.

Азизхон шошилмай газета ўқишга тушиб кетди. У ўқирди. Аммо хаёли газетада ёзилган гапларга қўши-

либ канал қазиладиган жойларни кезарди. Бирдан унинг¹ ўша тарафларга боргиси, кетмоннинг белини букиб ер қазигиси, ҳаммани ҳайратда қолдириб иш кўрсатгиши келди. Борган сари унинг бу фикри қатъийлашиб бораради. Чол эса шошилмай чой ичар, ора-сира: «ия, ия, дуруст», деб қўярди.

Ташқарида келинчаклар Лутфинисани гапга солиб ҳиринг-ҳиринг кулищаради.

VIII

Куйганёр қадим-қадимлардан бери ёз кунлари гавжум бўлади. Миробод, Ҳаққулобод, Найман, Чинобод тарафлардаги деҳқонлар сувни шу ердан олади. Аслида Чинобод Қора дарё билан Норин қўшиладиган жойга яқин бўлса ҳам ҳамиша ташналиқ азобини тортиб келади. Икки дарё Чинободга бир томчи ҳам сув бермайди. Жуда пастликдан, сувни у ёқда турсин, шабадасини ҳам тегизмай ўтиб кетади. Шунинг учун ҳам чинободликлар ўн беш-қирқ километр йўл юриб Куйганёрга сепоя ташлайди.

Эрта баҳордан то кеч кузгача чинободлик ва ҳаққулободликлар арава-арава шох-шабба судраб Куйганёр тарафга йўл оладилар. Кетма-кет шох судраб келаётган сон-саноқсиз аравадан кўтарилиган чанг Пойтуқдан кўринади. Дарёning ярмигача сепоя ташлаб шох босадилар. Сув кўтарилиб «Қипчоқ ариқ»قا чиқади. Кейин Сиза қишлоғини оралаб, неча жойдан бўғилиб, қанча жанжаллар, бош ёрилишларга сабаб бўлиб, аранг Чинободга етиб боради. Баъзан мироблар ярим йўлга етмай туриб, сепояни сув уриб кетади. Улар яна шохшабба ортиб Куйганёрга қайтишади.

Куйганёрни бекорга «Мироблар бозори» деб аташмаган. Ёз бўйи эллик-олтмиш мироб бу ерда кўрпаташак қилиб ётиб олади. Уларнинг экин-тикинлари қишлоқ деҳқонлари бўйнида. Ўшалар чопиб, ўшалар экиб, сугориб, ҳосилни тайёр қилиб беришади. Бу ерда ҳар бир қишлоқдан иккитадан «ўлик мироб»¹ дарё билан өлишиб, сувни Ёрқул мингбоши қаздирган ана шу Қипчоқ ариқка оқизадилар.

¹ У ли к м и р о б — сепояни қўриқлаб, бутун ёз мавсумини тўғон тепасида ўтказадиган мироб.

Кўйганёр яқин атрофга самоварлари билан ҳам машҳур эди. Дарёнинг у бетида иккита, бу бетида ҳам иккита самовари бор. Шу самоварларнинг бири чинободлик сепоячилардан бўшамас, бири йўловчилар қўниб ўтадиган карвонсарой вазифасини ўтарди. Дарёнинг ўнг бетидаги самоварни пойтуқликларнинг ўзлари очишсан бўлиб, сўриларга ипак гиламлар тўшалган, чойнакниёлалари ҳам, якандозлари ҳам яп-янги эди. Унга умр бўйи самоварчилик қилиб оламдан ўтган Гани кал деян машҳур самоварчининг ўғли эгалик қиласарди. Яна Сири андижонлик Беркинбой ҳофизнинг самовари. Санъат аҳли, Андижоннинг зиёлилари тез-тез келиб шу самоварга тушишади.

Кўйганёр гузари кундуз кунлари сайилгоҳга айланарди.

Беркинбой ҳофизнинг самоварида андижонлик ҳофизлар йигилиб балиқчиликлар билан басма-басга авжнинг энг юқорисига чиқишиади. Пойтуқ, Тўртқўл, Чувама ҳофизлари уларни босиб тушишга интилиб, фақат катта авжда юришарди. Қассобларнинг қўллари қўлларига тегмас, баққолларнинг қўллари тарозидан бўшамасди. Деҳқонлар арава-арава қовун-тарвуз тўкибто пешингача сотиб бўлишарди. Икки новвойхонада иягини тангиб олган новвойлар кунинга етти-саккиз қонунни ёпсалар ҳам етқизиб беролмайдилар. Ана шундай гавжум, қўшиққа, бозорга, шовқин-суронга тўлган Кўйганёр кеч кириши билан бирдан сув қўйгандек жимиб қолади. Фақат пойтуқлик самоварчининг дўконида тош фонаръ милтирас, узоқ-яқиндан келган мусофирир чойхўрларгина чивинга таланиб тамадди қилиб ўтиришарди. Бошқа самоварчилар отларини ҳам, сайроқи беданаларини ҳам пашшахонага қамаб вақтликкина уйқуга кирадилар.

Кўз очирмайдиган ғув-ғув чивинлару бақаларнинг тонг отар базми Кўйганёрга ҳоким бўлади.

Бу ернинг халқи солда, дўлвор кишилар. Қувлик нима, алдамчилик нима билишмасди.

Мирободликлар шунча азоб-уқубат билан сув чиқазган жойларига қалампир экишиади. Бошқалар қовунтарвуз ўстиниб катта даромад олганларида, улар бэдринг экиб қопини йигирма тийнинга ҳам сотолмай қайтариб обориб кўйсанга, молларига едиришади.

Кўнганёр тўғрисида ажойиб афсона ҳам тўқиганлар.

Бир қипчоқ йигити оқёрлик Ойжамол деган қизга
шашык бўлиб ишқида куйиб-ёнади. Йигит қипчоқ уруғи-
дан бўлганидан қизининг ота-оналари розилик бериш-
майди. Йигит Ойжамол ишқида ўзни ёндиради.

Ана шунинг учун ҳам бу ернинг номини ўша йигит
туфайли Куйганёр деб аташган. Куйганёр қишлоғининг
биқинида Ойжамол деган қишлоқ ҳам бор.

Аммо бу гаплар афсона, холос.

Куйганёр қишлоғидан Қора дарё ўтади. Дарё ўпир-
гаи қирғоқлар сонсиз жарликлар ҳосил қилган. Унда от
минглан кишини ҳам кўрсатмайдиган қамишлар ўсади.
Ҳар йили баҳорда шоликор деҳқонлар жарликлардаги
қаминиларни куйдириб шолипоя очадилар. Ана шундан
қишлоғининг номи «Куйган жар» деб аталган. Туркий
тилларда жар сўзи кўпинча ёр сўзи билан алмашади.
Андижон атрофларидағи Ёрбоши, Оқёр қишлоқлари-
нинг номлари ҳам аслида жар боши, оқ жар маъносини
англатади.

Аммо куйганёрликлар ўз ойжамоллари, ўз куйган
ेрларини фаҳр билан тилга оладилар.

Куз қирови тушиши билан самоварлар ётади. Куй-
ганёр ҳувиллаб, файзсиз бўлиб қолади. Биттагина кар-
вон саройда онда-сонда бирон йўловчи тушиб ўта-
ди. Биргина мачит мезанасидан муаззинининг уч маҳал-
нола қилгандек чақириғи эшитилади. Бу овозни кимса-
сиз жарликлар ютиб юборади. Шаҳардан чиққан овчи-
ларнинг онда-сонда ўрдак галасига отган ўқлари ҳамма
ёқни гумбирлатиб жим бўлади.

Куйганёр ёзни шовқин-сурон билан, қишини мудраб
ўтказади. Бу одат неча юз йиллардан бери ҳеч қандай
ўзгаришсиз такрорланиб келади.

Куйганёрнин асрий жимлиги бирдан бузилди.

Энди Куйганёр бекатига аравалар сифлас, минглаб
араваларда кўч-кўронини ортиб келаётган йўловчилар
бир дам қўниб ўтар, нима тўғридадир қизишиб торти-
шишарди.

Ҳамманинг оғзида Қора дарё, Норин, Учқўргон деган
гаплар. Куйганёрнинг ороми бузилди. Бир кунда
минг-минглаб одам аравалардан юкини туширди. Қирқ
аравада келган усталар ўттиздан ортиқ самовар, беш
новвойхона, йигирмадан ортиқ сартарошхона, ямоқчи-
лик дўкони, аптека, медпункт қуришга тушиб кетишиди.
Темир йўл ёқасига арава-арава кетмон, беллар, ломлар,

замбиллар тахлаб ташланди. Яшил қўприкнинг ўнг тарафидан темир йўлга шахобча уланиб, қирғоқ бўйлаб ярим километрга тортиб борилди. Бу тарафларда ҳали ҳеч ким кўрмаган экскаватор исмли узун хартуми бор баҳайбат машина қалдираб келиб қирғоқда тўхтади.

Паровоздек тутун бурқитиб турган бу баҳайбат машина атрофида юзлаб одам ҳайрат билан қараб турарди.

Бирор уни, полвон, деди. Бирор, ерда юрадиган паровоз, деди. Яна бири, темир фил, деди.

Шу пайт гупиллаб поезд кела бошлади. Паровоз еру кўкни ларзага солиб қичқирди-да, вагонларни бир-бирига шарақлатиб уриб тўхтади. Вагонлардан кўрпа орқалаган, кетмон кўтарган кишилар туша бошлади.

Бугун эрталаб Фарғона область партия комитетининг пленуми бўлиб, унда ғўза парваришининг бориши ва Катта Фарғона канали қурилишини жадал бошлаш, иш бошлангунча ғўзаларни бешинчи чопиқдан ялпи чиқазиб олиш тўғрисида қарор қабул қилинган эди. Ўзкомпартия Марказий комитетининг биринчи секретари Усмон Юсупов пленумда катта нутқ сўзлаб, ғўзасини бешинчи чопиқдан чиқарганларга каналга бориб ишлашга рухсат берилганлигини айтган эди. Мана, пленумдан чиқибоқ поездга ўтирган фарғоналикларнинг дастлабки эшелони Куйганёрга етиб келди. Куйганёр халқи ҳеч қачон бунақа катта издиҳомни кўрмаган эди. Бир вақтлар Ёрқул мингбоши ўғлини хатнага ётқизганда катта базм берган, базмга мингга яқин одам чақирган эди. Ўшанда ҳам катта бедапояга ўттизга яқин сўри қурдириб, йигирма икки қозон тагига ўт қалатган эди. Ўттиз йилдан бери ўша тўйнинг таърифи тиллардан-тилларга ўтиб юрарди. Бугун эса канал, тўғон шарофати билан юзлаб чодир тикилди. Беш мингга яқин одам кўрпа-тўшагични орқалаб тўғон қурилишига ҳашарга етиб келди.

Тўғон штаби келганларни жойлाशтириш, кимнинг қаерда ишлашини, нима иш қилишини аниқлаш билан банд.

Майгир қишлоғи тарафда усти брезентли кул раиг енгил машина кўринди. Машина Беркинбой самоварчи-нинг сўриси олдида тўхтади. Ундан инженер Белявский тушди.

Утирганларнинг кўпчилиги Белявскийни яхши танир эди. Бирпасда шивир-шивир гап бўлиб қолди.

— Ўрис мироб келди.

— Сувтўра келдилар.

— Губрнинг сувчиси келди.

— Хайрият, ҳаёт экан. Уни бандаликни бажо кетирган деб юрар эдим.

Белявскийга бир чол яхна чой тутди. У пиёлани қўлига оларкан, чолга ҳазил қилди:

— Илимилик чол, тирик экансан-да, а? Мен сени ўлиб кетган, деб юрардим. Ўлмай яхши қипсан. Манавунаقا ишларни кўриб, кейин ўлсанг армонда кетмайсан.

Чол тишсиз оғзини очиб кулди.

— Атайн тўғон битишини кўрай, деб ўлмай турибман. Битган куннинг эртасига ўлишга қарор қилдим.

Белявский пиёлани қайтариб бераркан, яна ҳазил қилди:

— Бу ишинг ҳам дуруст. Ўлсанг ўзим канал газетасига ўраб кўмиб қўяман.

Белявский «Илимилик» деб атаган чол асли учқўрғонлик бўлиб, кейинчалик Урганжи қишлоғига келиб қолган. У ҳозир саксондан ошган бўлиб, ҳали ҳам хотини йўқ. У умрида тўрт марта уйланган, ҳар галгисида ҳам хотини икки-уч ой яшамай ташлаб кетиб қоларди. Кетиб қолган бир хотинидан: «Нега кетдинг, яхши одам эди-ку, эрининг», деб сўрашганда у: «Куёв илимилик экан, на иссиғи бор, на совуғи, мироблик қилиб баданидаги ҳароратни сув сўриб қўйилти», деб жавоб қилган экан. Ана шундан бери унинг асли номи унутилиб, «Илимилик» бўдиб кетган эди.

Сўрини тўлдириб ўтирганларнинг ҳаммаси сепоячи мироблар эди. Белявский улар билан кўп гаплашган. Фарона генерал-губернаторлигига сув позири бўлиб ишлаган пайтларда ҳам у мана шу мироблар билан борди-келди қилар, тўй-ҳашамларидан қўлмасди. Белявский уларнинг ҳаммаси билан ўзига яраша муомала қилиб, унутилган лақабини эсга олиб, роса қулишди. Белявский кула-кула инженерлар проект мухокама қиляётган қишлоқ совети биносига қараб кетди.

Кўприк тепасида Аэзизхон билан Лутфиниса пайдо бўлди. Уларнинг икковлари ҳам эсанкираб, тинимиз ўтаётган машина ва от-араваларга қараб тувишарди. Айниқса Лутфиниса шовқин-сурондан эсанкираб қочтан,

Азизхонни белбоғидан маҳкам ушлаганича сира қўйиб юбормас, юк машинаси ҳар сигнал берғанда сапчиб тушар, кўприкнинг гоҳ у ёғига, гоҳ бу ёғига қочиб ўтишар, шофёлардан кетма-кет сўкиш эшлишар эди.

Улар билан ҳеч кимнинг иши йўқ. Қаёққа боришни, кимга учрашишни билишмасди. Иккови гуж-ғуж одам ичидаги каловлаб чойхона ёнига келиб қолишиди. Бу чойхонага ҳозиргина поездда Фарғонадан келган қурувчиликлар тўдаси қўнган эди. Бири тугилган кўрпасини чатаноги орасига олиб, бири тугунини бағрига босиб бошлиқнинг буйрганинг кутиб ўтиради. Азизхон биттасининг олдига бориб чўчиброқ сўради:

— Тоға, Тошлоқдан ҳам одам келганими?

Тунука чойиак жўмрагидан муздек булоқ сувини симираётгани йигит мўйловига томган сувни кафти билан артиб жавоб қилди:

— Тошлоқликлар келишимади. Канал «Сув кесак», «Тожи қишлоқ» тепасидан ўтаркан, ўша ерда ишлашади, ука.

Азизхон, хайрият-э, деворишига оз қолди. Чунки агар тошлоқликлар бу ерга келгудек бўлса, Азизхон билан Лутфинисанинг яна қайгадир бош олиб кетиши керак. Акс ҳолда Акбарали уларни тинч қўймайди. Албатта Лутфинисани ундан юлиб олиб кетади. Катта жанжал кўтаради. Тошлоқликларнинг бу ёққа келмагани айни Азизхоннинг қўнглидагидек иш бўлган эди.

Азизхон нима қилишини билмай у ёқ-бу ёққа аланглаб турган эди, кимдир билагидан шарт ушлади. У чўчиб орқасига ўғирилгаида каттакоп тарвуз қўлтиқлаб турган шофёр болани кўрди. Белявскийнинг шофёри энди озода кийинган, соқолларини ҳам олдириб бир чиройли йигит бўлганди. Ундан гуп-гуп атир ҳиди келарди.

— Полвон почча, пускатуна бўса битта чой ичмаъмизми?

Азизхон кўпдан қидириб юрган кишисини топиб олгандек, юз-кўзлари яшнаб кетди.

— Бўпти, бўлти, ошнажон. Ўзим сизларни қидириб келган эдим. Инженер тоғам, мени Кўйганёрдан топсан, деган эдилар. Атайин у кишини излаб келдик.

Шофёр бола уларни эргаштириб ошхона тарафга юра бошлади. Бу ошхона штаб ходимлари учун қурилган бўлиб, эрта-азондан то қош қорайгунча очиқ эди. Ошпаз шофёр болани таниса керак, унинг имоси билан

учта косага лағмон сузиб, йўнилмаган тахтадан омонат ясалган стол устига қўйди.

Шофёр бола ташқарига чиқиб янгигина тандирдан узилган иссиқ нонни у кафтидан бу кафтига пуфлаб, ташлаб қириб келди. Нон ҳиди ошхона ичини тутиб кетди. Азизхон ҳам, Лутфиниса ҳам ўтган кечадан бери иссиқ овқат ейишмаганди. Шунинг учун ҳам олинг-олинг дейишга улгурмай косага қошиқ солишган, иштаҳа билан ея бошлаган эдилар.

Улар ҳали овқатланиб бўлмаган эдилар ҳамки, ташқаридан шовқин-сурон эшитилди. Азизхон косани бўшатган бўлса ҳам, Лутфинисанинг имиллашини кузатиб турарди. Нима гап бўлди экан, деб ташқарига чиқди. Одамлар самовар томон жадал юриб боришарди. Лутфиниса ҳам чиқди. Шофёр бола уларга, сизлар бемалол айланиб юраверинглар, Филип тоға бўшаганларидан кейин сизларга нима қилишни айтадилар, деб ўзи машинасини сояроқ жойга олиб қўйиш учун кетди.

Йигитлик фурури билан ҳеч нарсадан тап тортмайдиган, қиз олиб қочиш аллақандай марднинг иши, деб билган Азизхон хозирча ночор эди. Худди ўргатилган айиққа ўхшаб ўргатувчислининг қамчисини кутиб турганга ўхшарди. Агар мусофирилик гарданда бўлмаганда, бу жойлар ва одамлар синашта кишилар бўлгандা, у албатта бирон қилиқ қиласарди. Ё бирор билан муштлашарди, ё зўравонлигини кўрсатиш учун биронта дараҳтни суғуриб отарди. Афсуски у, ҳатто келгинди итнинг ҳам думи чотига қисиқлик бўлади, деганлариdek, мўмингина бўлиб, ўз тақдирини кутарди. Тақдирни эса тасодифан чўл ўртасида йўлиқкан рус инженерининг қўлида эди.

Улар тўдага эргашиб самовар тарафга юра бошлилар.

Новвойхонанинг томига чиқиб олган бир йигит граммафон карнайини оғзига қўйиб қичқираради:

— Кимда-ким полвонман, деса Беркинбой Файзиевнинг самоварига бораверсин! Кимда-ким полвонман, деса Беркинбой Файзиевнинг самоварига бораверсин!

Самовар олдидаги ялангликка одам сиғмай кетган. Қўлчилик нима гаплигини билмай бир-биридан сўрарди:

- Тинчликми? Полвонлар нима қилишаркан?
- Кураш бўлармиш.
- Шу иссиқда курашга бало борми? Бошқа гапдир.

— Полвонда нима ишлари бўлиши мумкин? Ҳамир қордириб лағмон чўздиришармиди?

Шу топда даврани ёриб йўғон гавдали, бўйни қалинлигидан гарданн бўртиб чиқсан қора киши кирди. Унга қурилиш бошлиғи Тешавой Мирзаев, Белявский ва лойиҳалаш бошлиғи Азизовлар ҳамроҳ бўлиб келишарди. Ҳамма бирдан жимиб қолди. Тешавой Мирзаев ҳам, даврага кирган раҳбарлар ҳам ўтиришмади. Улар ҳозиргина мажлисдан чиқсан эдилар.

Мирзаевни ҳамма танирди. Москвадаги Қатта Кремль сарёйида ўз ишлари тўғрисида гапираётганда Молотов луқма ташлаб «Чин агроном», деган ва унга Сталин қўшимча қилиб: «... ва ажойиб нотиқ» деб атаган эди.

Тешавой Мирзаев қўл кўтариб ғовурни босди. Оломон тинчигандан кейин у салмоқлаб гапира бошлади:

— Биродарлар. Ҳозиргина штаб йигилиши бўлди. Эртадан бутун канал трассаларида ялпи иш бошлашга қарор қилдик. Икки юз етмиш километрлик канал трассаси бўйлаб бир юз олтмиш минг киши баробар иш бошлайди. Бу фақат Фарғона водийсиздагина эмас, бутун ўзбек халқи тарихида унутилмас кун бўлади. Шуни яхши билингки, каналнинг ҳамма жойида иш бир хил эмас. Полвонларгина бажариши мумкин бўлган оғир участкаларимиз ҳам бор. Ўзкомпартия Марказий комитети ва республика ҳукумати номидан Усмон ота сизга қарата бир-икки оғиз ваъз айтишни лозим кўрдилар. Марҳамат, Ота, сўз сизга.

Усмон Юсупов дастрўмоли билан терлаган гарданини арта-арта олдинга чиқди. У каналнинг аҳамияти тўғрисида узоқ гапирди. Унинг нутқидан Фарғона водийсининг деҳқончилик тартиби, ер ва сув шароитини яхши билгани сезилиб турарди. У нутқининг охирида бугун кўтаришган халқ оқими канал қазишни қирқ беш кунда адо этишга аҳд қилганини, Куйганёр тўғони то канал битгунча сув ўтқазишга тайёр бўлиши кераклигини лўнда-лўнда қилиб гапирди.

— Биз бугун водий полвонларини алоҳида тўпладик. Беш юзга яқин полвон қурилишнинг алоҳида участкларида ўз кучларини кўрсатишлари керак. Учқўрғон тўғони, Луғумбек шаршаралари ва ниҳоят Куйганёр тўғони сиз азаматларнинг билак кучингизга маҳтал бўлиб туритти. Канал қурилиши штаби полвонлардан

учта катта бригада тузишга қарор қилди. Учқўргон участкасида ишлайдиган бригадага Лофон канали қурилишида ном чиқарган машҳур полвон Дўнан Дўсматов, Лугумбек шаршара қурилишида ишлайдиган бригадага булоқбошилик Жўра полвон Фойипов бошчилик қилади. Куйганёр тўғони қурилишидаги бригадага избосканлик Али полвон бошчилик қилади.

Азизхон бир чеккада бу гапларни эшишиб ўтиаркан, Юсуповнинг кейинги гаплари унинг ҳамиятига теккан, дик бўлди. Наҳотки Фарғонадан биронта полвон бўлмаса?! Фарғона полвонлари ҳали курашларда елқасини срга тегизмай соврин олиб келган бўлса-ю, мана шундай улуг маъракада четда қолиб кетса!

Юсупов гапини тугатиши билан Азизхон ўрнидан турди.

— Мумкинми? Нега фарғоналийк полвонлардан биронтаси бригадага бошлиқ бўлмади? Шуни тушунтириб берсангиз.

Усмон Юсупов ўрнига Тешавой Мирзаев жавоб қилди:

— Қизишманг, ука, Фарғона пёлвонлари Толқудуқ қумларини кесиб ўтадиган канал қурилишига юборилган. Улар ҳозир жазира маоф тифида қизиган қумлар орасида жонбозлик қилишяпти.

Олдинги қаторда ўтирган миқти Эш полвон пичини қилди:

— Ука, Фарғона полвонлари сал мундоқроқ бўлади. Ўйига яқинроқ жойда ишламаса, хотинини соғиниб қолади.

Бу гап Азизхоннинг жон-жонидан ўтиб кетди. Шарт бурилдию алоҳида курсида талтайиб бир ўзи ўтирган Эш полвоннинг тепасига келди.

— Яна бир марта айтинг шу гапингизни, Полвон ака.

Эш полвон уни писанд қилмай, ўтавер, ўтавер, деб масхарали илжайди.

Азизхон титраб кетди. Яктагининг енгини ҳам шимармай уни курси билан қўшиб шарт кўтарди. Пилдираганча даврадан олиб чиқиб кетди-ю, кўча ўртасига отди. Курси синди, полвон тупроққа қоришиди. Азизхон унга қарамади ҳам, қайтиб келиб ўз ўрнига ўтириди.

Оломон гуриллади. Бир полъон Эш полвон тушган жойга югурди. Белявский Азизхонга қараб, чакки қилдинг, болам, деган маънода бошини сарак-сарак қилди.

Кейин Йўлдош Охунбобоевнинг қулоғига нимадир деб шивирлади.

Бирпасда президиумдагилар орасида шивир-шивир бўлиб қолди. Аммо Эш полвон қайтиб даврага кирмади.

Тешавой Мирзаев полвонлар энди ўз ётоқларига бориб дам олишлари мумкинлигини айтиб, брингада бошлиқлари шу ерда қолнишларини сўради. Ҳамма тарқади. Азизхон ҳам чиқиб кетаётган эди, бир йигит келиб Усмон ота сўраётганларини айтди. Азизхон катта одамлар билан умрида гаплашмаган эди. Тортиниброқ олдинга борди. У, албатта, ҳозирги қилган ишим учун дашном эшиксам керак, деб чўчиган эди. Юсупов уни кулиб қаршилади. Қўл олиб кўришар экан, унинг пишиқ жуссасига, болаларча ийманиб турган кўзларига қаради.

— Қаерликсан, бола? — деди қизиқиб.

Азизхон Тошлоқнинг Зириллама қишлоғидан эканлигини айтди.

— Райимбердиннинг колхозиданми? Ҳа, дуруст. Ориятли йигит экансан. Тошлоқликларнинг бари шунаقا. Бирорвга на сўзини беради, на ўрнини. Кўпчилик келдингларми?

Азизхон ийманиб икки киши келишганини айтди. Белявский унга қўшимча қилди:

— Қайлиғи билан келган, ота. Азамат йигит. Тўғон қурилишига ташлаймизми?

— Ўзидан сўрайлик, — деди Юсупов. — Қаерда ишлашни хоҳлайсан, бола?

— Қаерни лозим топсангиз, ўшақда ишлаганим бўлсин. Аммо лекин ишнинг энг оғирини беринг. Фарғоналикларнинг қанақалигини бир кўрсатиб қўймоқчиман.

Йўлдош ота Азизхоннинг ёш болаларча бераётган жавобидан завқланиб турарди. Қелиб елкасига қоқди.

— Менга қара, ҳамқишлоқ. Акбаралининг синглисини тўй куни олиб қочган сенмасмисан?

Азизхон индамай бошини эгди. Паст овоз билан деди:

— Гуноҳимдан ўтинг. Бир қошиқ қонимдан ўтинг, ота. Уша сиз айтган бола менман.

— Қиз қаерда? — деди Охунбобоев.

Азизхон кўпчилик орасида юзини яшириб ўтирган Лутфиниса тарафга ишора қилди.

Учқўрғонда ҳам худди шундай йиғин бўлиши керак эди. Раҳбарлар ўшаққа отланиб туришипти, гапни узоқ

чўзишмади. Юсупов Жўра полвонни чақириб Азизхон билан Лутфинисани унга топширди.

— Иссиқ-совуғи, ётиш-туриши сенинг гарданингда. Булоқбошиликлар ҳимматли бўлади. Оталифингга ол. Бу болада иш кўп.— Юсупов Азизхонга қаради.— Үфлим, филдек кучинг бор экан. Бу кучни беҳудага сарф қилма. Юрт ишига сарфла. Юрт бир ҳимматингга ўн ҳиммат билан жавоб қилади.

Раҳбарлар машинага ўтириб Учқўргон тарафга йўл олиши. Кетаётган машина орқасидан қараб турган Азизхоннинг елкасига бирор қўл ташлади. Азизхон ўгирилди. Жўра полвон эди.

— Қойил қилдинг, ука,— деди илжайиб,— Эш полвон лунжига шўр пахта боғлаб медпунктда ўтирипти. Ҳозир олдига борамиз. Ундан узр сўра. Ҳар қалай сен ёшсан. Шундоқ қил.

Азизхон қишлоқда шунча шўхлик қилиб умрида бирон марта узр сўрамаган эди. Келиб-келиб энди мутлақо нотаниш, унинг устига юртдошларини эрмак қилган кишидан узр сўрайдими? Азизхон қўлини кўксига қўйиб узр сўрашга боролмаслигини айтди.

— Унақа қилма, бола. Полвон ҳалқи енгилган рақибини белидан олиб кўтариб қўяди. Таомил шунақа.

Азизхон бу одамнинг таърифини жуда кўп эшитган эди. У ёғи Жалолобод, бу ёғи Чимкентгача довруқ солган бу полвон ҳали бирон марта даврадан елкасидан тупроқ қоқиб чиқиб кетмаган эди. Шундай одам ундан Эш полвондан узр сўрашни илтимос қиляпти. Азизхон ноилож кўнди. Унга эргашиб медпункт тарафга юрди.

Медпункт олдидаги скамейкада лунжи бойланган Эш полвон қайноқ кўк чой ичиб ўтиради. У Азизхонга совуқ бир қаради. Кейин пиёлани ёнига қўйиб ўрнидан турди.

— Эш аканг ҳали бирон даврада бунақа шарманда бўлмаган эди. Аммо қойил қилдинг, ука.

Эш полвон шундай деб тагига босиб ўтирган янги, ҳали оҳори кетмаган тўнини олдию бир силтаб қоқиб Азизхоннинг елкасига ташлади.

— Бу сенга Эш акангдан эсадалик. Яша, омадингни берсин!

Эш полвон бошқа гап айтмади. Ҳеч кимга ҳеч нима демай тўпна-тўгри кўприк тарафга қараб кетди.

— Энди қайтмайди,— деди кимдир.— Ёмон изза бўлди. Шу кетганча қишлоғига кетди. Эшни билмайсизлар, ориятили полвон. Йиқилганим — ўлганим дейдиганлардан. Кетди энди, бечора.

То у кўздан йўқолгунча орқасидан қараб қолиши. У кетаркан самовар сўриларини тўлдириб ўтирган чойхўрлар ундан кўз узишмас, ана йиқилган полвон, ана тупроққа қоришган полвон, деб шивирлашарди. Эш полвон бу гапларни эшитмаса ҳам сезарди. Шунинг учун бошини кўтармай, ҳеч қаёққа қарамай Қора дарё кўпригидан ўтиб борарди.

Азизхоннинг юраги жиз этиб кетди. Умрида биринчи марта қилган ишига пушаймон бўлди. Ич-ичидан куйинди. Аммо энди кеч эди.

Ёнида турган Жўра полвон ҳам Эшнинг бу аҳволидан таъсиrlанган эди. У индамай Азизхон билан Лутфинисани эргаштириб булоқбэшиликлар тушган қўра томонга юрди.

IX

Арслонбоб тепасида чақин чақиб еру осмонни ларзага солгудек момақалдироқ гумбирлади. Одамлар уйларидан чиқиб ана сел келади, мана дўл ёғади, деб вахимага тушиб қолиши. Аммо бир неча соат гумбирланган момақалдироқнинг кучи сўниб, бемор йўталидек аста секинлаша бошлади. Одамлар хайрият, ёғиб берганда каналчиларни ташвишга солиб қўярди, деб хотиржам бўлиши. Аммо бу хотиржамлик кўпга бормади. Тоғ тарафдан йўлда учраган хас-хащакни кўкка кўтариб бўрон турди. Бўрон кучайгандан кучайиб тупроқни осмонга учирар, баланд кўтариб атрофга тўзғитарди. Узунлиги икки, икки ярим метрлик шох-шаббалар ҳам осмонда аэропландек учирар, ҳеч нарсани кўриб бўлмасди, қуёш тўзон ичиди, осмон худди малла тўн кийгандек.

Табиатнинг бу телба ўйини бир соатдан ортиқ давом этди. Бет-кўзларини чанг қоплаган кишилар уйларидан, қўраларидан чиқа бошладилар. Ҳали тўзони босилмаган осмонга қараб турган бир чол дўнгиллади:

— Бошлаган ишимиз олло таолога ёқмади, чофи.

Тўзон ичиди чақа пулдек қорайиб кўринаётган қўёшга қараб турган қўш белбоғли йигит шоша-пиша оғиздаги носини тупуриб жавоб қилди:

— Наоборот бўлади, отам, аксинча, наоборотига олло таолога ёққани бу. Худо ёрлақаган бандаларига раҳматини юборди. Худонинг ўзи канал қазишга келолмаганидан пушаймон бўлиб шамолини юборди. Мана кўрасиз, икки ё уч кундан кейин дарёнинг суви яримлайди. Бу шамол тоғ қорини қотиради. Икки-уч кун эрмай без бўлиб туриб олади. Сепояни ана ўшанда ташлаймизда, отам. Шунча ёшга кириб шуни ҳам билмабсиз-да, отецим.

Бу гапни айтган йигит Абдусамад мироб эди. У ўзумрини сув йўлларида, тўғонлар бошида ўтказган эди. Абдусамад мироб Қора дарё ва Нориннинг қутирган тўлқинлари билан олишиб қанчалаб сепоялар ташлаган, тошқинларга бас келган эди. Абдусамад область сув бўлимининг бошлиғи Сувтўра деб ном чиқарган инженер Белявскийнинг энг яқин маслаҳатчиси. Ўнча-мунча русча қўшиб гапириш унга Сувтўрадан юққан.

Шамолнинг сувга таъсири тўғрисидаги мулоҳазаси унинг кўп тажрибалари ва кузатишларидан келиб чиқкан.

Бўрон турган куни кеч пайти Куйганёр кўпригининг ўнг қирғоғига араваларда, машиналарда ёғочлар туша бошлади. Шамол қулатган дараҳтлар илдизи билан тракторда судраб келтирилди. Эртаси тонг пайтигача шох-шаббадан, ёғочлардан тоғ пайдо бўлганди.

Андижон тарафдан отлиқ сепоячилар кела бошлашди. Улар отларини саройга киритиб самоварга қўнишди. Сепоячилар орасида сўқоли кўксига тушган, саксон бўлмаса ҳам тўқсондан ҳатлаб ўтган бир чол ҳам бор эди. У битта чой ичдию қирғоқ бўйлаб юриб сув оқишини кузата бошлади.

У машҳур Ҳасан сепоячи эди. Ҳасан сепоячи шу узоқ умрида кўп дарёларга беш мингдан ортиқ сепоя қадаган, бутун водий сепоячиларига устозлик қиласарди.

Чол ҳозир кексайиб қолишига қарамай сепоячилар қаторида от суриб Куйганёрга келди. У ҳозир қирғоқ бўйлаб бораркан, кўпириб, ҳайқириб оқаётган дарё билан гаплашаётгандек, куч синацга чоғи келиш келмаслигини чамалаётгандек кўринарди. Унинг қошлари чимирилган, хаёллари бўз йигит пайтларини изларди. У ўйларди: «Ким билади, бу менинг охирги жангимдир. Бу жангда ким енгаркин? Аммо жанг чакана бўлмайди. Шу пайтгача бўлган жангларнинг энг зўри бўлади».

Чол жиндек хавотир оларди. Кексалик кучини кўрсатиб чап оёғидаги боди тез-тез қўзғаб, унча-мунча томири тортиб ҳам қўярди. Чол ана шундан нотинчроқ эди. У самоварга кўнглида қандайдир ғашлик билан келарди.

Беркинбойнинг самовари ҳар галгидек гавжум. Машхур ҳофиз Жўра пистон ликоп билан катта ашула бошлаган. Ҳамма жим бўлиб унинг қўшиғини тингларди.

Пойтуқликлар самоварида гурра-гурра кулги кўтариларди. У ерга бир тўда Марғилон қизиқчилари тушган, Юсуф қизиқ, Охунжон қизиқлар ичак узди ҳикоялар айтиб ҳаммани кулдиришарди.

Майдон ўртасига машина келиб тўхтади. Ундан Сувтўра-Белявский билан Тешавой Мирзаев тушди.

Сувтўра яқинида турган одамга ҳам бақириб гапиради. Ҷунки шаршараларда, тошқинларда, сув шовқинида мироблар билан кўп гаплашган. Шунинг учун ҳам қаттиқ гапиришга ўрганиб қолганди. Билмаганлар унинг бу одатидан аччиқланишарди. Ҳатто бир-икки жойда унга, гаранг эмасмиз, бунча шанғиллайсан, деб дашном ҳам бёришган эди. Бир куни Шаҳриҳонсой шаршарасида сувни нотўғри тақсим қилаётган миробга одати бўйича бақириб гапирганда у Сувтўрани қаттиқ ҳақорат қилган эди. Ӯшанда у:

— Губрга нозиклик пайтларинг ўтиб кетган. Бақирма. Э, губрниң думй, генералнинг арзандаси! — деганди.

Сувтўра индамай қўл силтаб отига миниб кетаверганди.

Инженер Белявский минг тўққиз юз иккинчи йилда Петербург Ирригация институтини тугатганидан кейин Туркистонга юборилади. Фарғона генерал-губернаторлиги уни сув ишлари нозири қилиб тайинлайди. Ана ўшандан бери у гоҳ пиёда, гоҳ отлиқ бутун водийни кезади. Харобага айланган сув иншоотларини тиклашга бел боғлайди. Халқ миробларининг узоқ асрлик бой тажрибаларини ўрганади. Кўп илмий ишлар ёзади. Унинг бу асарлари Петербург, Москвада нашр қилинади. Туркистон вилоятни газеталарида эълон қилинади.

Белявский жуда кўп мироблар, сепоячилар билан дўстлашади.

Революция бўлиб Фарғона музофотида совет ҳокимияти ўрнатилгандан кейин ҳам Белявский ўз өзиғасини давом эттираверади. Илгари чор Россияси амалдорла-

ри, тасдиқламаган, пул жарж қилишни истамаган лойиҳаларини қайта амалга ошириш учун қаттиқ бел боғлади. Унинг нияти Учқўргондан Норинни бўғиб, бутун водий бўйлаб катта бир канал ўтказиш эди.

Белявскийнинг «Асосий Фарфона канали» деган лойиҳаси билан марказдаги мутахассислар ҳам танишиб чиқкан.

Партия ва совет аппаратларида уни жуда ҳурмат қилишарди. Халқ унинг ўша эски номи Сувтўра, Ўрис мираб номлари билан ҳам атай бошлайди.

Канал штаби уни Учқўргон участкасига бошлиқ қилиб тайинлайди. Каналнинг бош тўғони ўша ерда, Норинда қурилади. Белявский Қора дарёга сепоя ташлашни кузатиш, яхши сепоячиларни аниқлаш учун атайин келган.

Белявский машинадан тушиб дарров штабга кириб кетмади. Эски мираб ошналари, сепоячи дўстлари билан ҳазил аралаш саломлашиб ўтди.

— Ҳа, Чўтири мироб, омонмисан, Лоғонда думингди тутқазмаган эдинг, энди пахтангга сув керак бўпти-да.

У бужир йигитнинг қўлини қўйвориб, бошқа баланд бўйли озғин қора йигитнинг қўлини олади. Бу йигит асли шаҳрихонлик уйғурлардан бўлиб Шаҳрихонсойга жуда кўп марталаб сепоя ташлаган, ўзи икки марта оқиб аранг ўтимдан қолган эди.

— Омонмисила, охун, келдинглами? Буни Қора дарё дейдила. Қимиз совутадиган Хўтан ариқ Анжанда қолди.

Бу уйғур мироби жуда жаҳлдор, бироннинг гапига кирмайдиган йигит эди. Бошқа одам тўғри маслаҳат берса ҳам ўзиникини маъқулларди.Faқат Белявскийга гап қайтаролмасди, холос.

У бир куни Шаҳрихон гузаридаги самоварда чой ичиб ўтириб оёғига кирган тиканни пичоининг учи билан қидираётган эди. Эрмакталаб чойхўрлар унга тегажаклик қилиб маслаҳат бера бошлайдилар.

— Э, охун, сал берироғидан кавланг.

— Тикан сал юқорироқда.

— Ўнг тарафни кавланг, охун..

У, ишингла бўлмасин, деб ўзи билган жойни ковлайверади. Эрмакталаблар бўш келишмайди.

— Бу ёғини кавланг!

— У ёғини кавланг!

У жаҳли чиққанидан пичогини гарч-гарч қилиб товоғнига икки-уч марта тиқиб ташлайди. Товоналаридан қоп оқаркан, чойхўрларга қараб қичқиради:

— Бўлдими? Тинчидинглами?

Ана шундан кейин у икки-уч кун кўчага чиқмай оёғига латта боғлаб ётади.

Белявский ўша воқеани эслатмоқчи бўлди.

— Охун, тўғон битмай оёққа латта боғлаб қочмасинла. Ҳамма гуриллаб кулди.

Ана шундан кейин Белявский штаб тарафга ўтиб кетди.

Сўриларни тўлдириб ўтирган чойхўрлар сұҳбат мавзуини ўзгартириб Белявскийни таърифлай бошладилар.

Унинг оқ подшо вақтида ҳам камбағалга қайишгани, миробларнинг қора шўрвасини ирганмай ичгани, тўйларга совға-саломлар олиб маржаси билан келгани, жанозаларга қатнашиб тобут кўтаргани борми — ҳамма-ҳаммасини гапира бошладилар.

— Ўрис бўлса ҳам ўзбекдай, кофир бўлса ҳам мусулмондай ўрис.

— Қизини ўзбекка бергақ. Неварасининг отини, худёнинг қудрати билан Ойпошта қўйипти. Ановини қаранг-а...

Кўпrik тепасида енгил машина кўринди.

— Усмон отанинг машинаси,— деди кимдир.

Ҳамма ўша тарафга қаради. Машина чойхоналар орасидан секинлаб ўтди. Машинада Усмон Юсуповнинг ўзи ўйқ эди. Орқа ўриндиқда кўзойнакли қирра бурун йигит билан ўттиз ёшлар чамасидаги оппоққина йигит ўтиради.

— Үҳ!— деб юборди бир йигитча.— Faфур Ғулом-ку. Енидагиси ким бўлди?

— Танимдингми, Ҳамид Олимжон-ку.

Faфур Ғулом шоғёрнинг елкасига қўл ташлаб тўхашга ишора қилди. Машина тол соясига келиб тўхтади. Икки шоир машинадан тушиб тўппа-тўғри Беркинбой ҳофизнинг чойхонасига қараб юра бошлашди. Ҳофиз қўлдаги чойнакни сўрида қолдириб улар истиқболига югурди.

Чойхўрлар икки шонрдан кўз узмай кузатиб турардилар. Faфур Ғулом ўз одатича ўнг елкасини чапаниларча сал кўтариб, ўнг оёғини ерга қаттиқроқ уриб борарди. У дўсти машҳур Ҳофиз билан бел олиб кўришгандан кейин Ҳамид Олимжонни унга таништирди.

— Танишинг, Беркинбой ака, Ҳамид Олимжон деган шоир шу йигит бўлади.

— Биламиз, биламиз, ўзларини кўрмаган бўлсак ҳам шеърларини кўп ўқиганмиз. Қани, келинглар. Битта чой қилиб берай.

Фафур Ғулом ундан узр сўради. Луғумбекда Ота уларни кутаётганларини айтди-да, машинага қараб юра бошлади.

— Дарёга сепоя ташлайдиган пайтда шу ерда бўламиз. Ушанда Ўзган гуручидан жувоз ёғида битта анжанча налов қилиб берасиз.

Шоирлар машинага чиқиб жўнаб кетишди.

Кимдир, «Рафур Ғуломнинг бурни катта экан-а», деди. Бошқаси қўшимча қилди:

— Ҳамид Олимжоннинг қулоги катта экан.

Шу куни кечгача кўприкдан гоҳ енгил машина, гоҳ автобус, гоҳ юк машина тўла одамлар ўта бошлади. Унда машҳур артистлар, созандалар, рассомлар ўтиришарди.

Ҳамма улар орасидан Ҳалимахоними қайси, Тамарахоними қайси, деб бир-бирларидан сўрашарди.

Кўйганёр худди каттакон вокзалга ўхшарди. Одам тинмасди. Бу ердан ўтганнинг ҳам, қўниб қолганинг ҳам сон-саноги йўқ.

Кўйганёр Кўйганёр бўлиб ҳали бунақа сайилни-ю, бунақа маросимни кўрмаган эди. Самоварчиларнинг қўли қўлига тегмас, чойхоналардан ҳофизларнинг қўшифи, созандаларнинг машқлари тинмасди. Сомсапазлар, мантиказларнинг шовқин-суронлари, хотин-халаж, болаларнинг шовқини қўшиқни ҳам босиб кетар, яшил кўприк устидан еру кўкни ларзага солиб цемент, ёғоч, темир ортган поезд қалдираб ўтиб қоларди.

X

Азизхон ётиш-туришидан кўнгли тинчиб гузарга бемалол, беташвиш чиқадиган бўлиб қолди. Жўра полвон уни қўшариқлик Орзихон ая деган кампирнинг уйига жойлаб қўйди.

Орзихон ая ёлғиз қизини шаҳарлик Эргашвой деган парк директорига бёрган, ўзи каттакон ҳовлида ёлғиз яшарди.

Лутфиниса кампир билан бирпасда апоқ-чапоқ бўлиб

кетди. Жўра полвон ҳовлига аравада ун-гуруч, қовун-тарвуз тусириб берди.

Азизхон энди хотиржам. Кўнгли тинч. Эртадан Жўра полвон йигитлари билан Луғумбекка кўчади.

Кунлар ҳам ниҳоятда исиб кетди. Минг-минглаб кишилар офтобда қорайиб кетмон чопишар, тош орқалашар эди. Сон-саноқсиз замбиллар пастдан юқорига тупроқ ва том билан интиларди.

Айниқса Куйганёр тўғони қурилишида кечаю кундуз иш тинмасди. То тонг саҳаргача прожекторлар дарё ичи, қирғоқларни кундуздек ёртиб турар, тракторларнинг шовқини, одамларнинг у қирғоқдан-бу қирғоққа қараб бақириб-чақиришлари қишлоқларга ҳам эшитилар эди.

Дарё оқими тарафлардаги шоли тизза бўйи бўлиб қолган, пашиа-чивинлар куни билан офтоб тифида ишлаган қурувчиларни кечаси ухлатмасди. Офтоб куйдирган елкалар ачишар, пашиша чаққан ерлар жон-жондан ўтиб кетарди. Эргалабгача қабарган бадани қашиб ухламай чиққан қурувчилар нонушта пайтида ҳам мудраб ўтиришар, трассага чиққандан кейингина ишга қизиқиб уйқусизликни унутардилар. Аммо чивин чаққан ерлар иззиз қолмасди. Қаналчилар орасида безгак пайдо бўла бошлиди. Ана шундан кейингина юзлаб врачлар, санитарлар ўйма-уй, палатама-палата юриб қурувчиларга мажбураян акрохин таблеткасини ичира бошлишди.

Азизхон икки-уч кундаёқ катта-кичикнинг оғзига тушиб қолди. Қечқурунлари ишдан бўшаб гузарда чой ичишга чиққанда сўрининг юқорисидан жой бўшатадиган, чойхўрлар уни бир-бирларига имлаб кўрсатадиган бўлиб қолишганди. Азизхон бундан завқланар, юриши ҳам аллақандай бошқача, ғурурини қанча яшираман деса ҳам гап-сўзларидан билиниб турарди. Лутфиниса ҳам Орзихон ая билан ишга чиқиб замбилда тупроқ таширди. Азизхон билан кечқурун кўришарди-ю, чарчаганидан дарров ёта қоларди.

Бугун Азизхон қош қораймай ишдан қайтди. Ҳаводим эди.

Куйганёрнинг табиати бошқа жойлардан фарқ қиласар эди. Кундузи офтоб ҳаддан ташқари қиздиради. Қечга яқин шамол ётиб, ҳаводим бўлади. Ҷараҳтларнинг учлари қимирламай тек қотади. Ана шу пайтда чивинлар еру кўкни тўлдириб ғингиллаб, жондор борки бир чақиб ўтмасдан қўймайди. Ҳатто отлар ҳам беъзвеста бў-

либ нўхтани узиб қочади. Фақат бефаҳм сигирларгина маъраб ётаверади. Хўроз бир чақиргандан кейингина салқин шамол бошланади. Чивин зотини битта қўймай учириб кетади. Қирғоқлардаги қизиган тошларни пуфлаб совутади. Саратон оқшоми бўлишига қарамай қалин кўрпа ёпиниб ётмаган киши совқотади. Тошкентдан келган лектор «Ойда ҳаёт борми?» деган мавзуда лекция ўқиб: «Ойда кечаси юз градус совуқ, кундузи юз градус иссиқ бўлади», деганди. Кўйганёри ҳам ойга ўхшатса бўлади. Кундузи ҳаддан ташқари иссиқ, кечаси чидаб бўлмас совуқ.

Азизхон белбоги билан ўзини елпиб кириб келганда Лутфиниса кир чайқаб ўтирган эди.

— Ия, мендан олдин келибсан-да,— деди Азизхон ажабланиб.

— Бригадамизни бошқа участкага ўтказишяпти. Бу ердаги топшириқни бажариб бўлдик.

— Узоқроқмасми, ишқилиб?— деди у қизиқиб.

Лутфиниса янгигина синкали сувдан чиққан кўйлакларни дорга ёяркан: «бilmасам», деб қўйди.

— Ювниб ола қолинг, пақирда сув иситиб қўйганман.

Лутфиниса кружкада сув қуйиб турди, Азизхон оёғини кериб туриб ювина бошлади. Шу пайт ташқаридан кимнингдир чақирган овози келди. Лутфиниса кружкани пақирдаги қалқиб турган сувга ташлаб ташқарига чиқиб кетди. Зум ўтмай қайтиб кирди.

— Сизни бир киши сўраяпти.

— Қанақа киши?

— Танимадим, қоронгида бетини кўрмадим.

Азизхон елқасида сочиқ билан артина-артина йўлакка юрди. Анчадан кейин бир нотаниш кишини эргаштириб кирди. Лутфиниса тош фонарни ёқиб айвон даҳанига қўйгандагина уни таниди. Бу — Эш полвон эди. Бемахалда бу киши нима қилиб юрипти? Лутфинисанинг кўнгли ғаш бўла бошлади.

Эш полвон анча сўлиб қолган, илгариги гурури йўқ, бошини эгиб гапини нимадан бошлишини билмай, этигининг учи билан ер чизиб ўтиради. Охири у бошини кўтариб Азизхонга қаради.

— Ука, сенда икки оғиз гапим бор эди.

Азизхон унга, қулогим сизда, деган маънода қаради.

— Йўқ, йўқ, ука, холироқ жойда айтадиган гап.

Азизхон Лутфинисага сен чиқиб тур, гапини эштайчи, дегандек қаради. Лутфиниса уларни ёлғиз ташлагиси йўқ, бу одам яхши ният билан келмаган, деб гумонсиради. Унинг қимирламай ўтиришини кўриб Азизхон яна деди:

— Сен бир айланиб кел. Биз гаплашиб олайлик.

Лутфиниса норози қиёфада уйга кириб кетди. Азизхон Эш полвонга яқинроқ сурилиб ўтирди.

— Қани, эштайлик, ака.

Эш полвон дарров гап бошлолмади. Анча чайналиб ўтирди. Йўталди. Бир-икки журъатсиз қараб, хижолатли илжайиб қўйди.

— Укажон, гапларимни малол олмайсан. Ўша кунги воқеадан бери қишлоққа боролмай юрибман. Каналга ҳам келолмадим. Атайн қошни қорайтириб, эл кўзидан яшириниб бемаҳалда олдингга келдим. Сен ҳали ёшсан, билмайсан. Йигит кишининг боши эгилгунча ҳўқизнинг бўйни синсин, дейдилар. Менинг бошимни сен эгиб қўйдинг. Эш акангнинг елкаси яқин орада ер искамаган эди. Мени ўлдирдинг, бола.

Эш полвоннинг кўзларидан дувва ёш оқиб кетди. Ориятидан бошини тескари ўгириб белбоғини ечди. Кўз ёшларини арта бошлади.

— Ўлдирдинг мени, бола, ўлдирдинг...

Азизхон ғалати аҳволга тушди. Нима қилишини билмас, уни юпатгудек бирон сўз тополмасди. Кап-катта одам, унинг устига елкаси ер кўрмаган донгдор полвой ҳўнг-ҳўнг йиғлаб ўтиrsa, жуда хунук бўларкан. Азизхон шундоқ мағрур одамни букиб, дунёни кўзига қоронги қилиб қўйганидан хижолат чекарди. Бирон нима билан кўнглинин кўтариш қўлидан келсайди, у албатта иккиласмай қиларди. Нима қилиш керак? Азизхон елкасига қўлини қўйиб ачиниб сўради:

— Нима қилсан бўлади, Полвон ака, нима қилсан кўнглингиз жойига тушади?

Полвон ёшли кўзларини унга қадади.

— Биттагина йўл бор. Жон ука, илло-билло йўқ демайсан. Сени ҳеч ким танимайди. Таниганда ҳам айб қилмайди. Эртага Урганжининг майдонида Тамараҳоним канситидан кейин Жўра полвон даъвошилигига кураш бўлади. Сенга талабгор бўлиб чиқаман. Йиқилиб берасан. Жон ука, агар шундоқ қилмасанг, ўзимни ўзим чавақлаб ташлайман. Бόла-чақамнинг уволига қоласан.

Азизхон жаҳл устида ўрнидан туриб кетди. Эш полвон ҳам турди. У бошлаган ганини совутмай босиб тушмоқчи бўлди.

— Нима десанг берай. Хўп де..

Унинг гапи оғзида қолди. Азизхон тутикаиб ўдағайла-ганча унинг даҳани тагига келди.

— Мени ким деб ўйладингиз? Мен сиз айтган номардлардан эмасман. Кучингиз бўлса, марҳамат, майдонфа чиқинг, беллашамиз.

Эш полвон довдираб қолди:

— Укажон, ҳеч бўлмаса ажрим қилмай тенг куч билан ажрашайлик. Хўп дегин.

Азизхон ўйланиб қолди. Эш полвоннинг аҳволи оғир эди. Агар унинг гапига кирмаса, ўзини ўзи бир бало қилиб қўйиши ҳеч гап эмасди. Авзори бошқача. Ўзини ча-вақлашдан тўймайди. Азизхон полвонларнииг табиатини яхши билади. Даврадан бошини эгиб чиқиб кетган кўп полвонлар юртни ташлаб бегона элларда сарсон-саргардон юрганларини билади. Ҳатто ўзини осиб қўй-ганилар тўгрисида кўп эшитган. Азизхон сал шаштидан тушди.

— Бўйти,— деди у, бўлар иш бўлди, дегандек қўл силтаб.— Майли. Сиз айтганча бўлсин.

Эш полвон унинг икки елкасидан ушлаб кўксинга босди.

— Раҳмат, ўғил бола йигит экансан. Давралардан бесоврин қайтугулик қилмасин сени. Гап битта, а?

— Уғил боланинг гапи битта бўлади,— деди қатъий қидиб Азизхон.

Эш полвон уни дуо қилиб чиқиб кетди. Аммо Азизхон анча пайтгача ўзига келолмай ҳовли бетида у ёқдан-бу ёққа бориб-келиб турди. Бўлиб ўтган гапларнииг барини Лутфиниса эшитиб тўрган эди. Азизхон тўғри қиласпами, ё адашдими, деб мулоҳаза қиласди у.

Азизхон кечаси кўкка қараб ётаркан ўйларди: Эш полвон менга талабгор бўлиб чиқади. Кураш ажрим бўлмайди. Хўш, ким ютган бўлади? Талабгор бўлиб чиқсан киши енголмаган бўлади. Демак, мен ютган бўламан.

Азизхон энди хотиржам бўлиб ухлаб қолди. Аммо ёртаси у тўғонда тош таширкан, одамларнииг гапи қулогига чалинди.

— Эш полвон талабгор бўлиб чиқармиш. Азизхон

кўнамикин? Агар кўнмаса кураш қондаси бўйинча енгилган бўлади.

Азизхон бу гапдан кулибгина қўя қолган эди. Гап тагида гап бор экан. Бу концерт пайтида маълум бўлиб қолди. Йиғит уни имлаб четга, тут тагига олиб келди. Қараса иккови ҳам пичоқ яланғочлаб турипти. Азизхон заррача ҳам чўчимади. Гапингни айт, деб ўқрайди.

— Эши полвонга йиқилиб берасан. Агар йўқ десанг, ҳозир тамом қиласиз.

Азизхон кулди. Бу кулги йигитларнинг ҳамиятига тегди.

— Йўқми?

У эпчиллик билан бирининг иягига мушт туширди, иккинчисининг пичоқ ушлаган қўлига этигининг учи билан тепди. Пичоқ учиб кетди.

— Кўрқадиган номардни бошқа жойдан изла. Бориб полвонингга айт, кечаги гап — гап.

У шундай дедиу концерт кўраётганлар даврасига кириб кетди. Азизхон концерт пайтида ҳам титрофи бо силмай лабини тишлаб, мушт тугиб ўтиреди.

Ниҳоят концертнинг сўнгги номери олдидан кураш бўлиши эълон қилинди. Скамейкалар доира шаклида қўйиб чиқилди. Ўртага каттакон брезент палос ёзилди. Уч қават белбоғ бойлаган Жўра полвон Фойибов белидан пастини у ёқ-бу ёққа олифта силтаб ўртага чиқди. У бугунги курашда каналда ишлаётган Андижон, Наманганд, Фарғона, Исфара полвонлари қатнашишини айтиб, уларни номма-ном чақирди. Улар орасида Фарғонанинг Зирилламасидан келган ёш полвон Азизхонининг ҳам номини айтиб чақирган эди, Азизхон давра ўртасига чиқмади. Жўра полвонга қараб, шаттаман, деган ишора қилиб қўйди, холос. Жўра полвон кураш шартларини айта бошлади.

— Бир марта йиқитганга қўнғироқли соат, икки марта йиқитганга битта патифон, «Рўмолим» пластинкаси билан. Пластинкани шу қўшиқни ижро қилган Тамарахоним опамизнинг ўzlари тақдим қиласилар. Уч марта йиқитган ё бир марта йиқитиб талабгор чиқмаган полвонга битта «Украина» велосипеди соврин берилади.

Давранинг олдинги қаторида полвонлар чопонлари ни тагларига босиб талабгор кутиб ўтирадилар. Одат-

да курашни бошлаб олиш қийин. Ҳадеганда ўзи отилиб чиқиб мен тушаман дейдиганлар кам бўлади. Полвонлар рақибим ким бўларкин, деб жимгина ер остидан халойиққа қараб ўтиришипти. Эш полвон анча ташвишли кўринарди. Журъатсиазлик билан давра аҳлига кўз югуртириб ундан рақиби Азизхонни изларди. Азизхон ҳам боя жаҳл устида тугилган муштини ёзишни ҳам унугиб, ундан кўзини узмай турибди.

Жўра полвон даврани бир айланиб Азизхоннинг олдига келдй. Эпчиллик билан билагидан ушлаб ўртага тортди. Азизхон нима бўлаётганини билмай силкиниб ўртага тушди.

— Заркентнинг Зириллама қишлоғидан чиққан ёш полвон. Талабгор борми?

Унинг жуссаси у қадар кўзга ташланмас, бир қарашиб полвон эканлиги билинмас эди. Полвонлар унга бенарвогина қараб қўйишди. Эш полвон ўрнидан туришга чоғланаётган эди, даъвошилардан бири ўртада ўтирган миқти гавдали, қоп-қора, кўкси аёлларникига ўхшаган ўрта яшар бир полвонни турғиади. У Азизхонни висанд қилмай илжайиб қаради. Унинг бу қарашида, чайнамай еб қўйман буни, нима қиласизлар ёш болани увол қилиб, деган маъно барқ ўриб турарди.

— Қалай, тушасанми? — деди Жўра полвон Азизхонга.

Азизхон бўпти, деди. Икки тарафнинг даъвошиси белбогларни бойлаб тугунини орқа тарафга ўтказиб икковини бел олдириб қўйишди. Қора полвон жуда бенарво эди. Болани бир кучантирай, мард бўлса кўтариб кўрсин, деб қўйиб бермоқчи бўлди. Азизхон ортиқча мулозаматни билмас, қайси тарафдан ўнг келса ўша тарафга отадиган полвончалардан эди. У бир силкиниб Қора полвоннинг белини тортиб қолди. Полвоннинг, их, единг, бола, деган овози қулоғига киргандек бўлди. Азизхон парво қилмай бир интилиб уни тизза бўйи кўтардию айлантириб ўтирмай давра ўртасига обориб ёғини ерга тегизмай туриб босди. Қора полвоннинг икки сякаси ерга қадалди-қолди.

Жўра полвон Қора полвоннинг чангини қоқиб, Азизхонни белидан олиб икки марта кўтариб қўйди-да, даврага қараб, Азиз полвон енгди, деб эълон қилди. Қора полвон ҳеч кимга қарамай даврадан этак силкиб чиқиб жетди.

Жўра полвон Азизхонни билагидан ўшлаб давра айлантира бошлади. Одамлар унга пул узата бошлиди. Азизхон қип-қизарни кетди. Умрида у бунақа қилмаган эди. Жўра полвоннинг қўлидан юлқиниб чиқиб жойига ўтирмоқчи бўлди. Бир чол йўлини тўсиб чиқди.

— Жинни бўлма, болам. Бу курашининг таомили. Олмасанғ халойиқни хафа қиласан.

Азизхон унинг гапига қулоқ солмай четга бориб ўтириб олди. Аммо ўртага пул кўтариб тушаётган йигитяланларни қайтариб бўлмасди. Жўра полвон бир чорси пулни унинг олдига келтириб қўйди.

— Бу она сутидек ҳалол.

Азизхон уятдан бошини эгиб қимирламай турарди.

Даъвоши кураш узоқ чўзилмаганидан ёш полвон ҳали чарчамаганлигини биларди. Унга яна талабгор сўради. Бу гал бирор, мен, деб чиқмади. Азизхон ғалаба нашъасини сурарди. Энди унинг боқишлари ҳам, ўртада лапанглаб юришлари ҳам бошқача эди. Бутун тақинчоқлари билан давранинг олдинги скамейкасида ялтиолт қилиб ўтирган Тамарахонимга қараб, салом берган-дек илжайиб қўярди.

Полвонлар бир-бирларини туртиб сен чиқ, сен чиқ, деб шивирлашарди. Бутун Фаргона водийсига Ёғоч полвон деб ном чиқарган, саксовулдек танлари бужмайиб кетган новча полвон бир қўли билан ерга тиравиб, ё пирим, деб ўринидан турди. Давра аҳли бирдан уҳ тортиб юборди. Томошибинлар бу полвонни яхши билишарди. Шунинг учун ҳам ҳар ер-ҳар ердан овоз чиқа бошлади:

— Ҳой Ёғоч, тенгинг билан туш. Кунинг ёш болага қолдими?

— Эссиз шундоқ гавда. Қўй-е!

— Кенжа ўғлинг тенги бола билан беллашгани уялмайсанми?

Аммо қатор ўтирган полвонлар уни ишқаб, қайтмасликка ундашарди.

— Бир жигини эзиб қўй бу тирранчани. Чиранчоқник қиляпти. Бузоқнинг юргургани сомонхонагача. Иккиччи кураш тушмайдиган қилиб, белини қирсиллатиб қўйи.

— Бу гапларни Азизхон, эшитиб турарди. Кўнглида шу мақтанчоқ билан беллашсам ҳам беллашаман, беллан-

масам ҳам беллашаман, деб аҳд қилди. Шундан кейин, бас, даврадан обрўйим борида чиқиб кетаман.

Жўра полвон Азизхондан розимисан, деб сўради. Азизхон бош иргаб, хўн, деди. Одамлар икки тарафга бўлиннишди. Бирор тушмасин дели, бирор тушсин деб шовқин кўтара бошлади. Боя пул йигишдан қочма, деган чол ўрнидан туриб қўлини пахса қилганича Жўра полвон томон бақириб келарди:

— Эсинг борми, Жўра. Болани майиб қилмоқчими-санлар?

У шундай деб Азизхоннинг олдига келди, ҳе йўқ, бе йўқ, уни туртиб даврадан чиқара бошлади. Азизхон кўнмади. Одамлар орасидан, қўйиб беринглар, боланинг ўзи туриб беряпти-ку, деган овозлар чиқа бошла-гандан кейин чол бошини сарак-сарак қилиб ўрнига бориб ўтириди.

Азизхон Ёғоч полвоннинг курашини Марғилон боғи-да кўрган эди. Унинг бўйи, қўллари узун бўлганидан рақибига белини бермай даврада узоқ олиб юрарди. Бу полвон кўпинча қўлининг узунлигига ишонарди. Азизхон бўлса унинг елкасидан келар, қўллари ҳам калтагина эди. Бу полвонни фақат куч билан, айниқса билак кучи билан олиш мумкин эди.

Икки томоннинг белбоги текширилиб бел олиштиришди. Даъвошилар орқага чекиниб икковини қўйиб беришди.

Ёғоч полвон Азизхоннинг белбоғини билагига икки ўраб ўзидан салкам бир метр нарида ҳадис оларди. Азизхоннинг қўли эса унинг белбоғини биқин тарафдан-гина ушлаган эди. Даврада яна шовқин кўтарилиди.

— Белини берсинг, бу қанақаси!

— Белбоғни биқинининг орқасидан ушлатсин. Бу қапақа гирромлик!

Ёғоч полвон қичқираётганларга масхараомуз қараб илжаяр, бекорга бақирияпсизлар, ҳозир полвонингизни хам-хам қилиб қўяман, дегандек кўзини қисиб қўярди.

Полвоннинг қўли Азизхонни куч билан ўзига тортар, аммо бир қарич ҳам олдига силжитолмасди. Даврани икки бор ҳадис олиб айланиб чиқишгандан кейин Ёғоч полвоннинг пешаналаридан тер қўйилиб кела бошлади. Аммо Азизхон ҳамон сал буқчайганича пайт пойлаб, оғирлигини у оёғидан бу оёғига ташлаб тебраниб уни давра бўйлаб судраб юрарди. Даврани тўрт айланишган-

да Ёғоч полвондан тер ҳиди бурқсіб кела бошлади. Бешинчи айланишда Ёғоч полвоннинг тўнидан Азизхоннинг қўлига тер нами сизиб чиқди. Азизхон ичиди, Ёғоч полвон энди ҳолдан тойді, деб ўйлади-да, бутун кучини билагига олиб ўзига торта бошлади. Ёғоч полвон қанча кучанмасин белини орқага қайтаролмасди. Борган сари Азизхоннинг билагига михлангандек олдинга суриларди. Азизхон бир силкинди. Шу силкиниш Ёғоч полвоннинг ёёғини судраб, белбоғини Азизхоннинг кўкрагига олиб чиқди. Энди Азизхон чаққонлик билан худди болалар ўйнайдиган пилдироқдек давра ўртасида чир айлантириб отди.

Ҳали Ёғоч полвон ўрнидан турмай Эш полвон ўртага чиқди.

— Мен тушаман. Мен ҳам бир тушиб кўрай.

Давра гуриллаб шовқин сола бошлади.

— Тушма, бола! Бўлди! Чарчадинг! Иккитасини чархпалак қўлдинг, етади!

— Ҳой, Эш, эсинг борми? Бир марта кўча ўртасига улоқтиргани каммиди?

Азизхон қизиқ бир ҳолга тушди. Агар курашмай деса Эш полвонга ваъда бериб қўйган. Тушай деса ўзи анча чарчаган, ундан ташқари Эш полвон атайлаб унинг чарчашини кутаётгани билиниб қолганди. Азизхон бир сўзли йигит. Сўзидан қайтиш номардлик бўлади. Таваккал, нима бўлса бўлди, тушаман деб белбоғини қайта боғлади. Давра бирдан жимиб қолди. Ўз обрўси билан даврадан чиққани маъқул эди, деятганлар ҳам нима бўларкин деб қизиқиб қолишиди.

Бу орада чаққон бир йигит давра айланиб узатилган сонсиз қўллардан пулларни олиб чорсига тугди. Лутфиниса ўтирган жойга келтириб қўйди. Лутфиниса уялганидан ерга кириб кетай дерди.

Эш полвон ясама одоб билан келиб икки қўллаб у билан кўришди. Кейин акаларча елкасига қоқиб, атай ҳаммага эшилтириб, балли азамат, деди. Кейин катта бўлгани учун унга белбоғини тутиб берди.

Азизхон белидан олди. Ҳали унинг кучи қанақа, бели қандай, эпчиллиги қандоқ, билмасди. Олдинги жанжал жаҳл устида бўлган иш. Уни ҳисобга олмаса ҳам бўлади. Ҳақиқий кураш бел олишганда бўлади. Азизхон бел олиб у билан баробар тебраниб бораркан, Эш полвон фирромлик қилмасмикин, деб ўйларди.

Куч синашиб даврани тўрт айланишди. Бу орада Эш полвон چарчадими, деб синаш учун бир-икки белидан тортиб қўйди. Азизхоннинг бели қотиб қолгандек на эгиларди, на букиларди. Икки марта кўтармоқчи бўлди, рақиби худди оёғига тош боғлагандек ердан узилмади. Бешинчи айланишганда Эш полвон уни енгишдан умидини узди. Азизхоннинг қулогига секин шивирлади:

— Ваъданг эсингдами, укажон?

— Эсимда, — деди Азизхон ҳам шивирлаб.

— Яна икки айланамизу ажрашамиз.

— Йўқ, Полвон ака, овора бўласиз. Бир ёқли қилмай ажралиш йўқ.

— Ваъдангни унугибсан-да, бола?

— Агар ўртага қўш пичоқ ораламаганда, ўлай агар, йиқилиб ҳам берардим. Номардлик қилдингиз. Энди мардликни сизга ўргатиб қўйганим бўлсин.

— Укажон, ёш экансан. Тўйиннга қарашиб юбораман. Битта қўй мендан. Хоҳласанг нақ икки юз сўм бера-ман.

— Кам!

— Уч юз берай.

— Кам! Кам! Кам! — деди бақириб Азизхон.

— Секинроқ! Жинни бўлдингми! Хоҳласанг беш юз берай.

— Хўп! — деди Азизхон наъра тортиб.

У шу хўп дегандаёқ Эш полвонни тизза бўйи кўтариб олган, аэроплан паррагидек айлантира бошлаган эди. Зум ўтмай Эш полвонни ерга босди.

Эш полвон ётган ерида сўкинди.

— Номард, единг-а!

То Жўра полвон етиб келгунча давра улар устига ёнирилди. Азизхонни кўтариб кетишди...

Кураш тугаб, ҳамма ҳар тарафга тарқаб кетди. Эш полвон ўтирган ерида ўтираверди. Юрт олдида шу яқин орада икки марта мулзам бўлиш қаддини букиб қўйған эди. Бу тирранча бола ваъдасида турмади. Отаси тейги одамни оёқ ости қилди. Ҳеч бўлмаганда, ажрим қилмай белбоғидан қўлинни олганда ҳам бошиқа гап эди.

Эш полвон оғир гавдасини бир қўлига ташлаб тиравиб ўрнидан турди. Ёғоч учларига илинганд майланадар ўчиб, сўхтасигина тутаб, қозон тагўлдаги кўйиндилик милтираб туради. У аста-аста босиб катта йўл тараф-

га кета бошлади. Куйганёр самоварларидан қўшик, қийқириқ товушлари эшитилиб турибди. Қўприкнинг нарёғида — очиқ майдондаги «яшил театр» деб атальмиш жойда Тошкентнинг Ҳамза театри «Бой ила хизматчи»ни кўрсатяпти. Ҳамма ўша ёқда. Ҳозир курашдан тарқаганлар ўзларини самоварларга уришган.

Эш полвон кўпчилик орасига боришга бети чидамай йўл четида қаёққа боришини билмай турарди.

Қоронғи йўлдан икки-уч киши гаплашиб келишяпти. Товушидан уларнинг бири Али полвон эканлигини дарров билди. Али полвон кўп курашларда соврин олган чандаст полвонлардан. Боя у ҳам полвонлар қаторида ўтирган эди. Нега у эски қадрдони Эш полвон енгилганида отилиб чиқиб, келгинди гўдакни ерга айлантириб урмади? Эш полвон шу топда бу қилмиши учун унга аччиқ-аччиқ гаплар айтиб, хумордан чиқмоқчи бўлди.

Али полвон шериги билан ниманидир қизишиб гаплашиб келарди. Бирдан Эш полвонга кўзи тушди.

— Эшмисан? Нима қилиб турибсан? Ҳали ҳам кетмадингми?

— Очиқ гўрга кетаманми? — деди Эш алам билан, — қойилмане сизга.

Али полвон унинг нимадан куйинганини дарров пайқади. Үлганнинг устига тепган, дегандек гапига яраша жавоб қилди.

— Баттар бўл. Ҳарифининг кучини чамаламай бел олишадиган полвоннинг кўрадиган куни шу.

Эш полвоннинг дами ичига тушиб кетди. Бир оз тил чайнаб турганидан кейин журъатсизгина жавоб қилди.

— Мен сизга ишонган эдим, Али ака. Мени-ку йиқитди. Нега сиз дик этиб тура қолмадингиз? Қасдимни оларсиз, деб ўйлаган эдим.

Али полвоннинг жаҳли чиқиб кетди.

— Сира эсинг кирмади, кирмади-да. Полвон деган бирорвоннинг кучига ишониб кураш тушадими ҳеч жаҳонда?! Аввал мундоқ бир чамалаб кўр, чоғинг келса, ана ундан кейин даврага туш.

Эш полвон минғирлади.

— Эсингиздан чиқибди-да, Али ака. Сиз курагинизни ерга ишқаб қайтган маҳалларда Үсар бориб ҳарифингизни чапараста қилиб келарди-ку. Сиз шунақасиз, ўзингизни ўйлайсиз.

Али полвон билан Үсар полвон Избосканинг Тўрткўл қишлоғидан. Иккови ҳам кураш ҳадисини Али полвоннинг отасидан ўрганишган. Икковидан биронтаси курашда йиқилиб қолгундек бўлса, иккинчиси белини боғлаб, қайда кураш бўлса боради. Али полвон бор жойда ҳеч қачон Үсар полвон даврага олдин тушмасди. Шунинг учун ҳам водий полвонлари Үсарбойни «Запасной полвон» деб аташарди. Эш полвон шу гапларга ишора қилмоқчи бўлди.

— Э, ҳа, — деди Али полвон. — Бу бошқа гап. Шу гапни ўнг қулоғу чап қулоғиниг билан эшитиб қўй. Мен ҳеч қачон арzon обрў олишга интилмаганман. Енгилишига кўзим етган полвоннинг белини тутмайман. Чоғим келмайдигани билан беллашаман. Эшиганимисан: осилсанг ҳам баланд дорга осил, деган гапди. Сен бошқа, мен бошқа. Сен полвоннинг ҳолдан тойганини қидирасан. Мен кучга тўлганини. Үсарбойни тилга олдинг. Үсар ҳеч маҳал мени йиқитган полвонни менинг кўзим олдида йиқитмаган. Ўзи бориб, янги давра, янги томошабин олдида енгиб келган.

— Биламан, бу бола сизни ҳам чархпалак қилиб уради. Шундан юрагингиз дов бермади.

— Эҳтимол. Лекин шуни билиб қўйки, бу бола ҳозир шер бўлиб турипти. Олдидан борсанг, олдингдан отади, ёнбошидан борсанг, ёнбошингдан отади.

Эш полвон очиқласига ўтди.

— Тўғрисини айтинг, Али ака, шу болани йиқита олармидингиз?

— Курашиниг бошидами, охиридами?

— Бу нима деганингиз? Тушунмадим.

Али полвон кулди.

— Чарчамасдан олдинми ёки чарчаб ҳолдан тойган пайтидами?

— Бари бир. Қайси пайтда бўлса ҳам.

Али полвон салмоқлаб гап бошлиди:

— Биринчидан, чарчаган полвонни йиқитиш менинг таомилимда йўқ. Иккинчидан, у билан бел олишмасдим.

— Нега? — жаҳл билан сўради Эш полвон.

— Отамнинг маслаҳати ҳам, васияти ҳам шу бўлган. Мен ўн етти ёшимда худди шу полвонга ўхшаб бир даврда етти азамат номдор полвонни алла қилганман. Йиҳонмассанг, мана, Юсуфжон ака шу ерда. Бориб сўра, Юсуфжон ака ўша курашда қизиқчилик қилганди. Қан-

ча соврину пуллар билан қишлоққа қайтганиман. Отам раҳматлик совринга олган тұну пулларни орқалаб Марғилонга кетгандар. Йиқилган полвонларнинг елкасига ўша тұнларни ташлаб, боламни дуо қилинглар, сафларингда елкаси ер күрмай юрсін, деб катта қозонда ош дамлаб едириб келгандар. Қайтиб келгандарда мени олдилариға ўтқазиб бир гап айтган әдилар. Ҳали-ҳали қулоғимда жаранглаб турипти бу гап. «Ә, нодон, улар сендан йиқиладиган анои полвонлардан әмас, атайин йиқилиб беришган. Азбаройи орамизга битта навқиран полвон кирсин, дегандаридан шундоқ қилишган». Ана, әшиитдингми?

Эш полвон ҳамон ўжарлық қилиб ўз гапини маҳкам ушлаб турарди.

— Йўқ, менга айтинг, ундан йиқилармидингиз?

— Очигини билмоқчимисан? Йиқилмасдим. Йиқитардим. Агар шундай қылсам авжи кучга тұлған, кўзига дунё жилва қилиб турған, ғолиблик нашъасини сураётган бир навқироннинг бошини хам қилиб қўярдим. Ана шунинг учун тушмадим. Сен бўлсанг хафа бўлиб юрибсан. Менга қара, энди йиқилибсанми? Йиқилиб юрган полвонсан. Жа ориятинг зўр бўлса, узоқроқ жойда кураш туш. Йиқилганингни қишлоқдагилар билмасин. Зинҳор, базин-ҳор қишлоқда туша кўрма.

Эш полвон ундан тасалли топадиган бирон гап әшиитмагандан кейин қўл силтаб, зарда билан жадал юриб кетди. Али полвон унинг орқасидан, нодон, деганича қараб қолди.

Азизхон кечаси бир қўлида будильник соат, велосипед әгариға патефон, унинг устига бир чорси пул қўйиб уйға қайтди. Лутфиниса ундан олдин етиб келган, унинг бу бемаъни полвонлигидан, айниқса пул йифишидан аччиғи келиб, чойшабни бошига ёпиб ётиб олган эди. Азизхонни хонага кундек ёришиб кирганини кўриб чиройи очилди. Азизхон патефон қулоғини бураб ҳозиргина Тамарахоним ўз қўли билан берган пластинкани қўйди.

Ярим кечаси, ҳамма ширин уйқуда ётган саратон тунида «Рўмолим» қўшиғи янграрди. Лутфиниса туриб патефон мембрамасини кўтариб қўйди.

— Бўлди-е, одамлар ухляяпти.

Азизхон ўзидан-ўзи кулар, ундан боя Тамарахоним ўпгандан ўрнашиб қолган атир ҳиди гупиллаб келарди.

Мироббошининг гапи рост чиқди.

Бўрон бўлгандан икки кун кейин дарё суви пасая бошлади. Ўкириб, қирғоққа сапчиб оқаётган дарё боши янчилган илондек аста ҳолдан кетди. Тун яримга боргандада ўнг қирғоқ тагларидан лойқа очилиб дарё ўртага қоча бошлади.

Сепоячилар қирғоқда шай бўлиб туришипти. Темир йўл тармоғи учун дўнг қўпораётган полвонлар ҳам ишни тўхтатиб шу тарафга келишган.

Соқоли кўксига тушган бир кекса яктагини ечиб, яланг оёқ, елкасида хода билан лойқага тушди. Соҳилдаги трактор фарасини ёқиб унга қаратди. Чолнинг оппоқ соқоллари янада оқариб кўринди. Бу Хирабек қишлоғидан келган, умрини сепоя ташлаб ўтказган Ҳасан ота Бўронбоев эди.

Чол лойқада тиззасигача ботиб тураркан, қирғоқдагиларга қараб қўлини фотиҳага очди.

— Қани, бир омин денглар. Юртимиз сувга сероб бўлсий. Сувга зор бўлиб ўтган ота-боболаримизнинг арвоқлари ёр бўлсин. Омин!

Ҳамма баробар фотиҳага қўл очди. Шундан кейин елкасига арқон, сим ўрамини ташлаган, хода, ёғоч, шокшабба қўлтиқлаган кишилар бирин-кетин сувга сакраб туша бошладилар.

Ҳасан ота учта ходанинг учини бирлаштириб бошқа сепоячилар кўмагида сим билан боғлади. Бошқалар ҳам шундай қила бошлашди. Чол уни боғланган учта ходанинг бирини айириб ўзига тортди. Уч киши керилган учта ходанинг учини елкалаб сувга тушиди. Ҳасан ота мўлжалдаги жойгача оқиб боргандан кейин ходанинг белига миниб сув тубига боса бошлади. Чолнинг бўйин томирлари бўртиб чиққани, ияклари орқага тортилгани трактор фарасида аниқ кўриниб турарди. Ходанинг уни сув тубига етиб қадалди. Орқа тарафдаги икки хода сув бетида қалқиб олдинга интилмоқчи бўлиб турарди. Икки азамат уни куч билан пастга босар, оқим уларга куч бермай ходани сув бетига қалқитиб олиб чиқарди. Лойқада турган йигитлардан яна икки киши сувга тушди. Чол проҗектор нуриға панжаларини тутиб, ўчиринглар, ишорасини қўлди. Трактор овози тинди.

Тонг ёрнишиб қолган, қирғоқ бемалол кўринарди. Чол

бошқа сепоячиларга ташланглар ишорасини қилди. Учи боғланган ходаларни судраб йигитлар дарёга туша бошлидилар. Иккинчи сепоянинг оёғи дарё тагига етмай сув тортиб кетди. Ходага миниб олган йигитлар ҳам сувда қалқиб оқиб боришарди. Чол қичқирди:

— Азamat йигитлар бўлса, тушсин. Тез, тезроқ. Тез, деяпман!

Чол ғайратига чидамай хода кўтариб келаётган йигитлардан бирини нари итариб оқиб келаётган ходага бир сакраб миниб олди. Сув худди шу ерга келганда кўпириб, чарх уриб ўтарди. Сепоячиларга сен туш, сен тура тур, деб турган Абдусамад мироббоши калласини сарак-сарак қилди.

— Ота зря сувга тушди. Чарчаб қолган. Бўз болалар тушиши керак эди. Чол тушмагур, ғайратига чидамади. Болалар, хушёр бўлиб туринглар! Биттанг ёнига сузиб бор, сепоянинг учини босишка чолнинг чоғи келмайди. Помогай қил!

Уч йигит жадал сувга тушди. Аммо тўлқин уларни ҳам пастга суриб кетди.

Чол сепоя учини тубига ботирди. Аммо узоқ ушлаб туриш унга мушкул эди. Йигитлар бўлса унга етолмай оқиб кетишияти.

Азизхон қирғоқдан анчагина юқорида томоша қилиб тўради. У шартта яктагини ечиб Лутфинисага бердию от-ара ва қатнайдиган кўприкка қараб чопди. Томошабин одамлар орасини ёриб кўприк панжарасига чиқди. У ёқбу ёқча қарамай ўзини сувга отди. Сув сепоя ташланётган тарафга шитоб билан оқарди. Азизхон қулочкашлаб оқим тарафга суза бошлади. Зум ўтмай оқим уни сепоячилар олдига суриб келди. Азизхон чол қўллари қалтираб босиб турган ходага тармашиб куч билан уни қўйига боса бошлади. Чол унга қичқирди:

— Нариги оёқни бос, наригини!

Азизхон сепоя учига чиқиб, тепадан ходани босиб тушди. Чол яна қичқирди:

— Энди бунисини бос, бунисини бос, болам! Умрингдан барака топкур, тез бос!

Азизхон қулочини кериб учи сув бетида ҳамон қалқиб турган ходага миниб олди-да, зарб билан босганиндан ўзи ҳам сув тагига кириб кетди.

Ҳамма жим. Нафасини ичига ютган мироблару қирвоқ тўла одамлар нима бўлишини кутиб туришарди. Сал

фурсат ўтиб сув бетида Азизхоннинг боши кўринди. У елкасигача сувдан чиқиб бошини бир силкиди.

Ҳамма баробар енгил тин олди.

Сувнинг энг ҳайқириб оқаётган жойида сепоя уч оёғини ерга мустаҳкам тираб олган, сув уни қимирлатолмай қолган эди.

Азизхон чолга қараб илжайди. Ҳамон сепоя ходасини қучоқлаб турган чолнинг пешаналари тиришиб, бир томонга қийшайиб борарди.

— Болам, оёғимнинг томири тортиб қолди.

Азизхон сувда томир тортишининг нималигини яхши биларди. Сувда томир тортиши — ўлим. Энди чолнинг ўзи сузиб чиқолмайди. Оёғи чангак бўлиб уни сув тубига тортади. Қайтиб чиқиш мушкул. Азизхон чаққонлик билан чолнинг олдига интилди.

— Бўйнимга осилинг, осилинг, ота!

Чол оғриқ азоби ичида унга осилди. Бу унинг биринчи марта сувдан енгилиши эди. Ҳамма вақт сувдан голиб чиқкан паҳлавон энди атрофда кузатиб турган минглаб кўзларга боқолмай, бошини Азизхоннинг ёлкасига қўйганича ҳаракатсиз қирғоққа келарди.

Азизхон Ҳасан отани опичлаб тўлқинлар бетида қалқиб-қалқиб қирғоққа томон суза бошлади.

Ниҳоят тошга тармашиб чолни қирғоққа олиб чиқди. Бирпасда одамлар уларни ўраб олишди. Азизхон чолни ҳали офтоб тегмаган муздек қумга ётқизиб, букилиб қолган тиззасини уқалай бошлади. Елкасида сумка билан санитар хотин етиб келди. Нима бўлганини суриштириб ўтиромай пахтага спирт томизиб чолнинг томири тортишиб қолган жойини ишқалай бошлади. Чол қанчалик азоб тортмасин, қанчалик жони оғримасин тишини тишига қўйиб, инграмай туриб берди. Кимdir Азизхоннинг ёлкасига тўн ташлади. У тўнни бир елка қоқиб тушириб юборди-да, одамлар орасига кириб кетди.

Орқадан одамларининг ўзаро гаплари эшитилиб турарди:

— Азамат йигит экан!

— Қаердан экан бу йигит?

— Шернинг кучи бор экан азаматда.

Азизхон ўзини кузатиб турган одамлар орасидан аллақандай фурур билан ўтиб борарди.

Лутфинисанинг бўладигани бўлган экан. Азизхон келиши билан унга сал жон киргандек бўлди. Аммо ҳамон

иikki тиzzаси титтар, худди ичида бир нимаси узилиб кетгандек, қадини кўтаролмай энтикарди.

— Совқотгандирсиз? Тез кийинг, кийинг яктакни.

Азизхон бу ишлар бизга чўт эмас, дегандек бепарво яктакни кийиб олди. Шу пайт улар олдида Абдусамад мираббоши пайдо бўлди.

— Бу ёқقا юр, брат, сени катталар сўрашяпти.

Лутфиниса рўмолчаси билан унинг ҳўйл бўлиб кетган сочларини, лойқа ўринашиб қолган қошларини артиб қўйди.

— Этигинлизни кийиб олсангиз бўларди, — деди Лутфиниса катталар олдинга яланг оёқ боришини эп кўрмай.

Азизхон қўй силтаб олифта юриш билан мираббошига эргашиб кета бошлади. Лутфиниса ҳамон жаварди:

— Ҳой, кийиб олинг, айб бўлади.

Азизхон унга бақириб берди.

— Яна сувга тушаман, билдингми! Сен аралашмай тур!

Мираббоши уни дўнг олдинга бошлаб борди: У ерда ҳукумат раҳбарлари ишни кузатиб туришарди.

— Ия, ана холос, ўзимизнинг полвон бола экан-ку, — деди кулиб Белявский.

Азизхон катталар олдида одоб билан қўй қовуштириб тураверди.

Лутфиниса юзини рўмоли билан яширди. Юсупов бўлган воқеани Охунбобоевдан эшитган, қотиб-қотиб кулган эди. Ҳозир иш тифиз бўлганидан ўтган гапни титкилаб ўтиргиси келмади. Фақат бу азамат йигитнинг жуссасига яна бир қараш, ҳозирги қилған ишига икки оғиз илиқ гап айтиш учун чақиртирган эди. Аммо Юсупов ҳазилкаш, оддий одамлар билан деҳқонча гаплашмаса тўймай қоладиган эдати бор эди, Азизхонни гапга тутди.

— Нега ундоқ қилдинг, ўғлим? — деди Лутфиниса томонга ишора қилиб.

— Яхши кўраман-да, — деди Азизхон болаларча содалик билан.

— Яхши кўрган одам совчи юборади, тўй қилади.

— Акаси менга бермаса нима қилай?

— Зўрликни қаранг-а! — деди Юсупов кулиб.

Белявский Азизхонни хижолатликдан қутқармоқчи бўлди.

— Гуноҳидан ўтинг, Усмон Юсупович. Бугунги қилган иши учун ҳар қанча гуноҳидан ўтса бўлади. Бу йигит-

да трактор кучи бор. Қанал қурилишига яна битта экскаватор келди деса ҳам бўлади.

— Бўпти, — деди Юсупов тан бериб. — Қанал битгандан кейин битта тўй қилиб ошингни еймиз. Аммо ўзингни эҳтиёт қил, бола. Сен бизга керак одамсан. Кейин бафуржга гаплашамиз.

Азизхон хўп деганча қўлинни кўксига қўйиб сепоячилар олдига тушиб кетди. Юсупов унинг куч ёғилиб турган жуссасига завқ билан қараб қолди.

Сепоя дарё ўртасигача ташланиши керак эди. Сувнинг ярим йўли тўсилиб тўғон ўрни қазилади, бетон қуйилади. Ана ундан кейин қолган ярми тўсилиб, сув эски ўрнидан оқади.

Сепоячилар ҳамон сув билан олишиб сепоя ташлашарди. Азизхон якtagини ечиб Лутфинисага берди-да, ҳамманинг кўзи олдида ўзини сувга отди. Дарё ичидаги элликка яқин йигит ходаларнинг учини сувга ботқришга уринишар, баъзилари эплаёлмай қўлдан чиқазиб юборар, баъзилари эса сепоя билан бирга оқиб дарёнинг этак томонидан аранг сузиб чиқардилар.

Азизхон қайси сепояни бостириш қийин бўлса, ўша жойга сузиб борар, бутун полвонлик кучини ишлатиб ходами сув тагига санчарди. Ора-сира тепада турган ҳукумат раҳбарларига, кўряпсизларми, қойил қиляпманни, дегандек қараб қўярди. Дарҳақиқат, уларнинг кўзлари Азизхоннинг чаққон ҳаракатларида, ажиб бир эпчиллик билан сепоядан сепояга ўтишига қадалган эди.

Қирғоқда юзга яқин ёш-яланг шоҳ-шаббаларни боғ қилиб сим билан ўрашарди. Тушга яқин йигирма учта сепоя ташлаб бўлинди. Полвонлар сув билан олишиб анча толиқишиган, танларидан совуқ ўтиб баданлари қўкариб кетган эди.

Мироббоши карнайни оғзига қўйиб дарё ичидагиларга команда берди:

— Бас энди, йигитлар. Дам олишга чиқинглар!

Қирғоққа сузиб чиқаётган Азизхон мироббошининг қўлидан карнайни олиб дарёга қараб қичқирди:

— Чиқмай туринглар, полвонлар. Ҳали иш битгани йўқ. Сепояларни бир-бирига сим билан боғлашимиз керак.

У шундай деб четга ташлаб қўйилган бир ўрам симнинг учини белбоғига илиб сувга тушди.

Мироббоши «ҳой бола, жинни-мінни бўлдингми, қайт-

орқанға», деганча қичқириб қолди. Азизхон унинг гапларига парво қилмай, белида сим учи билан энг охирги сепояга қараб қулочкашлаб суза кетди. Сувдан чиқаётган сепоячилар яна орқаларига қайта бошладилар. Ўлар ҳам симни ҳар ер-ҳар еридан ушлаб сепояларга торта бошладилар. Азизхон сўнгги сепояга етиб келди-да, симнинг учини учта хода боғланган жойига ўрай бошлади. Кейин чаққонлик билан бериги сепояга ўтди. Симни таранг тортиб уни ҳам ўради. Қолган сепояларга тўрт-бештадан йигит чиқиб улгурган, улар ҳам симни таранг тортиб ўрай бошлаган эдилар.

Бу ғалати ишдан кўнгил узолмаган сон-саноқсиз томошабинлар қирғоқдан жилолмас эдилар.

Ҳамма сепояларнинг бошлари бир-бирларига мустаҳкам боғланиб бўлди. Қирғоқдан туриб мироббоши: «Вўлди! Чиқинглар!»— деб команда берди.

Азизхон сепоя учидан туриб сувга калла ташлади. Энди у қирғоқка эмас, оқимга қарши қулоч отиб сузиб борарди.

Икки қирғоқдаги минг-минглаб томошабинлар ўртасидан сузиб бораркан; яша, азамат, қойил қилдинг, умрингдан барака топ, деган олқишлиар қулоғинга чалиниб турарди.

У сузаркан шу пайтгача қилган ишларининг бирёнтасидан юрга наф тегмагани, эндигина, шу бугун, шу соатда юрт ишига яроқли одам бўлиб қолганини сезар, яна аллақандай ишлар қилиб одамларнинг олқишини олғиси келарди.

Тумонат одам ичида Лутфиниса унга қараб рўмол еилкиб турибди.

Азизхон шунча одам орасидан фақат уни кўтар, фақат унга қараб нитиларди.

XII

Кечаси хўроздикки қичқирмай Умматали уҳ тортиб, ўрнидан туриб кетди. Унинг безовта уйғонганини хотини билди. Индамади. Нима ҳам дерди? Бир ҳафтадан ошдики икковининг ичини ари талайди. Ўғлидан у хотиржам. Ўғил бола қаерга борса, кунини кўриб кетаверади. Самовардами, даладами ётиб, тураверади. Аммо бирорвонине қизи билан қайси кавакка бошини сўқади? Қишлоқдаги

маломатлар эри бечоранинг бошига кунига неча маротабалаб ёфиляпти.

Хотин бошини кўтариб қаради. Умматали ҳовли ўртасидаги сўпада худди бирорванинг уйига хижолатли бир иш билан кириб қолган одамдек омонат ўтирипти. Хотиннинг ҳам уйқуси қочди. Лекин ўрнидан туриб эрининг олдига чиқмади. Ўз ҳолига қўйиб берди.

Умматалини хаёли олиб кетганди. Ўз боласини тугилган кунидан то қиз олиб қочган кунгача, бари, барини бир-бир эсларди.

Бу бола нега бунақа чиқди? Уруғларида ҳам, қишлоқда ҳам, маҳаллада ҳам бунақа одам бўлмаганди-ку! Кимга тортди бу бола? Умматали аввал боласининг шўхликларидан завқланиб юрди. Бирон марта урмади. Яхши гап билан йўлга солишга уринди.

Заркент гузаридаги кинохонага «Чапаев» фильмни келганда Азизхон тенги қишлоқ болаларига худо бериб қолди. Ўн-ён беш мартадан кўришди. Ана шундан кейин болаларнинг ярми «оқ», ярми «қизил» бўлиб эртадан-кечгача бод қўрнидиган тартаракни пулемёт қилиб, томтошларда ҳаммани жонидан безор қилишди. Азизхон уларга бош-қош, Чапаев эди. Эски пўстакни елкасига ташлаб, жўхори попугидан мўйлов ёпиштириб, ёғочдан ясад олган «қилич»ни ҳавода ўйнатиб, болалар олдида урра-урралаб югуради.

Умматали бир куни уйига келса, Азизхон Турсунбойни остонаяга ётқизиб, қорнига «қилич» тираб, гапир хоин, деб дўқ уряпти.

Умматали супа четида омонатгина ўтириб боласини ўйларкан, унинг қилиқларини эслаб гоҳ илжаяр, гоҳ қайларда юрибсан, ёлғизим, деб хўрсиниб қўярди.

Унинг ичидан кучли бир хўрсиниш келди. Бу хўрсиниш олов ялаб чиққандек унинг бўғзини куйдирди.

Деразадан хотинининг боши кўриди.

— Дадаси, қўйинг энди. Ётинг! Бунақада дардга чалиниб қоласиз-ку!

Умматали индамади. Урнидан туриб у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

Хотин қоронғи ҳовлида кезиб юрган эрининг соясига маъюс қараб туради.

— Тонг отай деб қолди, дадаси.

Умматали юришдан тўхтади. Бир қарорга келгандек деразадан бош суқди.

— Хотин, бир гап миямни пармалаб турипти. Кўнглим нотинч. Ёмон хаёллар васвасага соляпти.

Хотин ваҳимага тушиб эшик қолиб деразадан сарпойчанг ошиб муздек ерга оёқ босди.

— Вой, ўлай, тинчликми? Одамни қўрқитманг.

— Қўрқма, қўрқма. Шайтоң бир йўлдан урди. Утиб кетди. Бориб жойингга ёт.

Умматали хотинини бекор ваҳимага соганини билиб қолди. Юраги ёмон-а!

— Хотин, кўнглингни тинч тут. Болаларга бир нима бўлдимикин, деган бемаъни ўй хаёлимдан ўтиби. Нима бўларди? Болаигни биласан-ку!

Хотин ўзини ўнглади.

— Э, ваҳимангиз ҳам бор бўлсин. Утакамни ёрай дедингиз-ку! Ўлашимча Азизхонингиз Ҳожимуқоннинг олдига қочган. Бошқа қаёққа ҳам борарди.

Умматали буни ўйламаган эди. Беихтиёр, хайрият-е, деб юборганини билмай қолди.

— Тўғри айтасан, ўшаққа қочган боланг.

Умматали шундай деди-ю сал ўтмай бу фикрдан ҳам айниди.

— Йўқ, у ёққа бормаган. Борса албатта Ҳожимуқон уни орқасига қайтариб юборарди. Илгари қочганда уканг Туркистонга бориб Ҳожимуқонга, энди келса ҳайдаб юборинг, деб тайинлаган.

Хотинининг жаҳли чиқиб кетди.

— Вой, эркак киши бўла туриб, мени овутиш ўрнига нега гулханимга фонаръ ёғи сепасиз? Хотин киши бўла туриб мен сабр қилиб ўтирибман-ку, нега сиз бай-байлайсиз? Сал оғирроқ бўлинг-да. Дўст бор, душман бор. Аҳвэлингизни кўриб, баттар бўл, демайдими?

Ҳамма — дов-дараҳт, қурт-қумурсқа ором уйқусида. Фақат шу иккни одам бедор, беҳаловат.

XIII

Қора дарё сувн энди шоҳ-шаббаларга тўқнаш келиб йўлини чап тарафга соглан, дарёниг ярмида тошлар, қумлар чиқиб қолган. Сепоя ташлаб сув йўлини ўзгартган жойда тахминан ўн беш-йигирма метр беридан тўғон учун пойдевор бошланиши керак. Бу ҳали ишнинг ҳаммаси эмас. Бу тўғоннинг ярми, холос. Пойдевор қў-

Йиб бўлингандан кейин шох-шаббалар, сепоялар олиниб дарёнинг қолган ярмига ташланади. Сув Улуғнор билан «Қипчоқ ариқ»дан оқади.

Хозир бериги қирғоқ тарафдан пойдевор учун хандақлар қазиш бошланган. Минг йиллаб сув босими шиббалаб ташлаган қум, шағал қатламларини қазиб замбилда юқорига ташиб чиқиш осон иш эмасди. Мана мен, деган полвон тўрт пақир ҳўл қум солинган қопни юқорига аранг кўтариб чиқади. Дунёда ҳўл қумдек оғир нарса бўлмайди. Иш қанчалик оғир бўлмасин, бари бир қум, шағал юқорига чиқазилиши керак.

Қурилиш штаби пойдевор қазийдиганлар масаласида алоҳида кенгаш чақирди. Бу кенгашни Усмон Юсуповнинг ўзи олиб борди.

Қурилиш бошланган кундан буён республика юқори органларининг деярли ҳамма раҳбарлари иш бошида эди. Республика халқ комиссарларининг ҳаммаси кенгашга қатнашардилар.

Штаб бошлиғи Тешавой Мирзаев ишнинг бориши тўғрисида қисқача ахборот берди. У сўзининг охирида учта катта участкада иш ниҳоятда оғирлигини алоҳида қайд қилиб ўтди. Учқўрғон бош тўғони, Лугумбек шаршарлари ҳамда Куйганёр тўғони қурилишида иш кўнгилда-гидек кетмаётганини айтди.

— Нима таклиф қиласиз? — деди унинг сўзини бўлиб Юсупов.

Мирзаев бир оз ўйланиб қолди.

— Инженерлардан бирон маслаҳат чиқар дейман. Мана, Белявский оқсоқол, — деди у Сувтўрага қараб. — У киши маҳаллий шароитни яхши биладилар. Ундан ташқари просект ишларида қатнашганлар. Шу киши бирон цима десалар яхши бўларди. Ундан ташқари Белявский Учқўрғон участкасига бошлиқ. Бирон нима ўйлаб қўйгандир.

Юсупов Белявскийга қаради. У ёнидан блокнотини чиқариб кўзойнагини тақди.

— По-моему... — деб гап бошлаган эди, Юсупов луқма ташлади:

— Ўзбекча гапираверинг. Биласиз-ку.

Белявский соғф андижон шевасида гапира бошлади.

— Усмон ота, гапди бўладигонини айтсан, техникага ишониб вақтни бой бераб қўймайлик. Бутун қурилишда атиги бешта экскаватор бор. Унинг иккитаси ишламайди.

Биттаси бир соат ишласа, икки соат тепасидай тутун қайтариб кунди кеч қиляпти. Бир сменада оған тунроғи түрт арава ҳам бўлмаяпти. Менимча, одамларнинг кучига таяниш керак. Мен Тешавойни бир-икки туртиб ўтмоқчиман. Одам танимайди. Ишлайдиганлар қолиб, сояпарварларга мукофот бериб юрипти. Кеча Қуйганёрга борған эдим. Усмон ота, ўзингиз кўрган эдингиз-ку, заркентлик болани. Луғумбекдан келиб тўғонда ишлаяпти, бир кўтарганда эллик-юз кило тошди елкасида кўтариб тепага опчиқиб ташлаяпти. — Белявский блокнотини очиб ниманидир қидирди. Кейин кўзойнагини олиб гапини давом этди.

— Азизхон Үмматалиев деган бола. Менимча, ана шунаقا азаматларни Қуйганёрдаги полвонлар бригадасига қўшиб қўйиш керак. Бу ишлар забардаст кишилар кучи билан бўлади. Учқўрғонда бунаقا бригада аллақачон иш бошлиған. Унга ғалати бир полвон йигитни бошлиқ қилиб қўйдим. Дўнан деган йигит. Бир кунда ўн тўрт кубога етқазиб тупроқ қазияпти. Гапим шу. Эсимга келса қоғанини яна гапираман.

Ушундай деб жойига ўтириди. Юсуповга унинг маслаҳати жуда ёқиб тушган эди. Кенгаш бир оғиздан Қуйганёрдаги полвонлар бригадасини кучайтиришга ҳарорқилди. Белявскийниг танқидидан диққати ошиб бир кўзини қисиб ўтирган Мирзаев дўнғиллаб-дўнғиллаб полвонлар бригадасига одам ташлашни ўз бўйнига олди.

Шу билан кенгаш тамом бўлиши керак эди. Соғлиқни сақлаш халқ комиссари Мўминов, бир оғиз гап, деб ўрнидан турди. Ҳамма унга қаради.

— Қурувчилар орасида безгак бошланиш хавфи бор. Олдини олмасак бўлмайди.

Юсуповнинг бу гапдан хабари бор эди. Энгашиб Мўминовга тикилди.

— Шоликор жойлардаги қурувчиларга акроҳин ичиряпмиз. Барни бир безгак қучни сўриб қўяди. Ундан ташқари куни билан ер қазиган каналчилар кечаси чивин азобидан қашиниб ухлаёлмаяптилар. Ухламаган одамнинг ишида унум бўладими. Шу масалада менинг бир таклифим бор, эди. Агар ҳукумат харжни бўйнига олса, хусусий шолипояларни буздириб, эгаларига ҳақини тўласа.

Юсунов столни чертиб ўйланиб қолди.

— Канални оз харж билан битқазниш ниятида эдик. Бунақада отдан эгар қиммат бўлиб кетмасмикин?

Белявский уни хотиржам қилди.

— Ота, бу ёғидан хотиржам бўлинг. Сизга битта мисол кўрсатай. Нориндаги Киров колхози территориясидан канал учун ер текислашга борганимизда икки-уч хўжаликнинг томорқаси, боғи бузилиши керак эди. Ҳар бирига олти юздан минг сўмгача ҳақ тўлайдиган бўлдик. Пулни чорсига туғиб борганимизда олишмади. «Ҳукумат бизга сув олиб келадио арзимаган чорбогимизга пул оламизми», деб қайтаришди. Бу ҳам камлик қиғандек, биттаси ғунажинини, иккитаси биттадан қўйни сўйиб уйини бузган тракторчиларга едирворди. Ҳалқ шолипоясига пул олмайди. Мана, кўрарсиз, шолипоясини ўзи бузиб ташлади.

Кенгаш врач ва санитарлардан иборат зарбдор бригада тузиб, уларга аҳоли ўртасида тушунтириш олиб боришни юклайдиган бўлди.

Республика раҳбарлари, ҳалқ комиссарлари, участка бошлиқлари кенгашдан чиқиб келишаркан, устига юк ортилган учта түя оғзидан кўпик чиқазиб чўқкалаб турарди. Ундан сал нарида учта от, ёқаларига зар ҳошия тикилган, баҳмал камзул кийган икки отлиқ қирғиз йигити, ёши етмишларни ёқалаб қолган сийрак соқол чол турарди.

Чол машинага ўтираётган Юсупов олдига келди.

— Жусупов осиндами?

Юсупов, мен, деб у билан кўришишга қўл узатди.

— Жусупов ўзингизбе?

Белявский, шу киши Үсмон Юсупов бўладилар, деб гувоҳлик берди.

— Нима иш билан келдингиз, оқсоқол? — деди Юсупов қизиқиб.

— Каналда ишлашга икки ўғлимни опкелдим. Икки ўтов, бес қўй, икки келиним ҳам келган. Ҳу анав жерде.

Икки ака-ука отдан тушиб улар олдига келди. Одоб билан салом бериб индамай туравердилар.

Юсупов уларга бошдан-оёқ қараб чиқди. Дарҳақиқат, иккови ҳам полвон йигитлар эди.

— Раҳмат, отахон. Ҳимматингизга балли. Бу яхшилигингизга канал тўла сув билан ҳақ тўлайдимиз.

Юсупов йигитлар билан бирма-бир қўл олишиб Мирзаевга қаради.

— Тешавоӣ, мана сенга икки қирғиз шунқэри. Сенниг ихтиёрингга бердим. Оқсоқол, — дея чолга ўгирилди Юсупов, — энди бизнинг меҳмонимиз бўлинг.

— Жўқ, болам. Жилқилар ўзимге қолди. Қудаммен икковимиз манов балларнинг жумушини қилиб турасиз. Мен кетдим.

Юсупов кузатгани чиққанлар билан хайрлашиб машнага ўтиаркан, икки паҳлавон қирғиз йигитига, ўртада турган отасига мароқ билан қараб қўйди.

Машина Фарғонанинг чинорлар соя ташлаган серқатнов кўчаларидан кетаркан, Юсупов қирғиз чолнинг келишидан, Норинда уйи бузилган деҳқонларнинг ҳақ олишдан воз кечиб уйларини тёп-текис қилиб, бузиб ташлаган тракторчиларни калтаклаш ўрнига фунажин, қўй сўйиб меҳмон қилишларидан ниҳоятда таъсиrlаниб борарди. Бу сахий, танти ҳалқ билан жуда буюк ишлар қилиш мумкин, бу ҳалқ пул, мол экан-ку, зарур бўлса жонии ҳам аямайди.

Инсон учун бир қултум сув жаҳоннинг энг катта ҳазиналаридан ҳам қимматли эди.

Юсуповнинг машинаси ярим соатларча йўл юриб Горчаково станцияси олдида тўхтади:

Станцияга одам сифмасди. Қўрпа орқалаган, кетмои кўтарган кишилар яқингинада келган қизил вагонлардан тушиб араваларга, автобусларга ўтириб қурилишнинг Марғилон участкаси томон кетишарди. Қўқон араваларнинг ҳам тепасига «Қанални қирқ беш кунда битқазамиз», «Азамат қурувчиларга оташин саломлар!» деган шиорлар илинганди.

Юсупов одамларга, от-араваларга бир дам қараб тургандан кейин бўйни, иякларида пайдо бўлган терларни каттакон дастрўмоли билан артиб машинани Марғилон тарафга буришни сўради.

Горчаковдан то Марғилонгача кўчага одам сифмасди. Бутун ҳалқ кўчага чиққандек эди. Машина Учариқ гузарида отда туриб айрон ичайтган Райимберди тоға ёнига келиб тўхтади. Райимберди хижолат чеккандан мўйловига теккан айрон юқини ҳам артишни унутиб отдан тушди-ю Юсупов билан кўришишга ошиқди.

— Чанқабсан-да, Райим. Ишларинг қалай?

Райимберди ҳол-аҳвол сўрашгандан кейин паҳтанинг аҳволи, канал ишлари қанақа кетаётганини гапириб берди.

— Одамларинг Найман участкасидами?

Райимберди тасдиқ ишорасини қилди.

— Эрта-индинларга участканга ўтиб қоларман. Билишимча, ишларинг дуруст эмасга ўхшайди. Зўр-зўр полвонларинг қочиб кетаётганимиш.

— Йўғ-э, унақа демасинлар, ота.

— Қиз опқочган боланг Куйганёрни куйдиряпти. Трактор билан беллашаман, дейди азamat.

Райимберди кулди.

— Аҳмоқ, bemаза иш қилди. Бутун қишлоқнинг бошини ерга эгиб кетди.

— Унақа дема,— деди Юсупов жиддийлашиб.— Иккиси мусича бир-бирига қараб кукулашиб турса-ю, сенга ўхшаган қишлоқ катталари ўзини билмаганга солиб юрса. Опқочишдан бошқа иложи қолмаган-да. Яқин орада овозасини эшишиб қоларсизлар. Қишлоқнинг бошини ерга эгди эмиш, бошини кўтарди, дегин. Хўп, майли, ишингдан қолма.

Иўл серқатнов, от-арава, велосипед, пнёдалар кўл бўлганидан машина тез юролмасди. Шунинг учун ҳам радиатор суви қайнаб кетган, бир тўхтагандан кейин ўт олиши анча қийин эди. Бу гал ҳам шундай бўлди. Машина анча вақтгача патиллаб, хўрсингандек пишқириб, кейин ўт олди.

Тизгини бўйнида қолган от ариқ бўйидаги ўтларни чимдидиб анча нари кетганди. Райимберди отига яқин қолганда Учариқ самоваридан кўпчиликнинг хаҳолаб кулганини эшилди, ҳали Марғилон китоб магазини олдидаFaфур Ғулом билан фарғоналик шоир Адҳам Ҳамдамни кўрганди. Демак, улар шу самоварга тушишган. Юсуф қизиқ Faфур кепти, деб пақирда луччак шафтоли кўтариб кетаётганди.

Райимбердининг улар суҳбатидан жиндек баҳраманд бўлгиси келди. От жиловидан етаклаб аста самовар тарафга кета бошлади. Самоварнинг нариёнидаги қари толлар қуюқ соя ташлаган, кўчада Юсуповнинг машинаси турипти. У отини толга боғлаб сой устига ўрнатилган сўрида майкаchan ўтирган одамларга қаради. Булар Тошкентдан келган шоирлар эди. Улар ичидан Faфур Ғуломми у дарров таниди. Деярли ҳамма суратларида тақиб тушган мугуз гардишли кўзойнаги, қирра бурни мана мен Faфур Ғуломман, деб турибди. Юсуф қизиқ ёши олтмишларга бориб қолган бўйса ҳам қаддигитетик, қадам олиш-

лари чаққон бир киши әди. У кўзига сурма тортган, оқ жужун яктак устидан пушти чорси боғлаб олган әди. Ой болта нусха қоп-қора соқоллари ўзига ярашган, гапирганда тўмтоқ қора қошларини кериб, ҳозир сени бир кулдираман, деганга ўхшаб, табассум билан одамга боқарди. Faфур Fуломнинг орқасида ўтирган Адҳам Ҳамдам уларнинг ичидаги энг кичиги бўлганидан хизматга тайёр, ўйноқи кўк кўзлари яна хизмат борми, дегандек устозларнига ҳушёр қараб турарди. Улфатчилик энди бошланай деб турганди, машинада лоп этиб Усмон Юсупов келиб қолди.

Юсупов машинадан тушар-тушмас Faфур Fулом улуғ киши олдида майкачан ўтириш ноқулайлигини билиб, жужун кителини шошиб кия бошлади. У кийинаркан, чап қўлини орқасига ўтқазиб кафтларини силкитарди. Адҳам унинг шамасини фаҳмлаб кўрпача ёнидаги ҳали оғзи очилмаган иккита шишани этагига яшириб илдамлик билан тол орқасига ўтди.

Юсупов ўтиришга унамади. Тик турганча бир коса яхна чой ичди:

— Faфур, эртадан Куйганёрга кўчинглар. У ерда иш оғир. Шоирларнинг яхши сўзлари мадор бўлади. Ҳамид, сен Водилга бор. Ашрафий билан Яшин ўша ерда. Операцисинг боришини бил. Қам-кўсти бўлса менга айтасан.

Юсупов бир чеккада кўзларини катта-катта очиб турган Ойбек олдига борди. Уни қўлтиқлаб машина тарафга юра бошлади.

— Келганингиз яхши бўпти, домла. Қани энди мана шу бўлаётган ишлар тўғрисида «Қутлуг қон»га ўхшаган битта катта нарса ёзиб берсангиз. Эринмай ҳамма трас-саларга боринг, одамлар билан танишинг. Бу ерда кўрганларингизни умрингизнинг охиригача ҳам ёзиб тугатा олмайсиз, домла. Кеча «Қизил»¹даги «Оталар» очеркингизни ўқидим. Жуда яхши ёзисиз. Илтимос, кўпроқ ёзинг. Қурувчилар учун сиздек зўр ёзувчининг гапи қанот бўлади.

Ойбек сал тутилиб гапирарди. Ҳозир Юсуповнинг салобати босиб, янада тутилиб гапини йўқотиб қўйганди. Унинг бу ҳолатини сезган Faфур Fуломнинг шайтонлиги тутди.

— Ота, бу билан таржимон орқали гаплашиш керак. Гапирсанг-чи, забонинг борми, ўзи?

¹ «Қизил»— Республика партия газетаси «Қизил Ўзбекистон» нинг қисқартиб айтилганя:

Ойбек унга ялт этиб қаради. Жаҳл устида, «Ғўдайган», деб юборди. Ойбек умрида бирони сўкмаган, сўкишни билмасди ҳам. Жуда жаҳли чиқиб кетса «Ғўдайган» дерди, холос. Бу унинг бисотидаги ягона аччиқ сўкиши эди.

Шоирларга қўшилиб Юсупов ҳам кулиб юборди. Ойбек ҳам ўзини кулгидан тиёлмади. Юсупов Faafur Fуломга ўғирилди.

— Куйганёрга сени бекорга чақираётганим йўқ. У ерда бир полвон бола жуда ғалати ишлар қиляпти. Заркентдан чиққан. Тош қазишда, юқорига ташиб чиқишида ҳеч ким унга тенг келолмаяпти. Шуни бир яхшилаб газетага ёзинглар. Собир қўшиқ ёзади. Уста¹ куй басталайди. Сен очеркми ё шеърми ёзасан. Шу болани бир халқка кўрсатиб беринглар. Бўптими?

Юсупов шундай дедиую машинага ўтириб жўнаб кетди.

Райимберди бир четда туриб, бўлиб ўтган гапларни эшитганди. У ҳамқишлоғи Азизхон тўғрисидаги гапдан жуда хижолат чекди. Чунки у боя Юсуповга, бу бола қишлоқнинг бошини этиб кетди, деганди. У ёмонлаган бола қўшиқ бўлмоқчи. Республиkanинг энг табаррук шонрлари унга атаб ғазаллар битишмоқчи.

Ўҳозир ҳам хижолатда, ҳам аллақандай ғурур оғушида эди.

Ажаб, бир ўт, олов, бебош бола бугун бутун халқнинг оғзиға тушиб ўтиrsa-я! У бу севинчли хабарни Умматалига етказади. Номус кучидан кўчага чиқолмай қолган ота қай аҳволга тушаркин?

Райимберди отига миниб Зириллама тарафга жадал йўл олди.

XIV

Қора дарёнинг суви саратонга келиб жуда пасайиб кетди. Дарё ўрталаридаги тошлар, шағаллар шундоққина очилиб қолди.

Куйганёр тўғони учун сепоячилар, сузишга уста йигитларнинг ҳожати қолмади. Бунда фақат бетончилар,

¹ Уста — Машҳур композитор Тўхтасин Жалиловни ҳурмат юзасидан шундай атардилар.

тўғон пойдеворини қазийдиган азамат кишилар керак. Азизхонни пойдевор қазиётган полвонлар бригадасига қўймоқчи бўлишган эди, кўнмади. У қандайдир ғайри табиий, одам боласи бажариши қийин ишларни истарди. Илгариги куни Белявский уни Ўчқўрғон тўғонига олниб кетмоқчилигини айтганда Азизхон кўнмади. Бунга сабаб Эш полвон ўша ерда ўз бригадаси билан дарё йўлни тўсяпти. У агар Азизхон бу ёққа келса бутун бригадам билан ишини ташлаб кетиб қоламан, дебди. У албатта шундай қиласди. Азизхон икки марта юрт олдида унинг юзини ерга қаратди. Ҳали-ҳали у даврага кирмай, кураш бўлаётган жойдан қочади. Азизхон ўжарлик қилиб борадиган бўлса албатта унга бирон зарар етказиши ҳам турган гап. Аламзода полвоннинг қўлидан ҳар иш келади.

Азизхон Ўчқўрғонга қўрқанидан эмас, унга раҳм қилганидан, бормайман, деди. Ахир Эш полвон ҳам каналга ишлайман, ном чиқараман, деб келган. Майли, ишласин, ноумид бўлмасин. Бунинг устига Лутфиниса ётганда ҳам, турганда ҳам битта гапни такрорлади:

— Шу Эш ўлгур билан ўчакишиманг, тағин номардлик қилиб бирон кор-ҳол бошлаб юрмасин. Ўшандан сал узоқроқ юринг.

Азизхон нима қилишини билмай турган пайтда отда Жўра полвон бир боғлам газета кўтариб ўтиб қолди.

— Ҳа, полвон бола, аҳволларинг қалай? Анчадан бери номинг чиқмай қолди-ку.

Азизхон Куйганёрда ишлагиси келмаётганини, Луғумбекка бориб ўз бригадасида ишлагиси келаётганини айтди.

— Жон дейман. Агар шунга аҳд қилган бўлсанг, кўрпангни кўтариб боравер.

— Сиз юр десангиз бўлди, кетавераман.

— Юравер бўлмасам.

Азизхон эрталаб етиб боришга ваъда бериб у билан хайрлашди. Ўйга келса Орзихон ая трассадан қайтиб энди овқатга уннаётган экан. Лутфиниса ҳали келмапти. Азизхон Луғумбекка кетиш ниятини Орзихон аяга нима деб тушунтиришни билмай ўйланиб турарди. Лутфиниса ҳам унга анча ўрганиб, иккоби тил топишиб қолганди.

Азизхон Орзихон аянинг ҳовли бетида куймаланиб юришини кузатаркан, ўз онасини ўйлаб кетди.

Умматали уйга келди дегунча хотини албатта унинг диққатини оширадиган гап топиб қўярди. Овқат устида

ҳам, кеч кириб чироқ ўчганда ҳам иккенинг жанжалини битмасди. Бу жанжалларга мана шу Азизхоннинг шўклиги, бебошлиги сабаб бўларди.

Бунаقا юзлаб жанжалларнинг бири, зўри ўтган йили июлнинг ўрталарида бўлганди.

Уларнинг Тўхтавой деган агроном қўшилари аллақайдан уруғи йўқ олма новдасини олиб келиб чорбоғидаги олмасига улаган эди, пайванд яхши амал олиб беш-ўнта фўра ҳам туккан эди. Азизхон ўртоқларни билан бас бойлашиб танаси самовар карнайцек дарахтни бир зарбда илдиз-пилдизи билан сугуриб ташлаганди. Тўхтавой қилди жанжални, қилди жанжални, сугуриб ташланган дарахтни судраб идорага олиб чиқди. Раисга арз қилди. Раис Умматални чақириб кўп гапларни айтди.

— Ахир бу тажриба учун уланган нарса; пайвандни Прежевальск деган жойдан олиб келганди. Бу қандай бемаънилик. Бола дегани мундоқ тарбия ҳам қилиш керак-да.

Умматали идорадан қошлари чимирилиб, пешаналаридаги ажинлари тахланиб қайтди. Эсини таниб, колхозда ишлади, бригадир бўлди, кетмончи бўлди, дакки емади. Энди қарнган чоғида ўғлидан юзи шамгин. Нима қилсан? Кўзининг оқу қораси ёлғиз ўғли. Урса жони ачииди, урмаса бу дашном. Кела солиб хотинига ўдагайлади:

— Анави ярамасинг қани?

Хотини эриннинг важоҳатидан ўғли бир бало қилганини дарров сезди.

— Шаттайди, дадаси, ҳозир сигирни етаклаб чорбоқ-қа кириб кетганди. Тағин уриб-нетиб ўтирманг, жон дадаси.

— Хотин, ўғил болани уриб бўлмайди. Ўғил бола худонинг бир инояти. Арабистоннинг аллақайси вилоятида ўғил бола туғилган куни подшонинг маҳсус фармони билан эрталабгача тўп отиларкан. Ҳиндистоннинг аллақайси бир юртида ўғил туққан хотин бир куни кечгача подшонинг тахтида бола эмизиб ўтираркан. Миссисури деган юртда ўғил бола туғилса подшонинг хотини сарпо қилиб бориб, туққан хотинни ўз кажавасида шаҳар айлантираркан. Кўрдингми, ўғил бола қанақа...

— Азизхон ҳозир Орзихон аяннинг ўчоқ бошида куймаданиб юршига қараб ота-онасини ўйлади ю кўнгли бу-

зилди. Нима қилиб қўйдим? Энди қишлоққа қайтиб бориш йўқ... Үртоқларим қатори юрга ош бериб, отонанинг орзусини ушатиб уйлаисам бўлмасмиди? Бечоралар энди нима қилишаётганикин? Ҳамиша касалдан боши чиқмайдиган онам айвон лабида кафтици ияғига қўйиб эшикка тикилиб ўтиргандир. Дадам бечора аламини газетадан олаётгандир. Йўқ, газета ўқиши ҳам қўнглига сифмай қолгандир. Газета чойхонада. Ү бечора юртнинг кўзига қараёлмай уйга қамалиб қолгандир-ов. Агар газета ўқиса биларди. Үғлининг каналда нималар қилаётганини албатта газетдан биларди. Агар у Лутфинисани олиб қочмаганда бу ишлар бўлмасди. Шундоқ катта тўйни бузиб уни олиб қочдим! Лутфинисанинг акаси уларнинг эшигини тепиб, тўй харжларини тўла, деб қистаётган бўлса-я!

Азизхон бўй тўғрида энди ўйлаши. Кексайиб қолган, қўл учидаги рўзгор тебратадиган ота-онаси бу харжларни қандай тўлайди? Агар пули бўлса аллақачон тўй қилиб ўғлини уйлаб қўймасмиди?

Азизхон сапчиб ўрнидан турди. Биттаю битта ўғли ота-онасини ташвишга, бошини жанжалга қолдириб бу ерда юриши қандоқ бўлди? Йўқ, бу ўғил боланинг иши эмас!

Азизхон сергакланиб шошиб уйга кирди. Курашда тушган пуллар қийиқда тугилганича Орзихон аяннинг қутисида турган эди. У қутичани очдию тугунни сувага олиб чиқди. Очиб шолча устига ёзиб юборди. Қизил ўттиз сўмликлар, беш сўмлик, ўн сўмликлар аралаш-қурашлари эди. У тиззалаб ўтириб олдию санашга тушди. Қўлида ёғоч чўмич билан тепасига келган Орзихон ая ҳайрон эди.

— Нима қиляпсан, болам? — деди у ажабланиб.

— Шошманг, шошманг, — деди Азизхон ҳисобдан адашмаслик учун унга қарамай.

Охири у қийиқдаги пулларни тахлаб санаб бўлди. Кейин аяга қараб илжайди.

— Саккиз юз ўттиз икки сўм.

— Бу пулларни нима қиласан, болам?

— Керак, керак, ая. Ҳозир келаман.

У шундай дедиу пулларни қайта қийиққа тутиб кўчага отилди.

Азизхон тўппа-тўғри Куйганёр почтасига борди. Почтажонанинг ичи у ёқда турсин коридорлари, зинналари

Гача газета ва хатларга тўлиб кетган эди. Азизхон газета начкалари устидан ҳатлаб туйнукка бош тиқди.

— Опа, Заркентга қанақа қилиб пул жўнатса бўлади.

Кўзойнакли татар хотин олдига сариқ қофоз ташлади.

— Манавини тўлдириб, адресларни аниқ қилиб ёзинг.

Азизхон тез юриб келганидан ҳансирар, энтикиб-энтикиб галирарди.

— Жон опа, ўзингиз ёза қолинг, мен адашиб кетаман. Жон опа.

Хотин туйнук оғзига ташланган бланкани қайтариб олди-да, Азизхон айтиб турган адрес ва пул миқдорини ёэди.

— Вой-бў, шунча пулни я? Етти юз сўмни-я? — деди ҳайрат билан аёл.

— Жўнатаверинг, жўнатаверинг, бор яна.

Хотин бланка устига думалоқ штампни тап этиб урди-да, бир нусхасини Азизхонга узатди.

— Опа, икки оғиз-тап қўшса бўладими? — деди ялиниб Азизхон.

— Айтинг, — деди хотин яшикка ташлаган бланкани қайта оларкан. Азизхон ўйлаб туриб айтди.

— Дадажон, мени кечиринг. Мен тинчман. Лутфи соғ-омон. Бу пулларни Акбаралига бериб қўйинг. Тўй-нинг товони. Етмаса яна юбораман.

Азизхон почтадан қушдек енгил бўлиб чиқди. У гўё ота-онасини шу пул билан хижолатдан қутқарғандек эди.

У эшикдан ҳовлига жавраб кирди.

— Лутфи, Лутфи, бўлди, бўлди.

— Нима бўлди? — деди ариқда бет-қўлини юваётган Лутфиниса ажабланиб.

— Акангга пул жўнатдим, пул жўнатдим. Тўй харжидан қутулдик.

Лутфиниса, а-а, деб қўя қолди. Овқат устидаги Азизхон Жўра полвон билан учрашганини, эрталаб Луғумбек ўчасткасига ишга боришиларини айтди. Орзихон ая жиндек кўз ёши қилиб олди.

— Урганишиб қолган эдик. Шаттта ишлайверсанглар ҳам бўларди. Иссиқ-совуқларингдан ким хабар олади.

— Ҳаммаси тахт, аяжон. Уй ҳам, овқат ҳам бор. Мен қиласидиган иш ана ўша ерда экан. Бормасам бўлмайди.

Каналнинг битишига ўттиз тўрт кун қолди. Иш кўрсатиб қолтасак кейин армон қилиб юрамиз. Албатта келиб сизни кўриб кетиб тураман. Лутфи ҳозирча шатта туради.

Орзихон ая ўрнидан туриб ошхонага кириб кетди. Бирпасдан кейин тогорада ун олиб чиқди.

— Кетадиган бўлсанг қуруқ кетма, беш-олтита патир ёпиб берай.

Кеч кириб, Лутфиниса чироқ ёкиб айвон токчасига қўйди. Кўк кўпrik тарафдан қўшиқ янгради.

— Ҳалимахоним кансит қўйяпги, -- деда Лутфиниса.

— Найманда «Бой ила хизматчи» бўлади, бормаймизми, -- деди ўрнидан туриб Азизхон.

Хамир қораётган Орзихон ая гапга аралашди.

— Эрталаб йўлга чиқасан, вақтлироқ ёта қол.

Лутфиниса уйидан чиққанидан бери Азизхон билан ўзиға бошқа-бошқа жой соларди. Азизхон супага тўшалган ўрнига чиқиб ёнбошларкан дўнғиллади:

— Акангнинг ҳақидан қутулдим-ку, бўлди-да.

Лутфиниса ҳовучини бетига тортиб кўрсатди. Бу ушинг, никоҳ ўқитмасдан ёнимга йўлатмайман, дегани эди.

Азизхон кўрпани бошига тортиди.

Узоқдан Ҳалимахонимнинг овози қоронги кечани ёриб узоқ-узоқларга тараларди.

Орзихон ая ҳам носини туфлаб ўрнига кирди. Сал ўтмай унинг пиш-пиш хурраги эшитила бошлади. Аммо Азизхон ухлаёлмасди. Онаси, дадаси кўз олдидан ўтаверарди...

ИККИНЧИ БҮЛЛМ

I

Лугумбек участкаси қурилишнинг энг оғир жойларидан бири ҳисоблаңади. Бу ерда канал жуда баландликдан келади. Агар шу қиялиқдан сув оқадиган бўлса уни тўсив ҳам, буриб ҳам бўлмайди. Лугумбек атрофидаги далаарга сув чиқмай қолади.

Лойиҳа тузишда бу ерда ниҳоятда мураккаб канал йўли очилиши кўзда тутилган. Сув тўққизта шаршара-дан қўйилиб келади. Ҳар икки-уч километрдан кейин канал шаршара орқали етти-саккиз метр пастга бирдан ташланади. Тўққиз жойда бунаقا чуқур канал қазиш анчагина катта куч талаб қиласди. Қазилган тупроқ баландликка бир неча километр трасса бўйлаб чиқариб борилиши керак.

Андижон полвонларидан ташкил топган ўилаб бригадалар шу ерда ишлайяпти.

Азизхонни полвонлар бригадасининг бошлиғи Жўра полвон Фойипов яна ўз қанотига олди.

Тупроқ отаётганиларнинг бетлари чангга белаңган, пастда ишлайтганлар тўзонда мутлақо кўринмас эдилар. Азизхон яктагини ечиб тўзон орасига шўнгиф кетди. Жўра полвон пастликда эди. У белкурак билан отган тупроқ тўрт метр баландликдаги супага бориб тушар, у ердаги уч йигит пастдан иргитилган тупроқни курак билан яна уч ярим метр баландликка отарди. Икки мартадан иргитилган тупроқ тўэзиб, шамолсиз дим ҳавода булутдек муаллақ турриб қоларди.

Азизхон кетмонга ҳам, белкуракка ҳам қўл тегизмади. Чаккасини қашлаб ўйланиб турди-да, каттакон қанор оғ-

зини очиб Жўра полвоининг белқурғага тўғрилади.

— Қани, устоз, тупроқни бу ёққа ташланг.

Жўра полвон андак ўйланиб тургандан кейин илжайди. Азизхон тутиб турган қанорга кураклаб тупроқ ташлай бошлади. Қанор ярим бўлгандан кейин, энди бас, деди. Азизхон, солаверинг, устоз, деб кулди. Қанор бўғзигача тупроққа тўлгандан кейин Азизхон, қани орқалатворинг, устоз, деди.

Иккىнишилашиб қанорни унинг орқасига қўйинишиди. Одамлар бола ҳозир қорни билан ерга қапишиб қолади, деган гумонда чанг ўтириб ҳўл бўлиб кетган оғир киприкларини қимирлатмай қараб туришарди.

— Бола, майнб бўласан, кўпам чиранма, — деди Жўра полвон.

Азизхон индамади. Бир силканиб қанорни орқасига ўнглади-да, пилдираганча тахтадан юқорига чиқиб кетди.

Ҳамма ҳайрон. Тойиб кетса ушлаб қоламиз, деб иккичу полвон йигит йўлнинг ярмида уни кутиб туришарди. Азизхон уларга қарамай, чанг-тўзонга тўлган қирғоққа чиқиб кўздан фойиб бўлди.

Одамлар ҳанг-манг бўлиб қолишган эди.

Бугун эрталабдан бери Йўлдош Охунбобоев дўнг тенасидағи тут тагига курси қўйиб ўтириб олган, иш давомида қандай камчилик сезса, тут шохига илиб қўйилган телефонда штабга хабар қилиб, бошлиқлар билан ҳал қиласарди. Унинг ёнида елиб-югуриб юрган шу район ижрокомининг раиси Эшон ака номи билан машҳур бўлган Усмонхўжаев ҳали у ерда, ҳали бу ерда пайдо бўлиб, ишнинг боришини кузатарди.

Охунбобоев ўзидан катта қанор тўла тупроқ ташиб чиқаётган йигитга кўзи тушди-ю ўрнидан турди.

Бу пайт Азизхон елкада қанор билан тахта пиллапоя устида шошилмай, бир маромда қадам ташлаб юқорига чиқиб келарди. Чанг-тўзон орасида унинг гавдаси соядек кўринарди.

— Ким бу? — деди Охунбобоев ҳайратда.

Уша тарафдан кўзини узмай турган Эшон ака, билмадим, деб бош чайқади.

— Ким бўлса ҳам бас қилсин! Тупроғини тўккандан кейин бу ёққа чақиринглар.

Сал фурсат ўтиб Азизхон илжайганча қанорни судраб Охунбобоевнинг олдига келди.

— Ия, сенмидинг? Бу нима қилганинг? Бас қил-э!
Азизхон илжайди.

— Ота, сал кунда канал битади. Ишлаб қолайлик-
да. Кейин армон қилиб юрмайлик.

— Қанча кило кўтарасан?

— Билмадим, — деди Азизхон. — Тортиб кўрмаган-
ман. Қанча ортсангиз кўтаравераман.

Охунбобоев ҳанг-манг бўлиб қолди. Кейин ҳазил ара-
лаш, одаммисан, нимасан, деди.

— Ҳар қалай бир қанор тупроқ жуда оғир нарса.
Узингга эҳтиёт бўлганинг маъқул.

Азизхон, хўп, ота, деди-ю яна тўзон орасига кириб
кетди.

Юқоридан яна иккита шунаقا қанор олиб тушиди.
То Азизхон тупроқ тўла қанорни опчиқиб тўкиб келгун-
ча икки киши бошқа қанорни тўлдириб туришди. Азиз-
хон шошилмас, на тез, на секин юради. Худди соат
стрелкасиdek бир маромда ҳаракат қиласади.

Иш бошланганига бирор соат ўтмай унинг иш жойи-
даги тўзонлар тарқаб кетди. Юқорида ер ўлчаб юрган,
уйилган тупроқларни суроғтганлар тез-тез Азизхон та-
рафга ўғирилиб, бу дев сифат бўланинг паҳлавонлигига
ҳайрат билан қарадилар.

Тушликка жом чалинганди Азизхон эйди қанорни ор-
қалаётган эди. Ҳамма кетмон ва белкуракларни ташлаб
юқорига юра бошлаган пайтда у елкада қанор билан
улар орасида тепага интиларди.

У юқорига етганда бирдан одамлар икки тарафга
сурилиб унга йўл очишиди. Азизхон мункайганича бо-
риб тупроқ уюми устига ажиб чаққонлик билан (жин-
дек мақтанганилик аралаш) силкиниб қанорни иргитди.
Оғир қанор тушган тупроқ худди портлагандек тўзиб
кетди.

Атрофни ўраб турган кишилар қийқириб чапак чала
бошладилар. Давра орасидан ҳамма ёни ялт-юлт тақин-
чоқларга бурканган Ҳалима Носирова қўлида бир коса
айрон билан чиқиб Азизхоннинг қаршисида тўхтади.

— Ичинг, полвон укам!

Азизхон унинг қўлидан ихлос билан косани олди-да,
битта шимиришда бўшатиб қайтиб берди. Ҳалима Носи-
рова ўтган йили СССР халқ артисти дегани катта уивонга
сазовор бўлган эди. Бу санъаткорининг овози булбулни
лол қиласади. Пластиналарда, радиода овозини эшиш-

ганлар, узоқдан бўлса ҳам бир ўзини кўрсам, деб ният қилардилар. Азизхон бўлса худди унинг ўз қўлидан айрон олиб ичди. Очигини айтганда, то тушгача эллик тўрт қанор тупроқ ташиб ўзи ҳам анчагина чарчаган, бели ҳам сал-пал зирқираб қўяётган эди. Ҳалимахонимнинг бу илтифотидан у чарвоқни унутди. Бундан ҳам оғирроқ қанор кўтариб унинг қўлидан яна битта айрон ичкиси келди.

Азизхон одамлар кузатувида чойхона тарафга қараб юраркан, Ҳалимахоним Жўра полвоннинг бошидаги қирғизча қалпоғини олиб икки букладию оғзига тутиб ашулани бошлаб юборди. Бирдан ҳамма жимиб қолди. Азизхон ҳам юришдан тўхтаб анграйганча унга қараб турарди.

Қўшиқ тоғ қазиётган Фарҳод шаънига айтилаётган Ширицнинг юрак дардлари эди. Азизхон хижолатликдан қизариб кетган, бу қўшиқ, бу обрў уни чинакамига маст қилганди.

Уша кунни Азизхон худди тушида кўғандек ўтказди. Овқатдан кейин яна ўн саккиз қанор тупроқни юқорига ташиб чиққанини ўзи билмай қолди. Кечқурун Жўра полвон айтгандагина билди.

Луғумбекнинг канал қазилаётган жойидан — илгари Мойли сувдан «Октябрь ариғи» тортиб келинган эди. Бу сув атиги иккита қишлоқни аранг суғориб, тупроққа шимилиб кетарди.

Мана шу ариқ ҳозир каналчилар хизматида. Ариқ бўйинга ўнлаб чойхона, ошхона ва новвойхоналар қурилган. Кечки пайт ишдан қайтган қурувчилар шу ариқда чўмилишарди. Баъзан шундай пайлар ҳам бўлардики, ариқ ичига одам сиғмай кетар, бир-бирларига елкамалекла туриб чўмилишарди.

Азизхон ариққа тушганда беш-олти йигит оқимга қарши сувни шалоплатиб сузиб юришарди. Азизхоннинг аъзойи бадани тупроқ эди. Терлаганидан танига ўрнашган чанг-тўзон лойга айланиб кетган. Азизхон сувда мириқиб шўнгиб, қулочкашлаб сузиб юраркан, дўнг тепасида Жўра полвоннинг қораси пайдо бўлди.

— Ҳой, бола, қаёқдасан. Бўлди, чиқ. Сени сўрашяпти.

Азизхоннинг хаёлига ялт этиб дадаси билан онаси келди. Қидириб келишдимикин? Пулни олишган бўлса даффор етиб келишган-ов.

— Азизхон артиниб ўтиrmай шошилиб жийинди. Чакка-ларидан, бўйинларидан сув томиб чойхона тарафга юурди.

Новвойхона олдида Жўра полвон кўзойнакли бир йигит билан гаплашиб турарди. Йигит озода кийинган, учиб қолган папиросини ҳадеб гугурт чақиб ёндиrolмасди. Азизхон бу кўзойнакли кишини қаердадир кўргандек бўлди. Юзи, кўзойнаги, қирра бурни унга жуда таниш эди.

— Келдингми, — деди Жўра полвон. — Бу кишини танийсанми, полвон. Бу аканг машҳур шоиримизFaфур ака Фуломов бўладилар. Танишиб қўй. Сен билан гаплашгани атайин кептилар.

Азизхон довдираб қолди. Шошиб икки қўлини бара-вар чўзди. У Faфур Fуломнинг шеъру ҳикояларини кўп ўқиган. Мактабда дарсликларда унинг «Кўкан батрак» достонини алоҳида дарс қилиб ўқитишган эди. Айниқса унинг «Довдираш», «Ёдгор» қиссаларини маза қилиб қайта-қайта ўқиган эди. Азизхоннинг назарида Faфур Fулом оддий одам эмас, аллақандай ғаройиб киши эди. уни учратишини сира хаёлига келтирмаганди. Энди бўлса Faфур Fулом уни атайлаб йўқлаб кепти.

Fафур Fулом унга бошдан-оёқ қараб кулди.

— Жўравой ака, мени лақиллатяпсизми? Полвон деб ёш болага рўпара қилдингиз-ку.

— Э, мулла Абдуфафур, бу бола «Митти деманг бизни, кўтариб урамиз сизди», деганлардан. Гавдасига қараб тўн пичманг. Болада гап кўп.

Fафур Fулом унга яна кўз ташлаб, ишонқирамагандек илжайиб қўйди.

— Кечаги қурилиш газетасини кўрдингизми,— деди у Жўра полвонга қараб,— Учқўрғондаги полвонни ёзишилти. Ана уни полвон деса бўлади.

— Э, — деди Жўра полвон. — Ўқидим. Эшни ёзишилти. У ҳам яхши, зўр полвонлардан эди. Аммо манави бола каналга келгандан кейин Эшнинг дами чиқиб кетган. Бу бола Эшни икки марта тупроқقا қориштириб ташлайди. Эш бу тарафларга келолмайди. Учқўрғонга келиб, ўша Учқўрғондан кетади.

Fафур Fулом хахолаб кулди.

— Энди Эш полвонни Учқўрғондан кўрарканмиз-да. Ҳаммалари баробар кулиб юборишиди.

— Ука, — деди шоир, — штабдан тайнилашди, сен

тўррийгда бир ғалати очерк ёзмоқчиман. Нима дейсан? Қилган ишларингни бирма-бир айтиб берасанми?

— Нимани ҳам айтай, ака. Мана, устоз нима десалар шу. У киши айтган гапларди ёзсангиз дуруст. Мен елка-да тупроқ ташишдан бошқа иш қилганим йўқ.

— Акаси, ичингдаги гапни кавлаб чиқаришни ўзимга қўйиб бер. Сендақа полвонлар билан кўп гаплашганман. Жўравой ака, бизни биронта ҳолироқ жойга олиб боринг.

Жўра полвон уларни қишлоқ шўросининг биносига бошлади.

Сув бўйига қурилган омонат сўриларга сон-саноқсиз пашшахоналар туттилган. Очиқ майдонга давра қурғақ кишилар гур-гур кулишарди. Кеча бу ерга Юсуф қизиқ билан Охунжон қизиқ келган, улар очиқ майдонда қизиқчилик қилиб одамларни кулдиришарди. «Октябрь ариғи»нинг нариги бетида азамат ёнғоқ шохига оқ чодир илиб кино кўрсатишяпти. Уртадаги сўрида ўнтача одамни тўплаб Тошкентдан келган лектор «Пиковая дама» операсида реалистик мотивлар» деган темада лекция ўқияпти. Тингловчиларнинг кўпчилиги пинакка кетган, баъзилари лекция тезроқ тугасайди, деб қизиқчилик бўлаётган майдонга қараб қўйишарди. Лекторнинг ёнидарайком секретари ўтирганидан кетолмай поилож мудрасарди.

Райком секретари эса уларга билдиrmай оғзини мушти орасига олиб тинмай эснарди.

Пойтуқ тарафда кетма-кет мушак отилди. Мушакнинг кўк, сарық, қизил шуълалари тупроқ ўюмларини, чойхона томларини узоқ ёритиб турди-да, кейин аста сўнди.

II

Кунлар ниҳоятда исиб кетди. Фир этган шабада йўқ. Канал чуқурлашган сари ичи дим бўлар, ер қазиётган йигитларнинг танидан тер қуйиларди. «Оқ мактаб» болалари тунука чойнакларда, пақирларда кетма-кет яхна ташиб улгуролмасди. Ичилган яхна шу заҳоти тер билан чиқиб кетарди. Азизхон иссиққа чидаёлмай қолди. Лойқа тер пешанасидан оқиб кўзларига кирап, томоғи қақраб,

ҳадеганда ўзини яхнага уради. Иш унуми ҳам сал пасайгандек кўринарди. Чуқурликдаги кетмончилар ҳар ярим соатда юқорига чиқиб ўзларини елпниб олишарди.

Шу кунларда тун жуда ойдин бўляпти. Машъала ёқ-масдан ишлаш мумкин эди. Жўра полвон участка бошлиқлари билан келишиб, полвонлар бригадасининг ишини кечасига ўтказди.

— Кечаси чанг-тўзон йўқ, ҳаво салқин. Эртага эрталаб ишга чиқманглар. Уч-тўрт кун кечаси ишлайсизлар.

Азиҳон трассадан қайтгандан кейин ювиниб Лутфиниса ишлаётган «Қирғиз овул»га бормоқчи эди, айниб қолди. Эртага кундузи бўшман-ку, фир этиб бориб келаман-да, деб овқатдан кейин чодирга кириб тўшакка ўзини ташлади. Елкасининг офтобда куйган жойлари ачишар, боши оғирлашиб ёстиқдан узолмасди. У анча вақтгача тўшакда тўлғаниб, ухлаб қолди. Эрталаб қирғиз болалар нонуштага уйғотишганда аранг ўрнидан турди.

Керишди-да, яланғоч елкасига сочиқ солиб ариқ тарафга кета бошлади. Сувнинг у бетидаги будка олдида Вазира этагини липпа уриб, ерга кўлоблатиб сув сепарди. Азиҳон унга: «Ҳорманг, синглим!» — деб ўтиб кетди. Вазира қўлида сув тўла пақир билан унинг орқасидан қараб қолди.

Вазира Пойтуқдаги касалхонада санитар бўлиб ишлайди. Касалхона Луғумбек участкасида тўртта медпункт очган, шуларнинг бирига Вазира қарайди. У елкасини офтоб куйдиргандарга мой берар, қурувчиларга безгакка қарши мажбуран акрохин ичиради. Айниқса ёш жувонлар унинг будкаси олдида кўпроқ ўралашишарди. Сепкилни кетқазадиган ҳар хил мой-упалар унда кўп бўларди.

У сув бўйидаги курсида пардозни жойига қўйиб, ўтган-кетган йигит-ялангнинг кўзини ўйнатарди. Ҳатто Ғафур Ғулом ҳам унинг ёнидан лоқайд ўтиб қетолмаган. Сугта чайқалгандек оппоқ юзларига, аниордек қип-қизил лабларига, нилдек қора қош-кўзларига тикилиб туриб бирдан шеър айтиб юборган.

Юз қизил, лаблар қизил,
Бармоқ учи ҳам қип-қизил,
Қош қаро, кўзлар қаро,
Хеч бўлмасин баҳтинг қаро!

Фақат биргина Азизхон унга лоқайд қаарди. Ёниб турган кўзлари бу йигит кўксини куйдирмасди, қўшиқдек майин овози қулоғига кирмасди. Мана, ҳозир ҳам у шундоқ чиройли қиз олдидан беғарвогина ўтди, кетди. Мазза қилиб ювиниб, чодирга кирдию ёстиқ тагидан яктагини олиб киймоқчи бўлди. Қараса тугмаси узилибди. Ҳамма вақт саранжом-саришта иш тутадиган қирғиз болалар игна билан ғалтак ипни қайга қўйиншганини билмай кўп қидирди. Охири тоқати тоқ бўлиб яктагини тугмасиз кийиб Вазиранинг олдига чиқди.

— Синглим, тугмам узилибди, игна билан ипингизни бериб турсангиз.

Вазира қулоғидарайҳон шохи билан селкиллаб кулди.

— Вой, полвон ака, игна тутишга қўлингиз келишмайди. Ўзим қадаб бераман. Ечиңг, бирпасда бўлади.

Азизхон унга орқа ўғириб туриб яктагини ечиб узатди. Вазира яктакни оларкан, бақувват гавдасига, мускуллари бўртиб чиққан билакларига, кенг елкаларига маҳлиё бўлиб қолди. Ундан зўрға кўз узиб будка ичига кириб кетди.

Азизхон қовушмай курсига ўтириб, қирғоққа шапиллаб урилаётган сувга тикилганча қолди.

Бу жувон негадир унга жуда ўзини яқин олади. Агар ўз ўйлари билан овора бўлиб, унга қарамай ўтиб кетгудек бўлса, албатта жувоннинг ўзи салом бериб, қаратади. Қараганда ҳам кўзларини сузиб, қандайдир ғалати қарайди. Гапга солишга уринади. Яхна чой узатиб йўлдан тўхтатади. Сизни албатта медицина кўригидан ўтказишим керак, деб бир қўлини унинг елкасига ташлаб, яланғоч кўксига қулоғини босиб, юрак уришини узоқ эшигади. Шунда Азизхоннинг бўйинларига, елкаларига илиқ нафаси тегиб, вужудида ширин бир ҳузур қўзғалади. Вазира бўлса унинг олдида атайин иссиқдан нолиб «бенхтиёр» оқ халатининг олди тугмаларини ечиб ўзини елпниди. Ҳар хил тасмаю тугмалардан холи кўкси қалқиб-қалқиб кетади. Овози титрайди. Шундай кезларда (бунақа кезлар иккича бор бўлган) Азизхон кетишга шошилмайди. Бу ширин, ҳушни оловчи дақиқалар узоқ чўзилишини истайди.

Азизҳон шундай ўлар билан банд әкан, будка ичидан Вазиранинг аянчли қичқиргани эшитилди,

— Вой, вой, ўлдим, дод!

Азизхон будкага югурди. Вазира у ёқдан-бу ёққа тўл-
ғаниб югуради.

— Ари, қовоғари ичимга кириб опти.

У шундай деб ёнида эркак киши борлигини ҳам унуб-
тиб халатини ечиб отди. Азизхон унга қараганча без-
райиб қолди. Вазиранинг оппоқ бадани титраб турарди.
Азизхон умрида аёл кишини яланғоч ҳолда биринчи қў-
риши эди. Фалати бўлиб кетди. Негадир у томон бир-
инки қадам ташлади. Вазира ундан қўрққандек, тўзиб
кетган соchlари билан кўкрагини беркитди.

— Келманг, яқин келманг!

Вазира шундай деб инграгандек гапиради-ю, аммо
овозида қатъйлик сезилмасди. Азизхон ҳушини йигиб
олди.

— Қаерингизни чақди? — деб сўради. Унинг ҳам ово-
зи худди йиглаётгандек титраб чиқарди.

— Елкамни, елкамни чақди, қуриб кеткур.

Азизхон яланғоч аёл киши билан гаплашиб турга-
нидан уялиб орқага қайтаётган эди, Вазира тўхтатди.

— Халатимни олиб беринг!

Вазира «жон аччиғида» халатини остонаяга иргит-
ган эди. Азизхон энгашиб халатни олди. Ундан бармоқ-
дек ари ғинғиллаб учиб чиқди. Азизхон халатни Вазира-
га узатган эди, Вазира халатни унинг қўли билан қўшиб
ушлади. Бирдан Азизхоннинг қони гупуриб кетди. Аёл-
нинг билагига чанг солди. Вазира силтаниб унинг ба-
рига келиб қолганини билмай қолди. Азизхон унинг очиқ
оппоқ кўксидан ўпар, ҳансираб елкаларни силарди.
Вазира қаршилик кўрсатолмасди.

Ташқарида машина моторининг гурнлагани эшитил-
ди. Азизхон жувонни бағридан қўйиб юбормоқчи бўлди.
Аммо Вазира унинг бўйнига илондек чирмашиб олган,
қўйиб юбормасди.

Азизхон бу жувоннинг кўнглида нималар кечаетга-
нидан бехабар эди. Аёлнинг нозик билакларини осон-
ликча бўйнидан олиб ташлади-да, ерга қараганча якта-
гини кўтариб ташқарига чиқди.

Сувнинг у бетидан машина тупроқ чангитиб ўтиб кет-
ди. Азизхон бу бўлиб ўтган сирдан ҳеч ким воқиға бўлма-
ганини сезгандан кейин юрак ўйноги сал босилгандек
бўлди. Будкадан яланғоч чиққани эсида йўқ эди. Қў-
лидаги яктакка кўзи тушиб шошиб кия бошлади. Ариқ-
дан пақирда сув олаётган самоварчи унга маъноли қа-

раб; бир нўзини қисиб: қўйди. Азиҳон хижоатлида кўзини ундан олди.

Будкадан Вазира чиқди. У тўзиб кетган соchlарини дурра тагига олган, кўзлари енгдимми, дегандек яшнаб туарди:

Азиҳон ерга қаради.

— Ёмон экансиз-ку, — деди Вазира ўпкалангандек лабларини чўзиб.

Азиҳон жавоб тополмай ғуранди.

— Агар эрим билиб қолса, нақ икковимизни пичоқлаб ташлайди-я!

Вазиранинг эри ўзидан ўн саккиз ёш катта бўлиб, аввалги хотини ундан кўнгилсиз бўлиб ажрашган. Эринин бир кўзи шишадан, камгап одам эди. Агар кунин билан уйда бўлса гиринг деган овози чиқмас, бирон нарсадан диққати ошса, тўғри гапирмай жаҳл билан столни уарали. Эри яқин-яқинларда ҳам кўп ичарди. Станция буфетида кунини кеч қилиб, қоқ ярим тунда қайтарди. Шундай ичишларнинг бирида муштлашиб, нозик жойидан тепкӣ еб, икки ҳафта касалхонада ётиб чиқди.

Вазиранинг яшнаган, гуллаган навқирон умри фекор ўтиб борарди. У касалхонада одамлар орасида овуниб қоларман, деб ўйлаган эди. Аёллар ўз тирикчиликлари, эрлари, бола-чақалари тўғрисида гаплашганларида у жимгина қулоқ солиб ўтирас, улар билан ўзини солиштиради. Шунда бирдан кўнгли ўқсиб эзилиб ўйига қайтарди.

Канал бошланиб, Луғумбекда медпункт очилгандан икки-уч қун ўтиб у Азиҳонга рўбарў келди. Бир кўришдаёқ юрагида от ўйнагандек безовталаниб қолди. Йўлини пойлайдиган бўлди. Узоқдан Азиҳоннинг қораси кўрининши билан соchlарини тузатар, бирон ишни баҳона қилиб у ўтадиган йўл ёқасига келиб туарди. Орадан уч-тўрт кун ўтиб оғзаки саломлашишдан қўл олиб кўришишга ўтди.

Азиҳоннинг қайлиғи билан келганини эшитиб ҳафсаласи пир бўлдию умидлари пучга чиқиб, уни кутмай қўйди. Аммо у ҳар қанча уринмасин, кўнглидан чиқазиб ташлашга тиришмасин, бари бир Азиҳон томонга кетиб қолаверарди. Вазира ўзини ўзи енголмади. Қандай бўлмасин ўзини паҳлавон йигит қучоғига отиб, қайноқ нағасини туюшни дилига тугди.

Бугун у шунияти томон биринчи қадамни ташлади.

Умматали билан хотини судралишиб Тоғанинг олди-
чиши. Тоға идора олдида энли «эмка»га ўтираман,
деб турган эди. Уларни кўриб машинадан тушди.

— Э, келинглар, келинглар. Хизирни йўқласак бў-
ларкан, сизларни йўқлаб кетаётган эдим ўзим.

Эр хотин бу гапни эшитиб ҳайрон бўлиб қолиши.

Умматалининг кўриниши анча ташвишли, хотинининг
бўлса киприкларида ёш илиниб туради.

— Энди, Тоға уятга қолишга қолдик. Аммо бу ёғи
сал хунукроқ кўринадиганга ўхшайди. Шу десанг, кечак
Азизхондан дарак чиқди. Пул юборипти. Анча пул. Бил-
мадим, бу пулларни у қайдан олди экан? Оз эмас, етти
юз. Тўй харжига тўлаб қўйинилар депти. Этта-меттан
болаларнинг онаси билан Акбаралининг эшигига бориб
пулни олдинга қўйдик. Тўйга қилган харжингни ол,
бу ёнига ёпиқли қозон ёпиқлигича қолсин, дедик. У
бўлса пулларни бетимга отди. Тўй харжини куёвга бер,
мен тўкилган обрўйим, ориятим учун хун оламан, деди.
Эр хотин судралишиб Марғилон тушдик. Куёвнинг дў-
конини қидириб топдик. У бўлса сизларни танимайман.
Пулнинг керакмас, қизни топиб келларинг, бир кун бўлса
ҳам хотин қиласам отимни бошқа қўяман, дейди. Но-
мард ўғлинг билан бақамти қиласан, дейди. Бошимиз
қотиб қолди. Болами бир бало қилиб қўймасалар деб
қўрқяпман.

Тоға ўрнидан туриб уларни тинчитди:

— Мен сенга айтсам, Уммат, боланг хавфсиз жойда,
ўғлинг юрт оғзига тушиб қолди. Ҳукуматнинг катталари
бу ишдан хабардор. Иўлдош ота канал битгандан кейин
кatta тўй қилиб бермоқчи. Бугунги «Қизил Ўзбекис-
тон»ни кўрдингми. Мана,Faфур Гулом ёзибди. Бутун
Ўзбекистонга достон қилиби. Менимча, энди Азизхонга
бирор чурқ этмайди.

— Илоҳи айтганингиз келсин, — деди Умматалининг
хотини.

— Лекин бепарво бўлиш ҳам керакмас. Мен колхоз
иши, канал иши билан бўлиб у тарафларга ўтолмаяпман.
Ўзинг биласан-ку, Уммат, ғўзада одам кам қолди. Ҳа бўл-
ҳа бўл, деб турмасанг, кузда ерга қараб қолниш ҳеч гап-
мас. Агар иложини топсанглар, машина берай, бир бориб

болани муборакбод қилиб, кўрнб, айтадиган гапларни тайинлаб келсанглар ёмон бўлмас.

— Майли, — деди Умматали. — Бор, десанг, борганимиз маъқул.

Эр-хотин Тоганинг гапидан анча тасқин топишди. Эртага азонлаб Тоганинг машинаси уларни Азиҳ ишлайдиган жойга обориб келадиган бўлди.

Кампир кечга яқин хамир қориб оширгани қўйди. Кир токчадан ўғлиниг кийимларини олиб тахлади. Умматали даҳлизда қўнжига пайташа тиқилганча турган этикни олиб яримта пиёзни қозон тагига тегизиб «мойлади». Хотини кўча бошидаги ҳовлидан янги дўппи олиб чиқиб ўзи тахтакачга босди.

Тонг қоронғида хотин тандирга ўт қалаб нон ёпди.

Ҳали кун ёйилмай Тоганинг «эмка»си эшик орқасида сигнал берди. Эр-хотин тугун-терсакларни кўтариб машинага чиқнишни жўнаб кетишиди.

Она — она экан. Боласини кўрмаганига ўн беш-йигирма кунлар бўлиб қолди. Бу орада у озиб, шундоғам сўлғи юзлари баттар заъфарон бўлиб кетди. Машина бундан ҳам тезроқ юрса, учирив боласининг олдинга обориб қўя қолса!

Шофер машинани Қува марказида бир дам тўхтатиб сув қуийиб олди-ю, Асака тарафга елдек учиб кетди. Умматали шофер олдида ўтириб йўлни томоша қилиб борар, хотини орқа ўриинида тугуларини ёнига қўйганича мудраб борарди. Ҳаво қизиган, қора машина кузови баттар қизиб, уни лоҳас қиласади. Хотин кечаси билан ухламай, боласининг кийимларини қайта дазмоллаб, саҳар туриб нон ёниб анча ҳолдан тойган. Уни уйқу элтди. Андижон шаҳрини оралаб Қўшариқ гузарига яқин қолганда машина икки отлиқ йигитга сигнал бериб ўтди. Отлиқлар сигнал товушидан эгарда туриб орқага ўғирилишди. Ўларнинг бетини кўрдию Умматалининг юраги орқасига тортиб кетди. Отлиқларнинг бири Акбарали, бири марғилонлик куёв эди. Шофер ялт этиб Умматалига қаради. Умматали хотиним сезмасин деб бармоғини лабига босди.

Ҳозиргина кўнглини чоғ қилган дала манзаралари, ўйл-йўлакай учраган шинам гузарлар энди кўз олдидан қочди. Акбаралининг ғазабли қиёфаси тўғрисига келиб туриб олди.

— Нима қилиб юрипти? Тўйдан кейин кўчага ҳам

чиқмай уйнда чиллага ўтиргандек яккаланиб қолганди-
ку. Кече айтған ниятини амалга оширгани келяпти, қа-
сес олгани келяпти у.

Умматалининг юраги шиф этиб кетди. Шофер моторгә
газ бериб машинани яна илдамлатди. Куйганёр кўприги
олдига келганда шофер тормоз бериб қўй етаклаган ки-
шидан еттинчи участка қай тарафдалигини сўради. У
Лугумбек йўлини кўрсатди.

Товар вагонлари шундоққина Куйганёр билан Пойтуқ
йўлида тўхтагац, ундан қоп-қоп цемент, темир-терсаклар
тушириларди. Машина ўтиши учун йўл йўқ. Фақат пиё-
далар вагон тагларидан мункайиб ўтиб туришишти. От-
лиқлар, эшак мингандар состав охиридан айланиб ўтиш-
ипти.

Умматали бетоқатлана бошлади. Шлабаумнинг икки
тарафида от-арава, юккаш машиналар тўлиб кетган, улар
тинмай сигнал бериб отларни ҳуркитишарди. Паровоз
машинисти бепарво, кабина деразасига тирсагини қўйиб
бемалол папирос тутатарди. Вагонларда бўлса ҳали юк
кўп. Бир икки соатсиз уларни тушириб бўлмасди. Шофер
пастга тушиб у ёқ-бу ёқقا ўтиб турган йўловчилардан,
Лугумбекка бошқа йўл бор-йўқлигини сўради. Ўнга Май-
гир орқали ўтса бўлади, аммо сал олисроқ деб айтишиди.

— Жон болам, ўшақдан юр. Тезроқ борайлик кўнг-
лимга ёмон хаёллар келяпти.

Шофер машинани орқага қайтариш мушкуллигини
айтди. Чунки унинг орқасидан қанчалаб машинаю ара-
валар тирбанд бўлиб кетган эди.

— Бир бало қил, болам. Отанг ўргилсин, бир амалла.

Тофанинг шоferи анчагина иш кўрган, кўпдан бери
ҳар хил машиналарни миниб пишиб қолган эди. У кўп
уриниб барибир эпломади. Машинани қайтариш ни-
ҳоятда мушкул эди.

Араваси темир йўлнинг нариёғида қолган тўрт йигит
тарвузларни бериги тарафга қопда ташиб ўтишаётиди.
Ҳар йигитларни, елкасида тўрттадан киши ўтирса бўла-
ди. Шофер чаккасини қашиб туриб улар қопларини бў-
шатиб яна тарвуз олиб ўтишга кетишаётганда йўлларини
тўсди.

— Жон акалар, битта савобли иш қилинглар. Бешо-
вимиз бўлиб шу машинани орқага қаратиб қўяйлик.

Йигитлардан бири, пакана; калладори ҳайрон бўлиб
бири шофер болага, бир машинага қаради. Кейин кулиб,

қанин бир кўрайликчи, деди ю қопини четга отиб, шерикларини йўлдан қайтарди. Узи «эмка»нинг орқасига ўтиб тагига қўл суқди. Кўтаришга уриниб бир кучаниб кўрди. Машина ярим қаричча ўриидан кўтарили.

— Бўлади. Бешовлон бемалол бурворамиз. Қелинглар, акахонлар!

Иигитлар баробар ёпишишди. Машина аста кўтарилоди. Кейин чап томонга бурилиб сал ўтмай очиқ йўлга чиқиб қолди. Иигитлардан бири яктағидаги чангни қоқаркан, шерикларини эрмак қилгандек гапирди.

— Сенлар ҳам полвонман деб юрибсанлар-да. Агар Эш полвонни қулатган Азизхон бўлганда, битта ўзи буни беш метрга отворарди.

Бу гапни Умматали ҳам, шофер бола ҳам эшилди. Иккови бир-бирига маъноли қараб қўйишди.

Шофер йигитларга астойдил раҳмат айтиб, йўлни Сиза ариги ёқалаб Майгир томонига бурди.

Йўл-йўлакай канал қазишга келган кишиларнинг чодирлари, ошхоналар, кетмон, белқуракларни пешлайдиган кўчма устахоналар учраб туарди. Умматали ўғлининг ташвиши билан бўлиб каналда шунчалик катта ишлар бўлаётганини хаёлига келтирмаган экан. Айниқса Куйганёрдан чиқаверишдаги катта равот тепасида ўғлининг суратини кўриб энтикли.

Яхлит чойшабга жигар ранг бўёқ билан Азизхоннинг сурати ишланган бўлиб, тагига «Дўсматовчи Азиз полвонга тенғлашинг!» деган чақириқ ёзилган эди. Умматалининг кўзлари яшнаб кетди. Хотинига қаради. Кампир машинаниң орқа ойнасидан ҳамон суратга қараб келарди.

Буни қаранг-а, шўх, ерга урса осмонга сапчийдиган, бебош боласи бугун юртнинг оғзига тушибди.

Машина паст-баланд йўлларда сакраб-сакраб эски Ҳаққулободга етмай ўнгга бурилди. Бу ердан Майгир машинада тахминан ярим соатли йўл эди. Туячи қишлоғига етай деганларида яна бояги икки отлиқнинг йўлини кесиб ўтишди. Машина жадал юрганидан отлиқлар чангтўзон ичидаги қолиб кетди.

Эшон қишлоқ, Оқмозор, Қорёғди қишлоқларининг йўллари ниҳоятда серқатнов эди. От-аравалар тиимсиз ўтиб турипти. Минглаб кишилар ялангоч бўлиб кетмон чопишар, замбилларда, қопларда юқорига тупроқ билан интилардилар.

Шофер машинани «Қорёғди мозор» қишлоғининг гуварида тұхтатди. Чунки у ёғига машина бориши мушкул әди.

— Сизларни шу ерда кутаман. Бемалол бориб гаплашиб келаверинглар. Раис кечгача рухсат берган. Қоронғи тушмай орқага қайтсақ бўлгани. Мен ҳам бир томоша қилиб келаман, — деда орқа эшикни кампирга очиб берди шофер.

Эр-хотин тугүн кўтариб Азизхонни қидириб дўнглардан, тупроқ ўюмларидан ошиб кетишиди.

— Кун пешинга оғиб, қуёш тиккага келган пайт. Бундай пайтда Луғумбек тарафларда ҳаво ниҳоятда дим бўлади. Айниқса пастан юқорига отилган тупроқлар тўзони ҳавода муаллақ туриб қолаётганга ўхшар, одам одамни овозидан тусмоллаб таинир эди.

Умматали кимдан Азизхонни сўраса, ҳали юрасиз, деб юқори тарафни кўрсатарди. Шуниси ажабланарлики. Умматали кимдан ўғлинин сўраса, у ким, деб ўтирамай дарров қаердалигини айтади. Ота учун бундан қувончли нарса борми. Беш-олти минг одам ишластган, унинг устига водийнинг ҳар бурчидан келган, бир-бирини танимайдиган кишилар гап унинг оғзидан чиқмаёқ, э Азизхонми, полвон болами, палон жойда деб айтади.

Эр-хотин юриб-юриб чарчашиди. Қампирнинг маҳсиявушин тупроққа тўлди. Умматалининг тердан ҳўл бўлган яктагининг елкалари чангдан лойга айланниб кетди.

— Сен чарчадинг, хотин, манави тол тагида ўтириб тур, мен ўғлингни топиб келай.

Умматали хотинининг оёқ олишига қараб юрадиган бўлса отлиқ келаётган Акбарали ундан олдин Азизхонни топади, унга бирон шикаст етказадиган бўлиб туюларди. Аксига олиб хотини,вой, нега чарчайман, юраверамац, деб унга эргашди. Акбарали келаётганини унга айтгани йўқ. Айтса ҳушидан кетиб қолниши ҳеч гапмас. Нимжон нарса, юраги ёмон.

Елкасига иккита каттакон сумка осган йигит улар олдидан пилдираб қолди. У кўтарган сумка ичи газетага тўла әди:

— Болам, Азизхон полвон ишлайдиган жойни кўрсатиб қўймайсанми? — деди Умматали ялингандек.

Йигит тўхтади. Унга бошдан-оёқ қараб кўзларини пирпиратди.

— Отахон, сиз Азиз полвоннинг дадасимисиз? Дар ров танидим. Юринг, кўрсатиб қўйяй.

Йигит улар олдида пидира бораркан, тинмай Азиз хон қиласётган ишлардан сўзлаб борарди:

— Кечаги газитни кўрдингларми? Faфур Фулом ёзган. Роса мақтабди. Рустам достон депти. Бугун Азизхонни сўрамаган, суриштирмаган одам йўқ десам бўлади. Ҳозир Эшон қишлоқда ҳам у кишини икки отлиқ сўради. Башарасидан бу ернинг одамига ўхшамайди. Узоқдан келгани шундоққина билиниб турипти.

Умматалининг юраги шув этди. Оёқлари чалишиб кетай деди.

Бундан чиқди Акбарали атайлаб уни излаб келяпти. Унинг нияти бузук.

— Тезроқ юр, тезроқ. Тезроқ боламининг олдига олиб бор. Жон болам, қадамингни илдамроқ ташла.

— Шундоғам етолмаяпсиз-ку, отахон.

— Юравер, югур. Етиб оламан.

Умматали хотинини орқада қолдириб, тупроқларни тўзишиб, гандираклаб, телбадек каловлаб почтачи бола кетидан ошиқарди.

IV

Почтачи йигит Умматалинин «Оқ мактаб» олдида янги пайдо бўлган тупроқ дўйги тепасига олиб чиқди.

Пастда полвонлар тупроқ ташишар, терлаган елкалари офтобда ялтирас, тўзонлар орасида гойниб бўлиб, яна йилт этиб кўриниб қолишарди.

— Мана шу ерда бирпас кутиб туринг, отахон, ўғлинигиз ҳу анави тахта устидан юриб шу тарафга чиқади: Мана шу турган тупроқ уюмини ўғлингиз олиб чиққан.

Умматали оёқ остига қаради. У икки том бўйи тупроқ уюми устида турарди. Шу тупроқни ўғли эрталабдан бери ташиб чиқарган эди. У ҳайратдан ёқасини ушлади.

Тахминан ўн беш метр чуқурликда, тўзонлар орасидан бир йигит елкасида қанор билан тахта пиллапояни шошилмай босиб, юқорига интила бошлади.

— Ана шу Азиз полвон бўлади.

Умматали пастга қаради. Дўнгга қия қўйилган тахта лапанглар, ўзидан икки-уч баробар катта ушоқ кўтарган чумолидек бўлиб ўғли юқорига шошилмай чиқиб келарди.

У буқчайиб олганидаң башараси кўринмас, фақат қанорнинг тагидан тескари узатилган қўли, таҳтага зарб билан тушаётган оёғигина кўринарди. «Яхшиям онаси орқада қодиб кетди, агар боласини шу алпозда кўрса, билмадим, қай аҳволга тушарди», деб дилидан ўтказди Умматали.

— Азиз полвон шунаقا дўнгдан еттитасини тиклаб қўйди. Битта ўзи ўн йигитнинг ишини қиляпти.

Шу пайт Азизхон келаётган тахтани босиб, бет-кўзи-ни тупроқ босган икки йигит илжайиб чиқиб кела бошлади.

— Қирғиз болалар, Азиз полвоннинг ўртоқлари. Азиз полвон қанордаги қопни дўнгга тўкиб тушгунча янгисини қанорга жойлаб турадиган шулар.

Бў пайт Азизхон елкада қанор билан дўнг тепасига етиб қолганди. У оёқ ташлаётган тахтадан бошқа ёқса қарамасди. Умматали овоз чиқарай, деб бир-иқки оғиз Жуфтлади-ю, яна ниятидан қайтди. Боласи унга қарайман деб оёғи тойиб кетса, пастликка қулаши ё бўлмаса тупроқ тўла қанор тагида қолиши мумкин. Шунинг учун ҳам Умматали дамини ичига ютиб, қимир этмай тураверди.

Азизхон дўнг тепасига чиқиб бир силкинишда орқасидаги қанорни ёнбошига отди. Қанор тушган жойда тупроқ кўкка сапчиди. Кейин у қанорнинг таг тарафидан юқорига кўтариб, ичидаги қолганини тўка бошлади.

Азизхон бўшаган қанорни силкиб, тўзғиган чангдан ўзини орқага оларкан, бирдан дадасига кўзи тушди. Бу тасодифий учрашувдан эсанкираган Азизхон кўзларини пирпиратиб бир муддат туриб қолди. Умматалининг юраги туз сепгандек ачишди. Боласи озиб, қорайиб, кўзлари ҳам киртайиб, ич-ичига кириб кетганга ўхшарди.

— Дада, сизмисиз? — деди Азизхон.

— Менман, менман, болам.

Умматали шундай деб боласи тарафга интилди. Тиззасигача тупроқка ботиб бир ёнбошига қийшайиб қолди. Азизхон уни қўлидан тортиб чиқазаркан, зап кепсиз-да, дада, зап кепсиз-да. Аям яхши юриптими, қишлоқ тинчми, деб тинмай жаврарди.

— Мени кечирасизлар-да, дада, бир шўхлик қилдим. Хафа бўлмайсизлар-да.

Умматали бир сўз айтолмай, ўғлини бағрига босганича лой бўлиб кетган елқаларидан силарди.

— Аянг ҳам шатта; болам. Ҳозир ётиб келади. Орқада қолиб кетдй. Манави дўнгга чиқолмай пастда қолган.

Азизхон тахта пиллапоядан чиқиб келган икки йигитга қаради.

— Овқатни ўзларинг еяверинглар. Мен ҳозир..., — деганича «Оқ мактаб» тарафга тупроқларни тўзитиб тушиб кетди.

— Ҳа, бўйнигинанг узилмагур-а, шўх, жуда шўх, боласи тушмагур...

Умматали орқасидан шундай деб жавраб борарди.

Луғумбекда иккита мактаб бўлиб, биттаси эски бинода машғулот ўтказарди. Бундан икки йил олдин қишлоқ совети колхозлар ёрдамида янги бир қаватли ётти йиллик мактаб қурган эди. Бу тарафларда уй оқлаш одат бўлмаганидан янги мактаб оқقا бўялгандан кейин, халқ уни «Оқ мактаб» деб атай бошлаганди.

Умматалининг хотини тупроқ уюмларидан, паст-бандиклардан, иссиқда юрганидан чарчаб, мадори қолмаганди. «Оқ мактаб»нинг соя тарафида ўтириб эрини кутарди.

Одамлар орасини ёриб югуриб келаётган ўғлини кўриб кампир ўрнидан турди. Шунча йўлдан авайлаб олиб келган тугунларини тупроққа поп этиб ташлаб ўғлининг истиқболига югорди. Бошидан рўмоли тушди. Сийраклашиб аранг биттагина ингичка ўримга ярайдиган бўлиб қолган сочига таққан сўлкавой юрганида у биқини билан бу биқини орасида арғимчоқ учиб борарди.

Она боласини бағрига босди. Терлаб, тупроққа қоришган юзларидан тинмай ўпар, йиғлар эди.

— Оҳ, болагинам, болагинам.

— Йиғламанг-да, аяжон, мана, юрипман-ку. Менга жин ҳам урмайди.

Она ҳамон уни бағридан қўйиб юбормас, пешанала-ридан силар, юз-кўзларидан тинмай ўпарди.

— Ранги-рўйингни қара, сенга нима бўлди, болам. Вой-бў, кийим-бошларинг ҳам жулдур бўлиб қетибди. Нима еб, нима ичиб юрибсан, тентаккинам. Менгинани куйдириб шақларда юрибман дегин.

Шу пайт Умматали ётиб келди.

— Кўй энди, онаси, дамини олсин, ишлаб турган жойидан чақириб келяпман.

— Вой, шошмаңг, дийдоргинасига бир тўйволай.

Кампир бирдан лабларини чўччайтирди. Қошлари чи-
мирилди.

— Менга қара, аҳмоқ. Бу нима қилганинг. Бирорнинг
пардадаги қизини қаёқларга обориб ташладинг? Қани у?
Ё сен опқочмаганмидинг? Ёмонлар ўлсин, ёмонгиналар
ўлсин. Лутфинисани сен опқочган гумон қилиб не-не ма-
заматларни қилишмади. Кўрдингизми, дадаси, боламда
гуноҳ йўқ экан. Қизни опқочган бошқа экан-ку! — Кам-
пир ўз гапига ўзи ишонмай қолиб, яна ўғлига журъатсиз
бир қараб олди.— Ё ўзингмидинг? Ростини айт. Сен оп-
қочмагансан-а?

Азизхон сувсизликдан қуриб шилдираб қолган кўкат
учидан чўп синдириб ерга ишманидир чизаркан, хижо-
латли овоз билан деди:

— Мен эдим, ая. Мен эдим.

Умматали боласини хижолатликдан чиқариш учун
гапни бўлишгага уринарди:

— Болам, юборган пулнингни олдик. Раисга учрашган
эдим, машина берди. Бориб кўриб келинглар, ундан ги-
намиз йўқ, хижолат чекмай, bemalol ишини қилаверсин,
деб айтди.

— Шундоқ деди, болам. Асти хижолат чекма. Айт-
ганча, Лутфиниса қаёқда?

— Шатта. Шатта ишлаб юрибти.

Кампир бирдан юзларини тимдалади.

— Вой шўрим, никоҳсиз, фотиҳасиз-а?

Азизхон ердан бош кўтармай жавоб қилди:

— Мунча ваҳима қиласиз, ая ҳали ҳеч гап бўлгани
йўқ-ку. Наҳотки сизларсиз мен уйлансан. Сизлар фотиҳа
бермасанглар асло уйланимайман.

Умматалининг назарида ўғли анча эсли, мулоҳазали
бўлиб қолгандек эди. Мусофиричилик, яккалик унга таъ-
сир қилган, эсини киритган, деб ўйларди у.

— Болам, сенга айтадиган бир-икки оғиз гапим бор.
Холироқ жойда гаплашайлик. Онаси, сен шофер бола-
нинг олдига бориб дамингни олиб турсанг, ўғлинг билан
бир-икки оғиз гаплашиб олардим.

— Мендан яширадиган қанақа гапинглар бор? Га-
пираверинг. Менам эшитай.

Умматали чаккасини қашиди.

— Эркаклар гаплашадиган гап. Сен боравер. Ўша ер-
да бирга овқатланамиз. Азизхоннинг ўзи бизни қузатиб
кўяди.

Кампир шу пайтгача эрининг бир гапини икки қилмади. Бу ғал ҳам, хўп, деб ўрнидан турди. Тупроққа беланган тугунни олиб тозалади.

— Этигингни, кўйлакларингни олиб келгандим. Ундан кейин патир, сомса ёпиб келганман. Ўртоқларинг билан баҳам кўрарсан, деб.

— Бўпти, бўпти, бораверсанг-чи, энди. Мени мунча диққат қиласан, онаси. Ўлдирдинг-ку!

Эрининг бирдан тажанглиги тутганидан хотин ҳайрон эди. «Бирданига тувақиб қолди-я!» Кампир индамай ўрнидан турдию дўнг соя ташлаган йўлга қараб кетди.

Умматали орқасидан, шоферга айт, чой-пой тайёрлаб турсин, деб қолди.

Умматали яхшилаб ўрнашиб ўтириб олгаидан кейин ўғлига қовоғини солиб таънали қаради.

— Эсинг кирмади, сен аҳмоқнинг. Бошимизни балога қўйиб, ўзинг буёқларда тупроққа қоришиб юрибсан. Иш чатоқ, болам. Бу ердан кетмасанг бўлмайди. Шу бугун, ҳозирнинг ўзида кўрпангни кўттар. Кетиш керак.

— Нега энди? — деди Азизхон ажабланиб. — Бу ерга қочиш учун келмаганман. Ишлаб, шаттан одам бўлиб кетаман, деб аҳд қилиб қўйганман.

— Орқангдан фалокат эргашиб юрибди. Акбарали қасос одаман деб қасам ичган. Пичоқ чархлаб сени пойлаб юрипти. Атайин, онанг ваҳимага тушмасин, деб олдида айтмадим. Ҳозир йўлда келатуриб Акбарали күёви билан отлиқ, шу тарафга келаётганини кўрдим. Почгачи боладан сени сурнитирибди. Акбарали орнятли одам! Қасд олмай қўймайди. Кет бу ердан, жон болам. Ахир сен пешанамда биттағинамсан. Бирон көр-ҳол бўлса онанг ҳам, мен ҳам адойи тамом бўламиш.

Азизхон сапчиб ўрнидан туриб кетди.

— Бошга тушганни кўз кўради. Мен у ўйлаган анойилардан эмасман. Мард бўлса майдонга чиқсин.

— Э болам-э, э болам-э, мард бўлса аллақачон майдонга чиқмаёмиди. У аламзада хилватда пичоқ қайраб юрипти, ўчакишиб бўлмайди. Эҳтиёт яхши, болам.

Азизхонга бу гаплар заррача ҳам таъсир қилмади.

— Сиз хотиржам бўлаверинг, дада. Қўлидан ҳемирилик иш келмайди. Бунақаларни кўпини қўрганман. Яқинда биттасининг додини бериб қўйдим.

— Ҳали бу тарафларда ҳам иш кўрсатиб юрибман, дегин. Нима қиласан ўзингга душман ортдириб. Бир кун пайингни қирқади, улар.

Азизхон бепарво қўл силтади.

— Ташиб қилманг, қўяверинг.

Боласининг бу гўдакларча гаплари отасини баттар ташвишга солди.

— Ахир Акбарали чув тушган куёви билан йўлниги пойлаб юрипти. Ахир кечасими, овлоқроқ жойдами панд бериб қўйиши мумкин-ку, нега гушунмайсан, аҳмоқ.

Азизхон дадасининг бетига қараб илжайганча тураверди. Умматали баттар тутақди. Аммо унга таъсир қиласидиган биронта ҳам гап тополмади. Алам устида унинг бетига битта шапалоқ туширди.

Ўғил болани уриш гуноҳ деб биладиган Умматали буғал ўзини тутолмади. Азизхон киприк ҳам қоқмади. Шапалоқдан олдин қандай илжайиб турган бўлса ўшандай тураверди. Умматали худди кулиб турган ҳайкал бетига шапалоқ ургандек, унда бирон ўзгариш сезмади.

Азизхоннинг бетидан кулги қочди. Жиддийлашди.

— Ўриб бўлдингизми? Ё, яна урасизми? Урадиган бўлсангиз уриб олинг. Ундан кейин гапимни айтай.

— Э, сенга садқайи калтак кетсин. Қалтак билан одам бўладиган бўлсанг, гаврон билан ураддим. Барни бир фойдаси йўқ.

Азизхон бу хил гапларни дадасидан кўп эшифтган. Яйраб кулди.

— Юр, аянгди олдига борайлик. Тезда қайтиб кетишимиш керак. Раиснинг биздан бошқа ҳам ташвиши кўп. Машина зарур бўлиб қолса, хижолатли иш бўлмасин. Бечоранинг бир оёги Найманда, бир оёги далада.

Азизхон туғунларни орқалаб олдинга тушиб йўл бошлиди.

— Сизларни бир меҳмон қилай, десам, кутадиган жойим ҳам йўқ. Битта чодирда тўрт киши турамиз.

— Бу гапларни қўй, меҳмонга келганимиз йўқ. Лутфинисани чақириб кел, соғ-саломатлигини ўз кўзимиз билан кўриб кетайлик.

— Лутфиниса узоқда. Ҳозир уни топиб бўлмайди. Кечқурун келади. Бугун кечқурун келмаслиги ҳам мумкин. Қўшариқлик бир онахонимизнинг уйига бориб бошювиб, кир чайқаб келмоқчи эди.

Умматалі, шунака дегин а, дедио индамай кетаверди. У ўғли орқасидан бораркан, йўл-йўлакай учраган кишиларнинг унга салом бериши, орқасидан, «ана Эшни урган полвон, ана, ўзидан етти баравар оғир юк қўтарадиган», деб ҳавас билан қараб қолаётган кишиларни кўриб, ўғлининг қўйинб қўйгандек гавдасига қарар, кўз тегмасин илоийм сенга, деб пичирлар, бир зумда яна аллақандай қора ўйлар гирдобига чулғаниб, энтикарди.

«Октябрь ариғи» устига ўрнатилган ўилаб чойхона, ошхоналарда одам қайнар, ашула, қарсак товушлари қулоқни қоматга келтиради. Чойхоналардаги хўрандалар, чойхўрлар Азизхонга ўгирилиб қарашар, бир-бирларини тутиб уни кўрсатишарди.

Азизхон бўлса қўлида тугун билан гавдасини гоз тутиб улар олдидан ўтиб борарди.

V

Азизхон арқон каравотда у ёқдан-бу ёққа ағдарилиб ухлаёлмади. У билан ёнма-ён ётган шериклари Тенгдик билан Бейшенали аллақачон донг қотишган. Азизхоннинг кўз олдидан онаси кетмасди. Шу ўтган йигирма тўрт кун ичида сўлиб, кичкинагина бўлиб қопти. Бечора.

Азизхон онасини ҳам, дадасини ҳам кўп қийнади. Дилига аллақанча озор етказди. Ёлғиз болам, деб уни кошишмади. Шу алфозда Азизхон кап-катта йигит бўлди. Бирон кун на дадаси, на онаси уйда хотиржам, яйраб ўтирганини билади. Қилғилиқни у қиласади-ю азобини дадаси билан онаси тортишарди.

«Дадам бекорга ташвиш тортияпти, — деб ўйларди Азизхон.— Ахир мен ўзимни ўзим биламан-ку. Душманлардан панд еб қараб ўтирумайман-ку. Аммо бу гапни аям эшитса борми, кетмай тўшагимнинг бошіда ўтириб чиқарди».

Азизхон тамоман уйқуси қочиб ўриндан турди. Яланг оёқ чодирдаи чиқди. Одамларнинг шовқин-суронлари эшитилиб турипти. Бутун канал трассаси бўйлаб сонсиз машъалалар ёқилган, куни билан дамини олган қурувчиларнинг кечки сменаси ер қазирди.

Азизхон ўзи кўндузи ташиб чиқазган тупроқ уюми устида чўнқайиб ўтириб олди. Пастликда чумолидек ўймаланишаётган каналчиларнинг ишларини кузатиб ўтиаркан, хаёли яна онаси билан дадасига кетди.

У каналга келиб юрт оғзига түшиб қолганиданми, катта-кичик унга алоҳида ҳурмат билан муомала қилганиданми, ё атоқли шоир у тўғрида каттакон очерк ёзib, республикага овоза қилганиданми, ҳар қалай энди анча босиқ бўлиб қолган, шу пайтгача қилган ишларини эслаганда ўзидан ўзи хижолаг тортарди.

Шунинг учун ҳам дадаси билан аясига етқазган озорлари эсига түшиб, юрагини ўртади. Атрофда машъалалар порлаб турган, ойнинг ярим ўроғи Арслонбоб чўққилиари устида жим қотган кечада дилига ширин ниятлар туғиб қўйди. Албатта аяси билан дадасини бошига кўтармоқчи, эл-юрт олдида ҳурматини жойига қўймоқчи. Улар шундоқ ўғил боққанларидан фаҳрланадилар. Ҳамма уларни дастурхоннинг тўрига ўтқазади. Фалончининг дадаси, фалончининг онаси, деб орқаларидан қараб қолади.

Дадаси билан аяси қариб қолишибди. Қолган умрларини ундан рози бўлиб ўтказишсин, энди...

Пастдан ташиб чиқарилган тупроқ деразасигача кўтарилиган новвойхонанинг мўрисидан алана лоп-лоп кўтарилилар, ожиз учқунлари ним қоронғи осмонда биринкетин сўнарди.

Азизхон тандирдан узилган нон исидан тамшаниб ичкарига бош суқди. Иякларини, қошларини қийиқ билан танғиб олган ётти новвой худди қудуққа шўнғигандек тандир тўла олов ичига бош суқиб лоладек қип-қизил нонларни узиб устига сув сепар, оппоқ чойшаб ёзишган сўри устига беозор отарди.

Эшик олдиға қўйилган табуреткада майкачан бўлиб ўтириб олган Эшон aka қайноқ кўк чойни пуфлаб-пуфлаб ичарди. У новвой сўрига ташлаган нонлардан бирини қўлига олиб у ёқ-бу ёғини қаараркан, кўзи ташқаридан мўралаётган Азизхонга тушди.

— Ия, полвон бола, нима қилиб ухламай довдираб юрибсан?

— Уйқум қочиб салқинда айланиб юрган эдим.

Азизхон нон ташланаётган сўри четидан чойшабни қайириб омонатгина ўтирди.

— Бола, сен тўйиб ухлашинг керак. Кечқурун штабга борган эдим. Сен тўғрингда зўр гаплар бўлди. Индинга ўн кунликининг якуни бўлади. Дўнан полвонга от миндиришади. Сенга ҳам катта мукофот мўлжаллаб туришилти. От бўлмаса ҳам той миндиришса ажаб эмас.

Эртага канал газетасида Эш полвоннинг чақириги чиқади. Сени мусобақага чақирипти. Қалай, беллаша оласанми?

Избоскан райижрокомининг ранси Бузрук Усмонхўжаев ҳамма ердá ҳозир-нозир, обрў-эътиборли одам.

Азизхон кулиб чаккасини қашиди.

— Бир уриниб кўрамиз-да, Эшон ака. Нотавон кўнгил, мен билан беллашгиси келаётган бўлса, майли. Эш ака кучаниб кўрсип. Ўзиб кетса, шундоқ қилиб қўлни кўксимиизга қўямизу, қойилмиз, ака, деймиз.

— Бу гапинг дуруст,— деди Эшон-ака иссиқ нонни ушатиб унинг олдига қўяркан.— Бу мард одамниг гапи.

Эшон ака шундай деб шимининг «ўғри чўнтағидан» ён соатини олиб қаради.

— Э-ҳа, иккidan ошибди. Манави чойни ич-да, бориб ёт. Мен қассобларни уйғотай.— Эшон ака новвойларнинг кексароғига қаради.— Зувалани каттароқ олинглар, бу нима, шапарак қиворибсизлар. Тишлагандайдар лунж шиниб чиқадиган бўлсин.

У қайноғи сал қайтган нонлардан ўнгасини орқа-ўнгига қараб қийинқقا тугди-да, хайрлашмай чиқиб кетди.

— Эшон ака зап валломат, ҳаммабоп киши-да. Қаёқдаги тутилмаган гапларни топиб гапиради. Боядан бери ёшлигига бир лўли қизга ишқи тушиб Риштондана Уратепагача хуржун орқалаб пиёда борганини айтиб, ичагимизни узворай деди.

Азизхон бир бурда иссиқ нон устидан чой ҳўплаб ўрнидан турди.

— Мен борай. Эртага иш зўр бўладиганга ўхшайди. Эш ака мусобақага чақирган бўлса уятли бўлиб қолмай.

У чодирга кирганда қирғиз оғайниларидан бири чойшабни елкасига солиб ўтириб олган, тинмай қашинарди.

— Қаёқда юрган эдингиз, ака,— деди у ташвишланаб.

— Бир айланиб келдим. Ёт, ётиб ухла! Эртага нормани бугунгидан иккни баробар оширамиз.

Бейшенали пўнгиллаб-пўнгиллаб бошига чойшаб тортиб ётиб олди. Азизхон бошқа ҳеч нарсани ўйла-

иасликия аҳд қилиб ечиниб ётди. Бөши ёстиңқа тегмай, ииш-пин ухлади қолди.

Эрталаб тонг ёришиши билан ҳамма ёқ шовқин-сурон бўлиб кетади. Ҳеч ким туринглар, деб одамларни уйғотмайди. Шовқиндан ўзлари уйғонишади. То нонуштагача ким нима иш қилади, қаерда ишлайди — прораблар, десятниклар тайёр қилиб қўйишади.

Айниқса комсомол бригадалари то нонуштагача бир, бир ярим норма ишлаб, кейин чойхонага келишади. Тошкентдан қурилиш техникуми, темир йўл институтидан келган десятник болалар қизлар билан то ярим кечасигача ҳиринглашиб, яна азонлаб ишга чиқиб кетаверишади.

Барвақт турган Азизхон Тенгдик ва Бейшеналини уйғотиб аяси олиб келган патир, сомса, банкадаги асални ўртага қўйиб нонушта қилишади. Қирғиз йигитлари хурсанд бўлиб, мақтаб-мақтаб дастурхонга фотиҳа ўқишиди.

— Гап бундоқ,— деди Азизхон.— Билиб қўйинглар, иш зўр бўлади. Аммо лекин гиринг демайсизлар. Қанорни учта қиласиз. То мен қанорни тўкиб келгунимча бошқаси тўлиб туриши керак.

— Жонинг темирданми? Иккита қанор етади.

— Йўқ,— деди қатъий қилиб Азизхон.— Учта, вассалом! Тупроқни сенлар қазимайсанлар, Жўравой ака икки йигит беради. Улар қазиб туради, сенлар қанорга солиб менга орқалатаверасанлар.

Ака-ука қирғиз йигитлар бир-бирларига ажабланиб қараб олишади. Уларнинг бу қарашларида ҳам ҳайрат, ҳам ҳавас бор эди.

Учовлари тепадан ошиб трассага келганиларида Жўра полвон тахтадан қўлбола қилиб ясалган метр билан қазиладиган жойни ўлчаб йигитларга кўрсатиб турган эди.

— Келдиларингми? Манави ердан, манави ергача сенларга.

— Сал қўшинг, устоз. Яна икки йигитни бизга берингу, яна шунча ер қўшинг.

— Бола, майиб бўлмоқчимисан. Шу етади, бас!

— Йўқ,— деди Азизхон.— Ҳали кўрарсиз, Тешавой ака ишимизни кўргани келади. Эш ака мусобақага чақирипти. Бугунги газетада чиқсан бўлиши керак, кечаси Эшон ака шундоқ деб қолдилар.

— Шу Эшга ҳам ҳайронман-да. Йиқилган қурашга тўймас, дегандек, нима қиласи сен билан беллашиб. Хўп, майли, сен айтганча бўлсин. Аммо ўзингга эҳтиёт бўл, бола. Каналдан кейин ҳам яшашинг керак.

Жўра полвон газ чўп билан ерни ўлчаб, охирига қозиқ қоқиб қўйди. Кейин ерга ўтириб олиб этигини ечаётган йигитга қаради.

— Азизхон билан ишлайсан. Ўзингга яна битта шерик топ. Сенлар ер қазийсанлар, қирғиз болалар қанорлаб туради. Азизхон тепага опчиқиб тўкади. Бўлдими?

— Бўпти, ака, полвон бола билан ишласак ишлабмиз-да, шу баҳона бизнинг ҳам суратимиз газетада чиқиб қолсин.

Жўра полвон бригадасига андижонлик полвонларни таилаб олган эди. Аммо биронтаси Азизхонга етолмас, унинг соясида қолиб кетарди.

У ёқда, Учқўргонда эса Дўнан полвон ҳеч кимни олдига туширмай, кунлик нормасини етти юз процентдан ошириб бажааради. Бундан Эш полвон жизғинак бўларди.

Дўнан полвондан ўзишдан умидини узган Эш полвон Азизхон билан беллашмоқчи бўлди.

Бутун, икки юз етмиш километрлик канал трассасида уч кишининг — Дўнан полвон, Азиз полвон, Эш полвонларнинг иоми оғиздан тушмасди. Газета деярли ҳар кунги сонида шу уч полвонининг қазиган, чиқазган тупроғи қанча бўлганини хабар қиласар, агитаторлар суҳбатнинг бошида уларнинг номларини тилга оларди.

Азизхон икки марта Дўнан полвон ишлаётган участкага бориб ишнин кўриб келди. Зўр. Жуда зўр иш қиласи япти Дўнан полвон. Азизхон аввал уни кўрмай, кучини чамаламай туриб, Дўнан полвон нима бўпти, ундан ўтиб кетаман, деб ўйлаган эди. Ишини кўрдию бу гапни ўйламай айтганини билди. Дарҳақиқат, Азизхон Дўнан полвонга тенг келолмасди. Балки қураш тушса уни йиқитар, аммо Дўнан полвон унчалик оғир юк кўтаролмас. Чунки у ер қазинининг тилини билиб олган, режани тўғри олиши, ўзини койитмай бир меъёрда кетмон уриши бошқа кишининг қўлидан келмасди. Чунки Дўнан полвон Логон каналида ишлаб чиниқсан эди.

Майли, ҳар ким ўз қўлидан келган ишни қиласи. Азизхон ўзини юпатиш учун баҳона топди. Дўнан пол-

Вон кўп тупроқ қазишда биринчи. Аммо лекин тупроқни кўп кўтаришда ў Азизхондан ўтиб бўпти.

Ҳар қандай кишида ҳам фуур бўлади. Айниқса полвон кишининг фуури бошқача. Азизхон ҳам ана шу хислатдан бебаҳра эмасди. У биронта полвонни олдига ўтказмасликка қасд қилди. Мард бўлса, қани ўтиб кўрсинчи. Агар ўтиб кетгудек бўлса, Азизхон эртасига бугун кўтарган юкига баробар юк қўшиб кўтаради...

Иш бошланиб кетди. Тахта пиллапоя қанор тўла тупроқ ташиётган Азизхоннинг қадами зарбидан тинимсиз лапанглар, эгилиб-букилар эди.

Азизхон қанордаги тупроқни дўнгга тўкиб қайтаркан, тепалик одамга тўлиб кетганини кўрди. Ҳамма унинг пастдан юқорига чиқишини ажаб бир иштиёқ билан кузатарди. Бу томоша унинг ғайратига яна ғайрат қўшди. Болалик шўхлиги ҳали танидан кетмаган бу ўспиринда яна мақтанишми, томошабинларга ўзини кўрсатишми, ишқилиб, аллақандай гўдаклик фуури аланғаланиб кетди. Қанорни тўлдириб турган Тенгдик билан Бейшеналига илжайиб қаради.

— Анавунислига ҳам тўлдир. Иккитасини орқалатсанлар.

Тенгдик кўзларини катта-катта очиб қаради.

— Жинди-минди бўлдингми.

Азизхон ўзиникини маъқулларди.

— Жилла бўлмаса иккинчисини яримлатиб орқалат.

Ака-ука қирғиз болалар бу ўжарнинг гапини икки қилиш мумкинмаслигини билиб қолишган эди. Ноилож тупроқ тўла қанорни унга орқалатиб, унинг устига яна ярим қанор тупроқни бўйни, боши аралаш орқалатишиди. Азизхон турган жойида бир қалқиди. Бейшеналининг юраги орқасига тортиб кетди. Уларнинг бу ҳаракатларини юзлаб канал қазувчилар ташвишланиб кузатиб туришарди. Азизхон оёғи сал-пал титраётганини седи-ю, аммо сир бой бермай тахта пиллапоя тарафга юра бошлади.

Бир елка қоқиб қанорни ўнглади. Алпон-талпон қадам босиб, пиллапояни белидан ошди. Шунда унинг бошидаги дўпписи сурилиб пешанасига тушди, кейин икки кўзини бекитиб қўйди. Юқорида турганлар баробар оҳуриб юборишиди. Азизхон оёқ тагидаги тахтани кўрмай қолган, сал ножъя, бемўлжал оёқ ташласа йўлдан то-

йиши, пастга қулаши аниқ эди. Шу пайт бирдан ерданми, осмонданми Лутфиниса пайдо бўлди. Пешанасига илиниб қолган дўпписини юлқиб олди.

— Ташла, ташла қанорни! — деди у қичқириб.

Азизхон қанор боши тепасига келиб қолганидан Лутфинисага қараёлмасди. Мункайганича унга қичқирди.

— Қоч, қоч йўлдан!

— Ташла!

Лутфинисанинг овозини атрофда юрагини ҳовучлас турганларнинг ҳаммаси эшилди.

— Қоч деяпман! — Ичиди, ишқилиб шарманда бўлмай, шарманда бўлмай-да, деб пицирларди. Унинг қийин аҳволда қолганини юқоридагилар ҳам сезиб қолишди. Қулоғига ҳар хил овозлар эшитила бошлиди:

— Ташла!

— Ташла, қанорни!

— Майиб бўласан, бола!

Бу гаплар унинг ўжарлигига ўжарлик қўшди. Фурур, орият танига яшининган кучни ташқарига олиб чиқди. Азизхон бир силкинди, гўё бу силкиниш танидаги чар-чоқликни тўйкандек бўлди. Шаҳдам юриб, тепага чиқди-да, бир интилиш билан иккала қанорни орқасидан дўнгга иргитди. Ҳамма енгил тин олди. Четда Азизхоннинг дўпписини ушлаб Лутфиниса титраб-қақшаб турарди. Унга Азизхоннинг кўзи тушди. Бирдан юзида табассум пайдо бўлди. Унга қараб юра бошлади.

— Келавер, келавер, дадам кетдилар. Бу ёғини боплаймиз.

— Э, бопламай кет. Одамлар бўлмаса, битта шапалоқ ердинг.

Азизхон илжайиб унга юзини тутиб берди.

— Майли, ура қол:

Шу топда трассанинг ҳар ер-ҳар еридан кетма-кет жом чалиниб, одамларни тушликка чақира бошлади.

— Юр, энди бир мазза қилиб овқатланамиз.

Иккови ёш боладек бир-бирини қувиб югуришди. Фил кўтаролмайдиган юқ кўтариб яна тойчоқдек гижинглаб кетаётган бу йигитга, унга етиб олмоқчи бўлиб талпинаётган қизга одамлар ҳам кулиб, ҳам ажабланиб қарашарди.

Иккови «Оқ мактаб» олдидан ўтишаётганда хотин-халаж бир жойга тўпланиб, тиқилишиб нимадир қилиш-

япган эди. Азизхон нима тағап экан деб хотинлар өрасига сүқилган эди, каттакон чамадонни ўртага қўйиб рўмол сотаётган чолни кўрди. Азизхон уни танирди. У чорте-рақлик Иноят оқсоқол деган киши эди. Оқсоқол Заркент, Вириллама тарафларга ҳам ҳар хил буюмлар обориб сотарди. Эшагини сартарошхона олдидаги толга боғлаб қўйиб, елкада хуржун тўла баҳмал, атлас, ҳар хил тугма, вирак, балдоқлар билан маҳалла айланарди.

Ҳозир у фанердан ясалган қўлбола чамадонини очиб қўйиб, фўзапўчоқ ғижим рўмол сотяпти.

Бирдан Азизхоннинг рўмолдан Лутфинисага олиб бергиси келди. Ёнини ковлаб бор пулни чолнинг олдига ташлади.

— Кам, — деди чол. — Биттаси ўн олти сўмдан. Пулинг ўн беш сўм-ку.

— Бир сўм кам бўлса нима бўпти. Узилиб кетармиз, — деди жаҳли чиқиб Азизхон.

Чол пулни олдига отиб ташлади.

— Бор, гўсҳур йўқ сенга.

Азизхон чолни бир дўпослагиси келди-ю, ўзини босди. У отиб ташлаган пулни олиб чўнтағига тиқди.

— Ҳа, чайқовчи.— У шундай деб хотинлар қуршовидан чиқди-да, индамай Лутфинисани қўлидан ушлаб, пулни чодирда қолганди, қўявер, бозордан яхшинини оламиз, деганча дағдаға қилиб кетаверди. «Октябрь ариги»-нинг ўнг қирғогида шохлари ҳар тарафга тарвақайлаб кетган каттакон ёнгоқ бор эди. Иноят оқсоқол эшагини шу ёнгоқка боғлаб кетган экан. Азизхон эшакка қараб бир нимани ўйлаб қолди.

— Лутфи, сен кетавер, мен ҳозир бораман. Исталавойдан менга ҳам жой олиб тур. Орқангдан етиб бораман.

Лутфиниса индамади. Азизхон бир эшакка, бир ёнгоқнинг баланд шохига қаради...

Иноят оқсоқолнинг бозори чақон эди. Хотинлар талашиб-тортишиб рўмол харид қилишар, чол неча пул сўраса савдолашиб ўтирмай, олдига пул ташлашарди.

Хотинларнинг қий-чуви орасидаи эшакнинг мунгли ҳанграши эшитилиб қолар, оқсоқол ҳар замон қулоқ тутиб эшакнинг нолишини эшитаркан, ҳаром ўлгур мунақа ҳанграмасди-ку, ё бошқа эшакмикин бу, деб қўяр, қизиган бозорни ташлаб эшакдан хабар олишга қўли тегмасди.

Атрофда бирдан ҳириңг-ҳириңг кулги бўлиб қолди.
Ҳамма ёнғоқ шохига қараб тиэзасига уриб кулар, қий
қиради.

— Ҳой, нима бало бўлди? — деб аланглади Иноят
оқсоқол.

Бир шўҳроқ йигит унга жавоб қилди:

— Оқсоқол ота, эшагингиз сизни обедга чақирипти.

Оқсоқол чамадонини қўлтиқлаб эшак боғланган то-
монга югурди. Қараса, эшаги ёнғоқнинг шохидა қорни-
дан осилиб турипти. Қимдир әгарини қорнига тушириб
устидан арқон боғлабди-да, ёнғоқ шохига осиб қўйипти.
Эшак бўйини осилтириб, нафаси қисилганидан ғайри
табиий товушда чала ҳанграбди холос.

Оқсоқол нима қилишини билмай чамадонини қўлтиқ-
лаб, жавраганча у ёқдан-бу ёққа югуради.

— Бу қайси жувонмаргининг иши?

Одамлар асияяга олишарди.

— Амаки, эшакни роса ўргатибсиз-ку. Қаранг, ёнғоқ
тепасига чиқиб рўмолларингизга харидор чақирипти.

— Йўқ, унақамас. Бозорчи амаким рўмолларни сотиб
бўлгунларича эшак қоровуллик қиляпти. Мелиса келса
ҳанграб хабар қиласман, деб чиққан.

Оқсоқол бу гапларга қулоқ солмас, асияларга парво
қилмас, тинмай ғўлдираб сўкинар эди.

Қилгуликни қилиб қўйган Азизхон одамларга қўши-
либ ҳахолаб куларди.

Азизхоннинг бояги қанор кўтаришини кинога олган
хроника операторлари асбоб-ускуналирини елкага ортиб
қайтишаётган эди. Эрмакталаб йигитлардан бири ёнғоқ
тепасини кўрсатиб, уларга гап қотди:

— Манави ҳангамани ҳам кинога олиб қўйинглар,
антиқа тамошо бўлади.

Иноят оқсоқол, кинойнинг бошингдан қолсин, деб ён-
ғоққа тирмаша бошлади.

VI

Усмон Юсупов кеч пайтида Фарғонага кириб келди.
У бугун куни билан Риштон, Олтиариқ, Тошлоқ ва Мар-
гилон участкаларида ишнинг боришини ўз кўзи билан
кўриб келяпти. Азамат чинорлар бағрига бурканган кў-
чаларда ёнган чироқларга қараб, ўй ўйлаб қеларди. Иш
у ўйлагандан ҳам яхши эди. Тошлоқликлар аллақачон ер

қазишиш ишларини тамомлаб, бошқа участкага ёрдамга ўтишган, бағдодликлар бўлса колхозларига қайтиб, дала ишларига уннаб кетишган эди.

Юсупов область ижроня комитети биноси олдида машинадан тушди. Канал штаби шу бинога ўрнашган. Юсупов эрталаб Тошкентга жўнаб кетиши керак. Шунинг учун ҳам ишнинг боришини кузатиб хотиржам бўлмоқчи. Штабга кираверишда уни икки киши кутиб турарди. Юсупов уларни кўрибоқ таниди. Бирин — машҳур рус ёзувчиси Петр Павленко, иккинчиси — кинорежиссер Эйзенштейн эди. Юсупов улар билан кўришиб ичкарига бошлиди.

— Чарчамадингларми, Петр Андреевич?

— Чарчаганимиз йўқ, Усмон Юсупович. Ўртоқ Мирзаев бизга яхши ёрдам беряптилар. Самолёт бердилар. Икки марта Учқўргондан то Конибодомгача трасса устида учдик. Жуда ажойиб манзараларни кўрдик. Эндиги учишимизда кинооператоримиз билан учамиз. Ҳужжатли фильмни Тошкент киностудиясида монтаж қилмоқчимиз. Бадиий фильм сценарийси охирлаб қолди.

— «Правда Востока»да сценарийдан парчани ўқидим,— деди Юсупов.— Менинча, сизлар сув учун курашининг шу кунги ҳаракатига кўпроқ эътибор беришиниз керак. Ўтмиш ҳақида ҳар қанча гап бўлса тарихдан топаверасизлар. Аммо, бугунги қаҳрамонликни тарихга ўтмай туриб илғаш керак. Мен ўқиган парчада, тошқин пайтида Тўхтасинларни тўғонга босиши воқеасини олибисизлар.

Юсупов айтмоқчи бўлган гапини ўйлаб қолди. У қандай сўз билан айтсан меҳмонларга малол келмас экан, деб ўйланарди.

— Бу гаплар халқнинг ҳамиятига тегади. Кўрязисизлар-ку, халқ қандай ишлар қиляпти. Халқимиз ажойиб, уларга малол келадиган гапларни ёзмаслик керак.

Павленко билан Эйзенштейн бир-бирларига маъниоли қараб олишди.

— Тўғри,— деди Юсупов мумкин қадар овозига муддойимлик бернишга тиришиб,— шундай воқеалар бўлғандир. Лекин, мен бу гапларнинг ҳақиқатлигига ишонмайман. Афсона бу.— У шундай деб стол тортмасидан каттакон конверт олди-да, улар томон суриб қўйди.

— Яқинда бир фотограф ўртоқ келган эди. Ўзбекистон тўғрисида кўп тиражли фотоальбом қилмоқчи экан.

Унга яхши шароит яратиб бердик. Мана олган суратлари.

Эйзенштейн конвертни очиб суратларни олди. Уларнинг бирида мункиллаган бир чол эшак миниб кетяти. Яна бирида Бухоро кўчаларида сув сотиб юрган, жулдир кийимли мешкобчи. Яна бирида бозорнинг пастқам жойида бир чолни курсига ўтқазиб, соқолини олаётган кўча сартароши тасвирланган эди.

Эйзенштейн бош чайқаб суратларни стол устига қўйди.

— Наҳотки фотограф бугунги Ўзбекистондан шуларнигина кўрди.

— Мен ҳам мана шунга ҳайронман. Наҳотки бугунги ўзбек шунаقا бўлса! — Юсупов астойдил қизишиб гапиравди, — мен ҳозирги рассомлардан, композитор, ёзувчи, киночилардан ўзбек ҳалқининг бугунги порлоқ тақдирини, меҳнат зафарларини, илм-фандада, техника тараққиётида эришган ютуқларини куйлашларини истайман. Дўнан Дўсмаговни кўрдинглар-а, гаплашдинглар-а, қилган ишларидан хабарларнинг бор. Ана шу одамнинг ҳаёти бир роман эмасми? Илтимос, канал тўгрисида бўладиган қинога бошқа гап аралаштирунглар. Сиз суратга олаётган ленталар тарихдан тарихга ўтадиган буюк ҳужжат бўлиб қолишига ишонамай. Кечирасизлар, қизишиб кетдим. Ҳаммасига манави фотосурат сабабчи бўлди.

Юсупов узр сўраб илжайди.

— Қандай гапларинг бор? Мендан қандай ёрдам керак? Сира тортинимай айтаверинглар?

Эйзенштейн боядан бери гапга аралашмай ўтирган эди. Юсуповнинг чеҳраси очилганини кўриб бемалол гапири бошлади:

— Уртоқ секретарь, ҳеч нарсадан камлигимиз йўқ. Фақат транспортдан қийналяпмиз. Бизга битта юк машинаси керак. Етти-саккиз прожектор, овоз ёзиш аппаратлари, бир нечта ассистентларимиз бор. Йўлда қолиб кетялпмиз. Айниқса, тунги сменадаги ишларни, ҳалқ саъилларини прожекторсиз лентага туширолмай қийналяпмиз. Агар иложи бўлса уч кунга битта аэроплан берсангиз. Иш қизиган пайтда тепадан бутун трасса бўйлаб учиб, суратга тушириб олайлик. Қейин бу манзараларни топиб бўлмайди.

Юсупов блокнотига нималарни дир ёза бошлади.

— Яна нима керак?

— «Правда» уст-устига иккита телеграмма юборди, — деди Павленко. — Материалларни телефон орқали бериншимизни сўрабди. Алоқа бўлимидаги ўртоқларга тайинлаб қўйсангиз, баъзи-баъзида Москва билан бοгланишимга ёрдам беришса.

Юсупов унинг илтимосини блокнотига ёзаркан, деди:

— Сўраган нарсаларингизниң ҳаммасини бажо келтирамиз. Машина ҳам бўлади, аэроплан ҳам бўлади, телефон ҳам. Яна қандай илтимосларинг бор?

Павленко билан Эйзенштейн ўринларидан туришди.

— Раҳмат, ўртоқ Юсупов. Бошқа илтимосимиз йўқ.

Юсупов уларни эшик олдигача кузатиб қўйди. Кейин хонанинг у бошидан-бу бошига юаркан, ўзини лоҳас севиб, кители тугмаларини ечди-да, деразани очиб юборди. Хонага салқин оқшом шамоли кирди.

«Прямой провод» деб аталмиш телефон узоқ, шидатли жиринглади. Юсупов шошиб трубкани олди.

— Эшитаман, — деди Юсупов ўзига хос бўғиқ овоз билан.

Бу телефон бошқа телефонлардан фарқли ўлароқ нарёздаги гаплашайтган кишининг овозини бошқалар ҳам бемалол эшитса бўларди.

— Ўртоқ Юсуповми? Сталиннинг ёрдамчиси Поскребишев гаплашяпти. Ҳозир сиз билан Иосиф Виссарионович гаплашадилар.

Юсупов қаддини ростлади. Бир муддат жимлик чўкди. Қия очиқ қолган эшикни Мирзаев орқа тарафдан зичлаб қўйди. Трубкадан овоз эшитилди:

— Ўртоқ Юсупов!

— Юсупов эшитади, ўртоқ Сталин!

— Соғ-саломатмисиз? Республикангизда пахта теримиға тайёргарликнинг боришини билмоқчиман.

— Зарафшон водийси ҳамда республиканинг жанубидаги колхозлар ялни терим бошлаш арафасида турипти, ўртоқ Сталин.

— Фаргона водийси-чи?

— Фаргона водийсида пахта кечроқ етишади. Ялни терим сентябрь ўрталарида бошланади.

— Ўртоқ Юсупов, канал ишлари терим суръатига таъсир кўрсатмаслиги керак. Сиёсий бюро бу масалага жиддий қарайпти. Шунинг учун ҳам канал қазишини жадаллатиш мақсадида сизларга йигирма миллион сўм

пул ажратдик. Булардан ташқари тез кун ичиде икки юзта юк машинаси, олтмишта трактор, йигирмата движок ҳамда ўн минг тонна цемент жўнатган эдик, олдингларми?

Юсуповнинг кўзларни яшнаб кетди.

— Сизга катта раҳмат, Иосиф Виссарионович! Олдик, сиз юборган трактор ва машиналар ишга тушиб кетган. Йигирмата движок тунги сменалар ишлайдиган жойларга ўрнатилиди.

— Халқнинг кайфияти қандай? Шуни билмоқчиман.

— Яхши. Ота-боболари сувга ташна ўтган халқ бу ишга жон-дили билан киришиб кетди. Бутун-бутун оиласлар ишлагани келяпти. Дам олиш кунлари шаҳарликлар ўз ихтиёрлари билан ҳашар қилишяпти. Киев, Харьков, Москва, Урал шаҳарларидан минглаб кишилар каналга келиб ишлаш хоҳишини билдириб хат ёзишяпти.

— Бу яхши. Аммо канал ишларига бошқа тарафлардан одам жалб қилмаслик керак. Сиздан илтимос, қурувчиларнинг майший аҳволига алоҳида эътибор беринг.

— Хўп бўлади, ўртоқ Сталин.

— Тўқимачиллик саноатимиз пахта экадиган республикаларнинг қўлига қараб турибди. Сиздан бу масала-га жiddий қарашингизни сўрайман. Канал қурилишида ишнинг бориши ҳақида гапириб берсангиз?

Юсупов трубкани чап қўлида ушлаб, ўнг қўли билан кителининг қўқрак чўнтагини титкилай бошлади. Блокнотини топиб столга қўйди. Кейин қулогидаги трубканинг бир учини елкасида қисиб блокнотини варақлай бошлади.

— Бугун саккиз юз етмиш саккиз минг кубометр тупроқ қазилди. Иш бошланган кундан бўён ўн уч миллион уч юз тўқсон олти минг кубометр тупроқ чиқарилди, ўртоқ Сталин. Ер қазиш ишлари саксон икки процентга етди.

— Ҳаммаси бўлиб қанча тупроқ чиқарилиши керак?

— Ўн олти миллион кубометр, ўртоқ Сталин.

— Бугун «Правда» да Дўсматов деган киши ҳақида ўқидим. Шу киши тўғрисида батафсилоқ гапириб беришингизни сўрайман.

— Дўсматов оддий колхозчи. Илгари Лоғон каналида ишлаб ном чиқарган эди. Энди бу ерда катта ишлар

қиляпти. Бугун кунлик ер қазиши нормасини саккиз юз олтмиш процент бажарди.

— Кеча ватанимиз Алексей Стахановнинг ажойиб ҳаракати бошланганининг тўрт йиллигини нишонлади. Стахановчилик ҳаракати мамлакатимиз саноати ҳамда қишлоқ хўжалигини юксалтиришда оламшумул роль ўйнади. Канал қурилишида дўсматовчилик ҳаракатининг қанот ёзишига эътибор беринингизни сўрайман!

— Худди шундай қиляпмиз, ўртоқ Сталин. Дўсматовчилик ҳаракати янги қаҳрамонларни юзага чиқазяпти. Тўқсон бир ёшли Хидиров билан ўн саккиз ёшли Умматалиев деган колхозчилар кунлик топшириқни ётти юз процентдан ошириб адо этишяпти.

— Бу жуда яхши. Бундай кишиларни авайлаш, қадрига етиш керак.

Трубка анча вақтгача жим туриб қолди. Сталиннинг йўталгани, паркет пол фичирлаб, оёқ товушлари эшитилди. — Эшитяпсизми, Юсупов?

— Эшитяпман, Иосиф Виссарионович! Қулоғим сизда!

— Индинга, йигирма саккизинчи август куни СССР Олий Советининг сессияси очилади. Кун тартибини олдингизми?

— Олдим.

— Ўз мулоҳазаларингизни ёзма равишда Михаил Ивановичга юборишингизни сўрайман. Сиз бу галги сессияга келмаслигингиз мумкин. Пахта терими яқинлашгани, канал ишларининг жадаллигини назарда тутиб, сиёсий бюро шундай қарорга келди. Ишларингизга муваффақият тилайман. Канал қурувчиларига менинг аллангали большевиклик саломимни етказинг. Қурилиш ишлари тўғрисида кун ора шахсан ўзимга хабар қилиб туринг. Хайр!

— Хайр, соғ бўлинг, Иосиф Виссарионович!

Овоз тингданан кейин Юсупов трубкани жойига қўйди. У Тошкентга бир кеча қўниб, Москвага учиб кетмоқчи эди. Энди боришининг ҳожати қолмади. Стол ёнбошидаги тугмани босди. Ердамчиси кирди.

— Охунбобоев қаердалар?

— Марғилон участкасидалар. Ҳозир сизни сўраган эдилар.

— Телефон қилинг!

Ёрдамчи чиқиб кетди. Зум ўтмай ёзув столи устидаги чироқ ёнди. Юсупов трубкани олди.

— Йўлдош ака, сизмисиз? Сессияга мен бормайдиган бўлиб қолдим. Москвадан шундоқ деб айтиши. Майли, сиз бораверинг, мени кутманг. Битта илтимос, қайтгунингизча иш охирлаб қолади. Тошкентга тушмай, тўппа-тўғри Фарғонага учаверинг. Теримга кетадиганларни бир хурсанд қилишимиз керак. Ёрлиқ топширамиз. Узингиз топширасиз-да. Келгунингизча тайёр қилиб туришади. Хўп, яхши бориб кeling.

Юсупов трубкани қўйинб китељ тугмаларини қадади. Қабулхонага чиқиб буғунги сводкани текшираётган Мирзаев тепасига келди.

— Тешавої, зарур бўлиб қолсам Заркентдан топасизлар. — У шундай деб, узун коридор бўйлаб кета бошлиди. Қабулхона а айча вақтгача унинг гурс-гурс қадам товушлари эшитилиб турди.

Мирзаев бошини чайқаб қўйди.

Бу одам қачон ухдайди. Ҳозир у ёғи саксон, бу ёғи саксон километр йўл босиб келди. Яна кетяпти-я!

Ташқаридан машина гуриллагани эшитилди. Зум ўтмай унинг овози узоқлашиб, оқшом қўйнига сингиб кетди.

VII

Акбаралининг Луғумбекда узоқ тургиси йўқ. Одамларнинг назарига чалинмай тезроқ «ишини» битказса-ю, сувга тушган тошдек жимиб кетса. Ана шунинг учун ҳам у келганидан бери тушган қўрасидан чиқмади. Кечқурун қош қорайиши билан айланиб Азизхоннинг қаерда ётиши, қаерда ишлашини билиб келди. Қуёви йўлга чиқаётганларида жуда ғазабга минган, Азизхон учраб қолгудек бўлса ғажиб ташлайдиган бир аҳволда эди. Негадир, бу ерга келиб бўшашиб қолди. Одамларнинг шовқин-сурони уни гангитиб қўйдимикин? Ё Азизхоннинг довруғи эсанкиратдими? Ҳар қалай камгап, у ёқقا боради, уҳ тортади, бу ёқقا келади, уҳ тортади.

— Нима, шаштингиздан қайтиб қолдингизми, куёв бола?— деди-кесатиб Акбарали.— Агар қасдимни олмасам Нормат отимни бошқа қўяман, демаганмидингиз? Майли, орқага қайта қолинг, отингиз буғундан бошлаб Нормат эмас, Номард бўла қолсин.

Бу гап Норматнинг нафсониятига тегиб ўтди. Қошлиари чимирилиб, бир нафас Акбаралининг бетига қараб турди-да, кинояли илжайди.

— Шунаقا дент-а. Майли, кўрамиз, ким марду ким номард экан.

У шундай деб ўрнидан турди, четга ташлаб қўйилган хуржун кўзига қўл тиқиб белбоқча ўралган узун нарсани олди. Белбоқни ечиб жез пойнакли қиндан пи-чоқни чиқазди. Тифини тирноғига тегизиб кўрди-да, этигининг қўйижига тиқиб индамай чиқиб кетди.

Акбарали йўлаккача кузатиб чиқди.

— Эҳтиёт бўлинг, сизни шатта кутаман.

Нормат индамади, қайрилиб қарамади ҳам. Муюлишдан бурилиб катта кўча тарафга кета бошлади.

Кеч кириб трассалардан товуш келмасди. Кундузги смена ишдан қайтиб кечкиси ҳали ишга тушмаган. Тераклар уни зар суртилгандек йилтираб турипти. Ариқ тепасиңга ўрнатилган ўнлаб чойхонаю ошхоналарда одамларнинг гангир-гунгурни, ошпазларнинг хўранда чақиришлари, ариқни тўлдириб чўмилаётган юзлаб қурувчиларнинг шовқинлари эшитилиб турарди.

Нормат Азизхонлар ётадиган чодирга қараб юра бошлади. Чодир олдида Тенгдик ерга шолча ёзиб чордана қуриб ўтириб олган, қўмизини кўксига тираб аллақандай бир мунгли куйни чертарди. Беш-ўн киши тик туриб ушинг қўмизни гоҳ бошидан, гоҳ бўйнидан айлантириб чалишига маҳлиё бўлиб турарди. Нормат у ёқ-бу ёққа қараб улар орасида Азизхонни кўрмади. Нима қилишини, уни қайдан қидириб топишини билмай бирпас ҳардамхаёл тургандан кейин тупроқ кечиб пастга тушиб кетди. Ҳамма ёқда одам, бири у ёққа қараб юради, бири бу ёққа қараб. Тупроқ уюмларини тизза бўйн кечиб «Оқ мактаб» олдига борди. Аммо учраганлар орасида у қидирган киши йўқ эди.

Нормат уни боя ишлаётган еридан толиш ниятида кўприкдан ўтиб дўнглик тагига келди. Дўнгнинг тепасишина ёришиб турарди. Мана шу терак бўйи дўнгни Азизхоннинг бир ўзи кўтарган.

Нормат юқорига қаради. Иккى кишиининг соясига иўзи тушди. Утирганларнинг бири эркак, бири аёл эди. Орқа ўгириб ўтирганларидан Нормат уларнинг кимлини билолмади. Уларга қараганча туриб қолди. Қўл

силтаб орқасига қайтмоқчи бўлиб турган эди, аёл ша-рақлаб кулди. Нормат сергак тортди. Бу Лутфиниса-нинг кулгиси эди. Норматнинг вужуди титраб кетди. Бу унинг хотини. Тўй-томуша қилиб, қўш карнай, қўш сурнай чалдирниб, куёвнакарлар билан остонасига қадам қўйган хотини эди.

Нормат энгашиб этигининг қўнжини пайпаслаб кўрди.

Атрофда одам кўп. Ҳозир бирон тадбир кўришга ишқулай пайт. Қоронги тушишини, ўзи ёлғиз қолишини кутиш керак. Нормат орқага чекиниб ёнғоқ тагига келди. Кекса ёнғоқ танасига суяңганича ўй ўйлай бошлади.

Шу топда, дўнг тепасида бир-бирининг пинжига суқилиб ўтирган мана шу икки киши менинг баҳтимга зомин бўлди. Шу аёл, шу беномус аёл менинг хасмим эди. Юрт олдида юзимни ерга қаратиб, ёр-дўстларимга эрмак қилдириб, тўй куни келинлик либослари билан қочди. Эр кишига бундан ортиқ ҳақорат бўладими? У менинг уйимда, қўйнимда бўлиши керак эди. Ҳовлимда ёқилган гулхан ўчди. Хотинларниңг ёр-ёри оғзида қолди. Келинни олиб келгани кетган аравалар бўш қайтди. Ичкари-ташқари ҳовлини тўлдирган меҳмонларнинг бири кулиб, бирни бош чайқаб тарқаб кетди. Эрталабгача қўшиқ, ёр-ёр айтиладиган ҳовли тонг отгунча ўлик чиққан уйдек сукунат ичида қолди. Бу аламлар, бу азоблар фақат қон билан ювилади. Фақат қон билан...

Нормат ўйлаган сари нияти қатъийлашиб борар, тезроқ қоронги тушишини, одамлар оёғи товсалишини бетоқат кутарди.

Қоронги тушди. Тепадаги соялар кўринмай қолди. Нормат ёнғоқ шохлари тўсган супача устида ғужанак бўлиб, ўлжасини кутган қоплондек қимирламай ўтиради. Дўнгдан тушган Азизхон Лутфиниса билан бепарво тупроқ кечиб шу тарафга қараб келарди. Лутфиниса қўлида тол новдасини силкиб, тайтонглаб, қиқирлаб кулиб келяпти. Орқада Азизхон уни билагидан ушлашга интилар, Лутфиниса қўлинни силтаб гоҳ ўнгга, гоҳ чапга ўзини ташларди.

Нормат этигининг қўнжидан пичогини чиқарди. Уни шарт қинидан суғурдни олдинга бир қадам интилди. Оёғи ташлаган жойига тушмай гандираклаб бир қалқиб олди. Шунда у оёғи, қўллари қалтираётганини сезди. Чап қўлида турган пичноқ қини титраётган бармоқ

ларидан тушиб кетди. Пойнаги тупроққа беозор сассиз санчилди. Нормат журъатсизланиб орқага чекинди. Танини титроқ босиб, кўз олдида каттакон оловли доира айлана бошлади. Худди бирор учи чўғга айланган касовни кўзи олдига келтириб тинмай айлантираётгана ўхшарди.

Нормат умрида бирор билан ёқалашмаган, ҳатто уйларида қўй сўйишганда ҳам кўришга юраги дов бермай ё тескари қараб олар, ё бўлмаса кўчага чиқиб кетарди. Бугун, энди у қўй эмас, одам сўймоқчи бўлиб пичоқ кўтариб қелганди. Бўлмади, қўли қалтиради.

Азизхон худди унинг олдигинасидан Лутфинисани қувиб ўтди. Сал нари бориб тутди. Тутиб бағрига босди. Чўпиллатиб ўпди.

Нормат ҳамон ўзига келолмай титроқда эди. Азизхон анча нарига кетиб қолганда у ўзига келди. Энгашиб пичоқ қинини олди. Бенхтиёр уларга эргашиб кета бошлади. У қаёққа кетяпти, эргашиб нима қиласди, ўзи ҳам билмасди. Кўприкдан ўтди. Машъала ёқилган чойхона олдига келгандагина қўлида пичоқ борлигини сезди-ю шошиб қўйнига тиқди.

Азизхон билан Лутфиниса ҳамон ҳиринглаб олдинда боришарди. Нормат ҳам улардан қолмай изма-из кетаверди. Гувала деворли қўра олдига келганда Азизхон билан Лутфиниса тўхташди. Азизхон қизни бағрига босиб узоқ вақт қўйиб юбормади. Иккови бир-бирларига ёнишганларича анча вақтгача туриб қолишли. Ёнларидан ўтиб кетаётган кишиларнинг кулишларига ҳам парво қилишмасди. Нормат уларнинг бу аҳволига лоқайдигина қараб турарди. Охири Лутфиниса Азизхоннинг бағридан юлқиниб чиқди-ю, очиқ эшикка ўзини урди. Азизхон у кириб кетган эшикка анча вақт қараб турди, Кейин тилар-тиламас орқасига қайтиб кета бошлади. У яна Норматнинг олдидан ўтди. Ўнинг бетига бир қараб қўйди. Таҳимади. Нормат яна унга эргашди. Энди Азизхоннинг қадами тезлашди. Бирпасда чодирлар шаҳарчаси ичига кириб кўздан йўқолди.

Нормат боя уни қидириб бўрганда чодирини кўргаңди. Қирғиз йигити қўмиз чертиб ўтирган чодир ичидан энди чироқ мильтилларди. Нормат чодир олдига келиб атрофга қаради. Ҳеч ким йўқ. Ҳамма «Оқ мактаб» орасидаги майдонга концерт кўргани кетган. Чодир ичидан патефоннинг фириллаб айланиши, ундан кейин

«Рўмолим» қўшиғи эшитилди. Нормат қўшиққа қулоқ солиб ичкаридаги одамнинг чиқишини кута бошлади.

Чодирнинг чети кўтарилиб майкачан бўлиб олган Азизхоннинг сояси кўринди. Нормат сергакланди. Азизхон уни кўрса ҳам парво қимлай елкада сочиқ билан сув бўйига тушиб кетди. Сал ўтмай сув шалоплагани эшитилди. Нормат қўшиққа қулоқ солиб ўтираверди. Патефон игнаси пластинка охирига етиб бир хил ғириллай бошлади. Бирдан Норматнинг ҳуши ўзига келди. Бу ерда нима қилиб юрибман, деб ўзидан сўради. Ахир бу бола не-не полвонларнинг белини букиб, елласини тупроққа қориштиряпти. Ахир мени икки ямлаб бир ютиб қўяди-ку!

— Шошма, Нормат! — деди ўзига ўзи. — Лутфиниса сенга тегаман деб сўз берганми? Акасининг сўзига кириб тўй қилдинг, шарманда бўлдинг. Энди яна унинг гапига кириб қамалмоқчимисан? Калланг борми, Нормат? Хўш, орқасидан бориб бехосдан пичоқ ҳам урдинг дейлик, ундан кейин нима бўлади? Умринг қамоқда ўтиб кетмайдими? Қамалсанг-ку, майли-я, лекин отиласан, қоқ нешанангдан отишади. Қўзингни оч, Нормат! Хотин деганин бунақа қилиб олмайди. Бахтинг очилса, ўзингга муносиби чиқиб қолар.

Нормат ўзи билан ўзи гаплашиб тураркан, ялангоч кўкракларини сочиқ билан ишқаб Азизхон чиқиб қолди. Чодир ёнида соядек қорайиб турган киши олдида тўхтаб, энгашиб унинг бетига қаради. Норматнинг жони товоннiga тушиб кетгандек, ичи шув этиб кетди. Тили гапга келмай фудранди.

— Кимсиз? Келинг!

Нормат ҳамон қамирламасди.

— Гап-мапингиз борми, менда?

Азизхон уни танимади. Тўй куни узоқдан, куёвлик сарполарида кўрган, башараси эсндан чиқиб кетган эди. Эш полвон юборган «вакил»лардан биронтасидирда, деб ўйлади. Чодир четини кўтариб, киринг, меҳмон деб ичкарига уннади.

Нормат сеҳрлангандек унга эргашиб ичкарига кирди. Чодир ичиди тош фонаръ ёниб турипти. Патефон бурори тугаб тинган. Учта ёғоч каравот устидаги кўрпа-тўшаклар бесаранжом бўлиб кетган. Нормат Азизхон кўрсатган каравотга ўтирди. Ўтирди-ю, бошини эгиб ерга қадалганча қолди. Азизхон уни мастми, телбароқ одам-

ми деб гумон қилди. Бундан ташқари полвонлигини эшигтган Андижон йигитлари кўргани келиб орқасидан эргашиб юришар, чодирга қовунми, тарвуэми кўтариб келиб уни томоша қилишарди. Азизхон ўшанақалардан биттаси бўлса ажабмас, деб ўйлади. Кутилмаган меҳмонга тикилганча ўтираверди.

Нормат бошини кўтариб унга қаради. Азизхон чинакамига истарали, бутун вужудида аллақандай бир жозиба ўйнаб туарди. Нормат унинг кўпчиб турган кўкракларига, ҳар бирига биттадан йигит ўтиrsa бўладиган елкаларига маҳлиё бўлганча қотиб қолди. Азизхонни у биринчи марта яқиндан кўриши эди. Ёш, жуда ёш. Ҳали она сути оғзидан кетмаган нораста. Шундоқ кучга, шижоатга тўлган боланинг қонини тўкиши гуноҳ эмасми.

Нормат унга бошдан-оёқ яна бир разм солди. Беихтиёр яктагининг қўйнига қўл тиқди. Пичоқни топди. Тусмоллаб пичноқнинг сопини ўнглаб ушлади. Шу алпозда ўрнидан турдию шартта қўйнидан пичноқни олиб Азизхоннинг олдига отди. Пичноқ оёғи ёнига тушди.

Нормат бир сўз демай ташқарига чиқа бошлади. Азизхон нима гап бўлаётганига тушунмай, билагидан ушлаб қолди.

— Бу нима қилганингиз, ака. Бу нима қилиқ?

Нормат ўгирилди.

— Сени ўлдиргани келгандим. Ниятимдан қайтдим. Жонни сенга худо берган, керак бўлганда ўзи олади. Бандаси оллонинг иродасидан чиқа олмайди.

Азизхон билагини қўйиб юборди. Нормат бошқа гап айтмай чиқиб кетди.

VIII

Кетмонтепадан бу ёғига Норин дарёси минг бури лишлардан ўтиб, минг бир пастликларга бош уриб, кўнириб, қутуриб келади. Ниҳоят, Учқўргонга келиб ҳолдан тояди, ювош бўлиб қолади.

Кетмонтепада бир кампир Норинга тушиб кетга экан. Болалари қирғоқ бўйлаб чирқиллаб, уни қидириб юришганда бир чол шундай дейди:

— Болам, онангни энди Учқўргонда кўрасан.

Халқ орасида юрган «Онангни Учқўргонда кўрасан» деган гап ўшандан қолган.

Катта Фаргона каналига сув берадиган асосий тўғон Нориннинг мана шу Учқўрғонга келиб ёйилиб оқадиган жойига қурилади. Дарёнинг икки тарафи қоя тошлари билан ўралган. Сув чиқазилиши керак бўлган канал бир неча километргача дарёнинг эски ўзани бўйлаб бориши керак. Бунда ер қатлами тош, шағал билан босилиб ётибди. Уни қазишга на кетмон, на белкурак чидайди. Кетмон теккан жойда чақмоқ чақади. Белкураклар сопи қарсиллаб синади. Иккитагина экскаватор бир кун ишласа, уч кун «дам олади». Иш қанча оғир бўлмасин бари бир кетмон, белкурак асосий иш қуроли бўлиб қолди. Элликдан ортиқ дурадгор фақат белкурагу кетмонга соп ясаш билан овора, йигирмадан ортиқ темирчи сандончасини ерга санчиб тиззалағанча кетмон пешлаш билан банд. Бу ер худди мисгарлар, темирчилар растасини эслатади. Ке-часию кундузи тарақ-турүқ, жаранг-журинг қулоқларни қоматга келтиради.

Битта кетмон бир кунда икки-уч марта соп алмаштириб, бир-икки марта темирчи сандонига тушади.

Бугун тонг қоронғисидан Учқўрғонга Наманган, Андижон тарафлардан отлиқ милиция отрядлари келэ бошлиди. Улар харсанг тошлар, шағаллар билан қопланган бир ярим километр масофадаги қурувчиларни дарёнинг нариги тарафига ўтказиб ўраб олишиди.

Катта-кичик — ҳамма канал қазиладиган жойдан узоқдаги тошлар орқасига яширинди.

Тошкентдан келган «Узвзрывпром» ходимлари кечаси билан тошлоқ ерларни ковлаб, юзлаб жойга портлатгич моддаларини ўрнатишган эди. Уч юз йигирма тонна портлагич бир ярим километр масофадаги тошлоққа чукур ўрнатилган. Милиция отрядлари портлаш бўладиган томонга ҳеч кимни ўтказмайди. Штаб радиоузелидан тинмай қурувчилардан тартиб сақлашни, ўзбошимчалик қилмасликни сўрашарди.

Ниҳоят портлатиш отряди командирининг шиддатли командаси эшитилди. У қўлидаги ракета тўппончасидан осмонга қараб ўқ узди. Кетма-кет отилган мушак осмон кўксига нурли найза бўлиб санчилди. Бирин-кетин даҳшатли портлаш бошланди.

Ер силкинди. Норин суви чайқалиб, икки-уч минут қирғоққа сапчиб турди. Тупроқ уюмлари тоғ бўйи кўтарилиб шамолсиз осмонда қимирламай туриб қолганга ўхшарди. Даҳшатли портлаш төвушлари, ерининг тин-

май силкүниши, Нориннинг чайқалиши одамларни ваҳи-
мага солиб қўйди. Атрофни ҳалқадек ўраб турган мили-
ция ходимлари ҳам ўзларини панага олишди. Портла-
тиш штабининг бошлиги безовталаниб катта харсанг
орқасидан бош чиқазди.

Қўйилган портлагичлардан иккитаси портламай қол-
ган эди. Ҳозир унинг олдига бориши хавфли. У қўлидаги
секундомерга қараб ниманидир кутарди. Шунда бирдан
слдинма-кетин икки жойда портлаш бўлди. Яна тупроқ
уюмлари осмонга сапчиди. Яна Норин сувни безовта чай-
қалди. Одамларнинг оёқ таглари титради.

Ҳаво дим бўлганидан портлаш тўзонлари тарқалмай
туарди. Худди тоғ тепасидан лава оқиб келаётгандек
шошилмайmallabулут дарё қирғоғи томон босиб ке-
ларди. Одамлар қирғоқ бўйлаб яна юқорига қараб қоча
бошладилар.

Беш-олти минутлар чамаси вақт ўтгандан кейин штаб
бинолари, чойхона, ошхоналар тепасига қуюқ тўзон ёпи-
рилди. Ҳеч кимни ва ҳеч нарсани кўриб бўлмай қолди.

Қуюқ тўзон орасидан отлиқ милиционерлар жон ҳо-
латда отга қамчи босиб чиқиб кела бошладилар.

Портлаш овози ҳали ҳам тоғ қояларга урилиб қал-
дираб туарди.

Бирон соат ўтиб тўзон босилди. Томларда, чойхона
сўриларда тўпиқ бўйи билқ-билқ тупроқ эди.

Харсанг тошлар орқасига яширинган, қирғоқнинг
юқори тарафига ўтиб кетган кишинлар аста қайтиб кела
бошладилар.

Чодирлардаги, чайлалардагилар эса кўрпа-тўшак-
ларни ташқарига олиб чиқиб қоқа бошладилар.

Шу куни то тушликкача трассага одам чиқмади.
Штаб атрофларини, «Яшил театр» деб аталмиш кино
қўядиган жойни, ошхона ва чойхоналарни тозалашга
киришиб кетган эдилар.

Ундан ташқари портлаш пайтида отилиб чиққан
тош-шағал яқин атрофдаги маҳаллаларга сув берадиган
ариқларни босиб қолган, от-арава, машиналар ўтадиган
қатнов йўлида икки юз метрча жой бекилиб қолган эди.

Қурувчилар сув йўлларини очиш, қатнов йўлини то-
залаш билан банд бўлдилар.

Ниҳоят, тушлик тугаб ҳамма трассага чиқди. Энди
портлатишдан кўчган шағалли ерни қазиши, замбилга
Фортиш анча осон бўлиб қолганди.

Бироқ дов-дараҳт тўзон оғирлигидан шоҳларини этиб маъюс туради.

Яна кетмөнларнинг гурс-гурс ерга урилиши, ломларнинг қарсиллаши, одамларнинг бақириб-чақиришлари..

* *

*

Чўққи соқол, жиккак инженер Белявский таҳтадан қўлбола қилиб ясалган метр кўтариб трасса кезади. Белявский 1915 йили «Асосий Фарғона канали» лойиҳасини тузган эди. Аммо бу лойиҳа чиновниклар эътиборидан четда қолди. Бу лойиҳадан хабар топган Москва мануфактурачилари ўз вакилларини юборадилар.

Москва мануфактурачилари пахтани Фарғона бойлаидан сотиб олишар, нархнинг қимматлигидан ўзлари шу тарафлардан ер олиб пахта экдиришни дилларига тугиб қўйишган эди. Улар юборган вакиллар Учқўргон адирлардан анчагина ер сотиб оладилар. Норинни тўсиб адирларга сув чиқаришга уриниб кетадилар. Аммо уларнинг бу уринишлари бекор кетади. Неча миллион сўм сарфланган иншоот сув йўлини тўсишга ожизлик қиласди. Катта насослар ўрнатишга, нефть билан ҳаракатга келадиган электростанция қуввати ёрдамида сув чиқаришга уринишади. У ҳам бўлмайди. Электр қуввати шу қадар оз эдаки, насос моторларини айлантиришга ожизлик қилиб қиласди.

Мануфактурачилар миллионлаб пулга куйиб насос станциясини, сотиб олган адирларини ташлаб кетишга мажбур бўладилар.

Белявский мана шу воқеаларнинг барини ўз кўзи билан кўрган. Янги канал лойиҳаси муҳокама қилинаётганда марказкомда батафсил маълумот бериб Учқўргоннинг ер шароити, Нориннинг тезлиги, фаслларда қанчадан сув оқиб ўтишини айтиб берган. Канал штаби Бош тўғди қуриладиган жойнинг ер-сув шароитини биладиган бу одамни Учқўргон участкасига бошлиқ қилиб тайинлади.

Булардан ташқари Белявский Фарғона водийсида яшайдиган деярли ҳамма қишлоқ шеваларида адашмай гаплашар, уларнинг урф-одатларини алоҳида ҳурмат қиласди. Ҳатто рамазон ойлари унча-мунча рўза тутиб қўяди, деган гаплар ҳам бўлган эди.

Шу одам канал трассасининг энг оғир жойига раҳбарлик қиласарди.

Оқ брезент фуражкасини бостириб кийиб олган Белявский Эш полвон ишлаётган тошлоққа келиб атрофга бир қараб олди. Кейин газета тарқатиб юрган почтачи боладан икки-учта газета олиб, турган жойида саҳифаларга кўз югуртира бошлади. Бугун қурилиш газетасида Азизхон тўғрисида мақола чиқсан эди. Белявский ойнаксиз хатга тикилганидан кўзлари жимирилашиб кетди. Кителининг чўнтакларини титиб ойнагини тополмади. Газетани буклаб чўнтағига солиб қўйди.

Белявскийнинг кўзи олдига Азизхоннинг кулиб турган башараси келди. Худди улар Найман тўқайнда биринчи марта учрашган пайтларидағидек болаларча жилмайиб туради.

Белявский уни каналга чорлаган эди. Келди, сал кунда кўпчилик оғзига тушди. Минглаб кишилар унинг таржимаи ҳолини, қилаётган ишларини билишга қизиқади. Бугун газета Азизхон тўғрисида мақола чиқазипти.

Эш полвон кечаканда кўп тупроқ ташиб чиқаришда мусобақага чақирган эди. Белявский Эш полвоннинг Азизхондан енгилганини, аламзада эканини билади. Агар у тупроқ ташишда ҳам енгиладиган бўлса, канални ташлаб кетиб қолади. Эшнинг ягона умиди шу мусобақадан эди. Белявский шуларни ўйлаб Эш ишлаётган тошлоққа қаради. У катта-катта харсангларни белига қўйиб юқорига олиб чиқар, ажаб бир интилиш билан харсангни ёнбошига иргитарди.

Белявский ҳозир газетани унга кўрсатмоқчи эмас. Кўрса ҳафсаласи пир бўлиб қўли ишга бормай қолади. Учқўргон участкасида Дўнан полвон билан Эшнинг олдига тушадиган стахановчи йўқ. Шу икковига этишиш учун бутун участка бўйлаб ҳаракат бошланиб кетган. Агар у совиб қолса бу ёқдагиларнинг суръатига таъсир қилиши турган гап.

Белявский пастлика, Эш ишлаётган жойга тошлар устидан эҳтиёткорлик билан қадам ташлаб тушиб кетди.

Эш полвон бугунги «Сталинча қурилишда» газетасини дўпписига қистириб олиб яхна чой шимираётган эди. У Белявскийни кўриб пиёланни тош устига қўйиб, ҳўл мўйловларини яктагининг енги билан артди.

— Келинг, оқсоқол! — деди у кўришгани қўл узатар-

кан. — Кўрқманг, оғзимиздаги ошимизнӣ Азиз полвонга олдириб қўймаймиз. Кўриб қўйинг! — У шундай деб каттакон харсанг тепасига тираб қўйилган яхлит фанердаги ёзувни кўрсатди. Унда кўмири билан ёзилган шундай сўзлар бор эди:

«Иккинчи ўн кунликда Азиз полвондан ошириб тупроқ ташимасам, отимни бошқа қўяман Эш».

Белявский кулиб юборди.

— Нега куласиз, тўра? Ишонмайсизми?

— Ҳар эҳтимолга қарши ўзингизга яна битта запас отопиб турсангиз бўларди, полвон ака.

Бу гапни Белявский ёнида газета ушлаб турган йигит айтди. Эш унга еб юборгудек бўлиб қаради.

— Нега ўқраясиз, полвон ака. Газетани кўринг. Дўпнингизни тагига соявон қилиб олган газетани олиб ўқинг. Азиз полвон сизни алла қип қўйинпти-ку. У кечанинг ўзида ўн олти кубадан тупроқ ташитти. Сиз ўн биггадан ошира олмадингиз. Отингизни қоғиядош қилиб Эш полвон ўрнига Меш полвон қўя қолинг.

— У тупроқ ташитти, мен тош. Фарқи борми, йўқми, нодон. Эш акангни билмас экансан.

— Тарозга солса иккоби ҳам бир.

Эш полвон гап тополмай бошидан газетани олиб ғижимлаб отди.

— Кўрамиз ҳали. Яхши от кейин чопади.

Белявский Эшга дашном берәётган йигитни итариб нари суриб қўйди.

— Бор, ишингни қил. Сенга ким қўйинпти, полвонларга гап қотишни.— У шундай деб Эшга қаради.— Тўғри жавоб қилдинг. Сенинг енгиб чиқишингга ишонаман. Сен билан Дўнанинг ютуғи бутун участкамизнинг ютуғи бўлади. Мухбир чақирганман, сени ҳам яхшилаб ёzáди. Сувратингни ҳам газетада чиқазамиз. Айтганча, бугун иш тугаши билан кийиниб штабга кел. Кўйганёрга борамиз. Ўн кунлайкнинг якунида ўзини кўрсатган қурувчиларга канал нишони топширилади. Сен ҳам мукофотландинг. Охунбобоевнинг қўлларидан нишонни оласан.

Белявский унинг елкасига қоқиб: «Бўш келма азамат», деб тепага чиқиб кетди.

У кетаркан ўйларди. Эшда куч кўп, орияни зўр. Нима бўлса ҳам Азизхонни енгсам деб уриниб ётипти. Кечалари ҳам ойдинда ишга чиқиб кетяпти. Азизхон тушмагур у кечгача қиладиган ишни тушгача бажариб қўйяпти. У

бала ўзига бирорни етказмайди. Фақат битта Дұнанвой-ни тан олади. Үндән бошқасини олдымга ўтказиб бўпман, дейди. Ажаб ғалати бола. Иш унга писандмас. Ишни худди эрмакка қилаётгандек қийналмай, кучанмай, кулиб туриб бажаради. Бир кунда ўн олти кубо тупроқ опчиқишига отнинг ҳам чори келмайди. Ўн олти кубометр ўн олти катта юк машинага юк бўлади-я.

Белявский кўп полвонларни, азамат мирабларни кўрган. Аммо бунақа вужуди кучга тўлиб кетган полвонни биринчи кўрниши. Улуғ князь Петербургдан чақирган француз подвони Тошкентдаги Романовский боғида ўйин кўрсатган эди. У қорнида уч юз эллик кило юк кўтарган. Азизхон бўлса «Кўйганёрда қорнига тахта қўйиб юк машинасини кўтарди. Елкасига уч яшар терак йўғонлигидаги темирни обкашга ўҳшатиб қўйиб, у ёғига етти-та, бу ёғига еттига одам осилиб ўша тёмирни эгишди. Азизхон қилт этмай туриб берди. Елкаси сал қизарди, холос».

Тўғонга бетон олиб тушган машина қайтиб чиқаётгандада қияликда мотори ўчиб орқага кета бошлади. Анча ўриниб эскиб қолган машинанинг тормози ишдан чиққан эди. Агар орқага қараб шитоб филдираб кетадиган бўлса, пойдевор қолипларини синдириб, ўзи дарёга тушиб кетиши аниқ. Азизхон шартта сапчиб турди-ю, илдам бориб елкаси билан машина кузовига тирагиб тўхтатиб қолди. Шофер то қайтадан ўт олдиргунча у машинани қилт эттирмай тутиб турди.

Бу воқеаларни Белявский ўз кўзи билан кўрган. Шундоқ полвонни енгиш Эшга осон тушармикин? Агар Эш Азизхон қилган ишнинг ярмига етса ҳам катта гап. Негаки Азизхон файри табиний кучга эга бир йигит. Бунақаси бу яқин орада топилиши қийин.

Қурилиш газетаси редакциясига «Азизхон ким? Кунлиқ нормани етти юз-саккиз юз процентдан бажараётгани ростми? Қичкинагина йигитчада шунча куч бўлишига ҳайронмиз, Азиз полвон тўғрисида батафсил мақола босишларингизни сўраймиз», деган хатлар жуда кўп келарди. Редакция Азизхоннинг олдига суҳбатлашиш учун ёзувчи Адҳам Ҳамдами юборди. Аммо Азизхон унга ўзи тўғрисида аниқ бир гап айтиб беролмагани учун Адҳам Зирилламага бориб ҳамқишлоқлари билан гаплашди. Кўп гапларни билиб қайтди. Бугунги газетада унинг Азизхон тўғрисида каттакон мақоласи босилди.

Мақолада Азизхоннинг саккиз ёшидан бўён қилган ишлари, кўрсатган «ҳунарлари» битта қолдирмай ёзилган эди.

Азизхон ўн беш ёшларда эди. Тошкентга Ҳожимуқон деган қозоқ полвони келганини эшишиб қолади. Ҳожимуқон қорнига тахта қўйиб устидан юк машинасини ўтказармиш, елкасида темир йўл рельсини обкашга ўхшатиб эгиб-букармиш. Азизхон бу томошаларни ўз кўзи билан кўргиси келиб уйдагиларга билдиримай кечаси Горчаковдан поездга чиқиб Тошкентга қочади. Дадаси билан онаси бир кун кутишади, ундан дарак йўқ, икки кун кутишади, дарак йўқ. Иккови бетоқатланиб у ёқ-бу ёқдан суриштира бошлашади. Уни кўрдим деган одам бўлмайди.

Азизхон шу кетганча икки ой йўқ бўлиб кетади. Оғонаси қидирмаган жой қолмайди. Милицияга хабар қилишади, бари бир дараги чиқмайди. Азизхон Ҳожимуқонга эргашиб Қозогистон тарафларга кетади. Машҳур полвон ундан кимсан, ота-онанг борми, деб суриштирганда, ҳеч кимим йўқ, етимман, детдомда ўсганман, деб жавоб қиласди. Ҳожимуқон уни синаб кўради. Боланинг кучига ҳайрон бўлади. Ўзи кўтарадиган тошларни кўтартириб кўради. Азизхон қилт этмай кўтариб отади. Шундан кейин Ҳожимуқон унинг қорнига тахта қўйиб аввал бузоқ, кейин эшак, ундан кейин от чиқазиб кўради. Азизхон кўзини пирпиратмай, нимани чиқазса, кўтараверади.

Ҳожимуқоннинг ўзи бу ҳунарни жуда кўп машқ қилиб ўрганганди. Янги туғилган бузоқни то сигир бўлгунча кўтариб катта қилган, ўзини оғир юк кўтаришга шу усулда ўргатган эди. Ана шундан кейин машҳур полвон уни ўзига шогирд қилиб олади. Оғир юк кўтариш сирларини ўргата бошлайди. Самарқанд, Бухоро ва Тошкент шаҳарларидаги ўйинларида уни ассистент қиласди.

Уша кезларда милиция бутун Совет Иттилоқи бўйлаб қидирув шуъбасига хабар қилган эди. Азизхон Туркистон шаҳрида милиция қўлига тушиб, алоҳида одам таъқибида қишлоққа олиб келинади.

Дадаси урай деса уни билмайди, сўкай деса уни билмайди. Бу ўжар бола яна қочиб кетмасин деб ялинишга тушади. Онаси йиғлаб энди қочиб кетмайман, деган ваъдасини олади.

Азизхон эса Ҳожимуқондан олган таълимини кечаю кунидуз чорбоқда машқ қиларди.

Газетадаги мақолада мана шуларнинг ҳаммаси ёзил-

ган, газетхонларнинг биронта ҳам саволи жавобсиз қолмаганди.

Белявский «контора» деб аталмиш будкасига кириб стол устида қолган кўзойнагини олди. Дераза яқинига келиб Азизхон тўғрисидаги мақолани ўқий бошлади. У мақоладан кўз узмай,вой азамат-э,вой боласи тушмалур-э, деб юборар, гоҳ-гоҳ бош чайқаб, «неужелий», деб қўярди. У газетани ёнига қўйиб, бир неча минут столни чертиб, ҳозир ўқиган нарсалари таъсиридан чиқолмай туриб қолди.

Бугун у Куйганёрда бўладиган ўи куилик якунида ахборот беради. Бўлаётган ишларни яна бир бор кўздан кечириш учун участканинг ҳамма жойларини кезиб чиқди. Қайси ерда иш ёмон кетяпти, қайси ерда яхши. Штаб катталаридан қандай ёрдам сўрайди. Шуларни мулоҳаза қилиши керак. У газетани стол тортмасига солиб ўз ишлари тўғрисида ўйлаб кетди.

У битта нарсага аминки бутун трасса бўйлаб ўртага ташланган шиорда Учқўрғон участкаси тилга олинади. Чунки машҳур ер қазувчи, кунлик ер қазиш нормасини тўққиз юз процентга етказиб бажараётган Дўнан Дўсматов шу ерда, Учқўрғон участкасида ишлайди.

Бугун тўрт кун бўлдики, каналнинг барча участкаларида дўсматовчилик ҳаракати бошланиб кетган, Дўсматовнинг ўзи эса бу номга яраша меҳнат қилиб, ҳамон қурувчиларнинг олдида борарди.

Азизхон Умматалиев — луғумбекликларнинг сардори.
Эш полвон — норинликлар етакчиси.

Мана шу уч азамат канал машъали бўлиб ҳамманинг кўз олдида эди. Белявский гарбил тахтадан омонатгина қурилгани конторада ўтириб, ўзича ўйларди. Бу уч азаматни канал юзага чиқарди. Канал бўлмагандан булар юрт кўзидан четда, майда, оддий ишлар билан шуғулланниб юраверардилар. «Халқ ҳаракати янги қаҳрамонлар яратади», деб бежиз айтишмаган экан.

Белявский блокнотини очиб ёзувларига тикилди.

Ташқарида бўлаётган шовқин-сурон, кетмон ва бел-куракларнинг овози, тошга қадалаётган ломларнинг қарсиллаши, кетмон пошлабётган темирчиларнинг жаранг-журинги тахта девор тирқишидан ўтиб Белявскийга аниқ эшитилиб турарди.

Бу чол водийга сув чиқаришни йигирма беш йил ўйлади. Мана ниҳоят у ниятига етди, Қалб қўри, билими,

райратини бағынталаган ишининг амалга ошаётганидан у ниҳоятда хурсанд эди. Кечалари ҳам ўзича алланималарни ҳисоблаб чиқар, асосий лойиҳадан ўзи кўчириб олган нусха устига яна белгилар қўярди.

Ҳозир ташқаридан келаётган шовқинлар орасидан у одам қўли билан барпо бўладиган каналдан оқажак сувнииг жилдирашини, қирғоқча шапиллаб урилишини, шаршаралардан гувиллаб кўпик сочиб тушишини эшитаётгандек эди.

IX

Лутфиниса аёллар бригадаси билан «Қирғиз овул» участкасида тупроқ таширди. Азизхоннинг иоми Дўнай Ѓўсматов билан баробар тилга тушиб турганда Лутфиниса қўл учидаги иш қилишни эп кўрмасди. Участкадаги аёллар Азизхон билан икковлари ўртасида бўлиб ўтган гаплардан аллақачон хабар топишган, полвон боланинг қайлиги деб иззат қилишарди. Кечқурун ишдан чиқиб чайлага келишганида хотинлар уни гапга солишарди. Айниқса аёллар бригадасининг бошлиғи, Избосканда пилладан кўп ҳосил олиб қатор-қатор орденлар олган, Ўзбекистон Олий Советига депутатликка сайланган Хайриниса Боқибоева деган ҳам кўҳлик, ҳам эркакшода аёл уни кўпроқ гапга соларди.

— Менга қара, иккита әрга теккансану ҳали ҳам қиз боладексан-а! Ё гавба!

— Вой, нега унақа дейсиз,— дейди Лутфиниса астойдил куйиниб.— Бир марта ҳам куёвга чиқмаганман.

— Ҳо, марғилонлик эринг эсингдан чиқдими?

Лутфиниса куйиб-пишиб бўлган воқеани бошқатдан айтиб беради. Аёллар бу гапни неча марталаб эшигтан бўлсалар ҳам яна қулоқ тутадилар.

— Никоҳ ўқитмасдан қочганмиз-у. Күёвнинг бетини узоқдан ҳам кўрмаганман.

— Хўп, майли. Бу гапингга ҳам хўп дейлик. Азиз полвон билан қочиб тўқайдা бир кеча, қирғизнинг ўтова уч-тўрт кун қолиб кетганларинг-чи. Визни лақиллатмай қўя қол. Шундоқ шўх, осмонда учиб кетаётган бургутни бир сапчишда қанотидан тутадиган йигит сен балиқдай килкиллаб ётганингда индамай тасбеҳ ўтириганимикин. Йўқ, бу бирор ишонадиган гап эмас. Бизни лақиллатмай қўя қол,

Лутфиниса бўғилади. Куйиб-пишиб тушунтироқчи бўлади. Худо урсин, каломулло урсин, деб қасам ичади. Барибир Ҳайриниса «ишонмайди». Шундан кейин Лутфиниса аламига чидамай йиги бошлайди. Хотин-халаж ўртага олиб аранг юпатишади. Бригадир ҳазил қилди, атайин кулги бўлсин, деб сени лақиллатяпти, дейишади.

Эртасига ишдан кейин яна шу гап. Яна қасам, яна йиги.

Лутфиниса уч-тўрт кун шунаقا эрмак бўлгандан кейин бу гапларга эътибор қилмай қўйди. Ҳатто Ҳайринисанинг гапига бурнини қийшайтирадиган бўлди. Бу ҳам етмагандек, ҳа, рост, яқинда туғиб бераман, сизларга нима, деб гапни чўрт кесадиган одат чиқарди.

Лутфиниса оппоқ, юрса сўлқиллайдиган, икки қошининг уни бир-бирига тугаш, бўйи сал настроқ, тўлагина қиз. Тошкентлик Баҳром Ҳамдами деган рассом атайин штабдан суратини ишлагани мойли бўёқларини кўтариб келган эди. Лутфиниса кўнмади. У неча марталаб фоточилар суратини олмоқчи бўлганда рўмоли билан юзини тўсиб қолган. Унинг сурат олдирмаслигига Азизхон сабабчи. Агар суратингни олдирсанг кўрасан мендан, суратчи ҳам, сен ҳам калтак ейсанлар, деб тайинлаб қўйган.

Бундан бир йил олдин Лутфиниса Марғилондаги катта фотохонада сурат олдирган эди. Сурат яхши чиққанидан фоточи бир нусхасини каттакон қилиб ойнасига ёништириб қўйган эди. Азизхон бу суратни кўриб қолиб, ойнани синдириб суратни йиртиб ташлаган, катта жанжал чиқиб, зўрға милиция қўлидан қочиб қолган эди.

Азизхон ҳеч кимнинг Лутфиниса дийдорига тўйиб қарашини истамасди. Агар Лутфиниса биронтаси билан қўл беришиб сўрашиб қолса, унинг жони ҳиқилдоғига келар, ҳа, сеними, деб бир яниб қўярди.

Азизхоннинг бу феълинин билганидан, сурат олдирмасам эт-бетим камайиб қоладими, деб суратчини кўрса юзини тескари қиладиган бўлиб қолганди.

«Сталинча қурилишда» газетаси Лутфиниса тўғрисида бир марта «Полвон қиз» деган очерк, яна бир-икки марта мақола босиб чиқарди. Аммо суратини чиқаза олмади.

Кўпинча Азизхон сменадан чиқардию адир ёқалаб «Қирғиз овул»га чопарди. Хотинлар унинг қораси кўриниши биланоқ чайладан Лутфинисани чақиришарди.

— Тура қолинг, көлин пошша, поччам келяптилар.

«Поччам» ҳам тортиниши билмайдиган, хотинлар ётоғига худди ўз уйидек бемалол кириб келаверадиганлардан эди. Саратон кечида, айниқса офтоб ўчиб, эпдиним қоронғи бўлиб келаётган пайтда ҳаво бир дим бўлиб оларди. Ҳар қандай жонвор ҳам чидамайдиган дим ҳавода хотинлар уст кийимларини ҳам ечиб ташлаб ётоқдаги ўринларига чўэилиб олишарди. Азизхон пўшт деиншини билмас, ҳатто йўталмай ҳам чайлага кириб кетаверарди. Хотинлар қий-чув билан устларига кўйлак борми, чойшаб борми, тортишарди. Шунинг учун ҳам хотинлар уни «хира почча» деб аташарди. Азизхоннинг узоқдан қораси кўриниши билан ҳаммаси шошиб-пишиб кийиниб олишарди.

— Ахир эрингга айтсанг бўлмайдими, чайлага кираётгайда ҳеч бўлмаса йўталиб қўйсин.

Лутфиниса ҳам уларнинг гапига боплаб жавоб қиласди:

— Мени қанча эрмак қилгандинглар. Энди ўзларинг ҳам эрмак бўлиш қанақалигини билиб қўйинглар. Атанин қиласди. Ўзим тайинлаб қўйганман.

Шаддодроқ бир келинчак бўш келмай гапига яраша жавоб беради:

— Шунақа қиласиган бўлса, қўлидан ушлаб каравотга босамиз. Эрталаб бурнини шўлтиратиб, оёнини судраб чиқиб кетишини томоша қиласан.

Ётоқда қийқириқ-кулги бўлиб кетади. Боқибоева ёстиқдан бош кўтариб бу гапни айтган келинчакни жеркиб ташлайди.

— Э, айнимай ўл. Бас қил-э. Ҳали эринг келса айтиб бераман, худди қўйворади-я!

Келинчак яна бўш келмайди.

— Тили қисиқ, индолмайди. Кимдантир, қиш бўлса бурун қутурар, ёз бўлса хотин, деган гапни эшитиб қолган экан. Саратонда мендан қочиб томга чиқиб ётади. Қувиб чиқмасин, деб шотини ҳам томга тортиб қўяди.

Хотинлар ўнинг гапларига ҳиринг-ҳиринг кулишади. Куни билан офтоб тифида ишлаб чарчаганларига қарамай, тиззаларининг, билакларининг зирқирашига қарамай, аллапаллагача ҳангамалашиб ухлаб қолганларини сезмай қолишади.

Лутфиниса Азизхон имлаб олиб чиқиб кетганича улар ухлаганда келар, оёқ учнда юриб, жимгина ўрнига

кириб ётарди. Эрталаб қизиқчи келинчак ўрнидан тўриши билан Лутфинисанинг чойшабини очиб ташлар, «Хотинлар, ревизия!» — деб қичқираrdи. Лутфинисанинг иягидан кўтариб томоғини кўрарди. Хотинлар уйқудан кулги билан бош кўтаришарди. Лутфиниса уялганидан бошига чойшаб тортиб ғужанак бўлиб оларди.

Чайла ёнбошида душхона бор эди. Хотинлар трассадан қайтишгандан кейин сочиқларини, тоза кўйлакларини олиб душ тарафга кетишарди. Бир куни Лутфиниса бошидан душнинг игнадек ингичка ёмғирини оқизиб, яйраб чўмилаётган эди. Қизиқчи келинчак кириб қолди. Унинг қуйиб қўйгандек беғубор, қўл тегса қайтариб ташлайдиган баданига, ҳали бола оғиз солмаган таранг кўкракларига қараб илжайди.

— Полвон боланинг омади бор экан. Ҳа, жонингдан! — дедиу белидан қучди.

Лутфиниса нима қилишини билмай эсанкираб қолди, унинг олдида эркак киши бордай, унга таҳдид қилаётгандай, панжаларини ёзиб, кўкракларини тўсди.

Келинчак ҳамон ҳазил қиласди.

— Агар эркак киши бўлганимда, ўлай агар, онқочиб кетардим.

Ана шу воқеадан кейин яна икки-уч кун Лутфинисанинг қадди-қомати ётоқда достон бўлди.

Қизиқчи келинчак гапга қаичалик чечан, шаддод бўлса, ишга ҳам шундоқ эди. Бирга замбил кўтаришгандарни шошириб қўярди. Агар ўзи замбилнинг олд тарафидан кўтарса орқадагини судрар, орқа тарафдан кўтарса замбилғалтак қилиб итариб олиб кетарди. У қайнанаси билан тотув турса керак, қайнанаси унинг бўйнига туморлар осиб ташлаган, нимчасида ҳам, кўйлак ёқасида ҳам кўзмунчоқ ялтираб турарди. Унинг қайнанаси кунора «Қирғиз овул»га келиб чайлага ҳам, хотинларга ҳам исирин тутатиб кетарди. Бу ерда ишлайдиган хотинларнинг ҳаммасидан гуп-гуп исирин ҳиди келарди.

Баъзан чайла олди тўйхонага ўхшаб кетади. Хотинларнинг эрлари, қайнана-қайнаталари, болалари, келинкуёвлари келишарди. Ҳаммасининг қўлида тугун, тогора. Уртага катта дастурхон ёзилиб, уйдан келган таисиқ овқатлар қўйиларди. Фақат биргина Лутфинисага ҳеч ким ҳеч нарса олиб келмас, бошқалар овқатитга ҳадеб шерик бўлаверишга ийманиб, ўзини, четга оларди. Бо-

қибоева унинг ийманаётганини сезиб, қайда бўлса топиб дастурхон тўрига ўтқазарди. Лутфиниса бир куни Азизхонга шу тўғрида оғиз очиб қолди.

— Жуда хижолат бўляпман. Ҳаммаларининг уйларидан овқатлар келади, мендан ҳеч ким ҳабар олмайди. Овқатларига шерик бўлишга уяляпман.

Азизхон уни юпатди.

— Кўяввер. Эртага ҳамма қарзларингни узамиз.

Азизхон айтганини қилди. Ўша куни кечаси чодирда ётмай Орзихон аяникига кетди. Нон ёптирди. Куйганердаги дўкондан ўн бештacha атири, ўн бештacha «Гулжон» деган совун, аллақанча дастрўмол олди. Қабобпазнинг қўрасидаги ҳамма кабобни каттакон тоғорага сидиртириб бошига қўйдию «Қирғиз овул»га олиб келди.

Қабоб тўла тоғорани, дастурхондаги нонларни сўрига қўйиб, бир қийиқ совун-атирларни чайладаги каравотга сочиб юборди. Хотинлар қий-чув қилиб талашиб кетишди. Қизиқчи келин бунга ҳам гап топди. Атири-совунни Азизхоннинг олдига қўйиб ўзи каравотига бориб тескари қараб ўтириб олди.

— Ҳа, ая, опкелган нарсам ёқмадими? Яхши совун-ку.

Келин лабларини атайн буриб минғиллади:

— Эримнинг димоғи ҳид билмайди. Тўйимизнинг эртасига совфага икки бўлак кирсовун олиб келган. Бир куни қоронғида оқ ёғ ўрнига лампа мойни қозонга қўйворган эканман, билмади. Маставани хўриллатиб ичиб, боплабсан хотин, жуда ширин бўпги, деса бўладими. Лампа мой билан оқ ёғни билмаган одам атирсовунни билармиди. Майли, совғангизни оламан, полвон бола. Фақат битта шарт билан. Штабдан суратчи чақирғанмиз, ҳаммамиз эсдалика битта суратга тушиб қўймоқчимиз. Эртами-индин ҳар тарафга тарқаб кетамиз. Шунга рози бўлсангиз совғангизни оламан.

Аёллар бригадасининг табелчиси эркак киши эди. Азизхон унга ер остидан қараб қўйди. Келинчак буни сезиб дарров жавоб қилди:

— Вой, Латифжоннинг олдида ич кўйлакда ўтирамиз-ку. Бирам юмшоқ, бирам ипакдек майин нарсаки. Агар эркак бўлса Луғумбекка бориб ер қазимасмиди. Хотинларга табелчи бўлармиди. Бу тарафдан хотиржам бўлинг, Ҷоқибоева опам унга соч ўрдирадилар-ку.

Кулги устига кулги бўлиб кетди. Азизхон кўпдан бери бунаقا кулмаган эди. Қорнини ушлаб муқчайиб қолди. Бўпти, бўпти, деворганини ўзи ҳам билмай қолди.

Азизхон кетаётганида Лутфиниса адир этагигача кузатиб борди. Азизхон унинг елкасига қўл ташлаб бораркан, ҳамон илжаярди.

— Жуда қизиқчи хотин экан-ку, а?

— Жуда антиқа жувон, — деди Лутфиниса елкасидағи қўлнинг бармоқларини ўйнаркан. — Шунаقا қизиқ гапларни топиб гапирадики, кулавериб ичакларимиз узилай дейди. Айтганча, сизга ҳам лақаб қўйган.

— Ия, — деди Азизхон. — Қанақа лақаб?

— «Хира почча» дейди. Бир марта кўйлагини ечиб ётганда кириб қолган экансиз. Ҳалигача айгиб кулдидари.

Азизхон ҳам, Лутфиниса ҳам баҳтиёр эдилар. Агар қўйиб берса то оппоқ тонг отгунча шундоқ, сира тўхтамай кетавергудек эдилар. Аммо эрталаб уларни зўр, жуда ҳам зўр иш кутарди.

Адир орқасида машъалалар порлайди. Қайдадир ногора-чирманда тараклайди. Яқин орада чирилдоқнинг бир мақомда чириллаши эшитилиб турипти. Азизхоннинг қўли ҳамон Лутфинисанинг елкасида.

X

Лутфинисанинг кўйлакларига ямоқ тушди. Азизхон аёл кишининг кийим-кечаклари эркакнинг бўйнида эканидан бехабар эди. Лутфиниса ҳам кийимларим тўзив кетди, деб бир оғиз гапирмади. Улар ишдан чиқиб қоронғи тушганда учрашиб юрганлари учун ҳам Азизхон кўйлаги қай аҳволдалигини билмасди.

«Оқ мактаб» олдида Ҳалимахонимнинг концерти бўладиган кун хотинлар ишни вақтли тугатиб, бош ювиб бир-бирларига соч ўрдириб қолишди. Тугундан атлас, шоҳи кўйлакларини олиб, чўян дазмолга ўт қалаб юборишиди.

Азизхон тиззасигача тупроққа ботиб Лутфинисани концертга оборамай деб келиб қолди. Қараса Лутфиниса чайла олдида мунғайиб ўтирибди.

— Бўлмайсанми, воҳлироқ бориб олдида жой олиб қўйялини.

Лутфиниса ердан бошини кўтармай секин деди:

— Қизиқсиз-а, шу аҳволда қандоқ бораман. Кўйлагимни қаранг, концерт у ёқда турсин, шатта кийиб юришга ҳам ярамай қолди-ку.

Азизхон бундоқ қараса, Лутфинисанинг устидаги кўйлак бир аҳволда. Ҳайрон бўлиб қолди.

— Нега шу пайтгача индамадинг?

— Айтишим шартмиди? Кўзингиз бор-ку, ахир.

Азизхон тилини тишлаб қолди. Ахир дадасига юборган етти юз сўмдан ташқари яна юз саксон сўм пули бор. Етоқда болиш тагида турибди. Чекмасам, ичмасам, нима қиласман пул йиғиб, деб ўзини қойиди.

— Кечир мени, Лутфи. Башарангга, қош-кўзингга қарайверибману, бу ёги эсимга келмапти. Бу хатони дарров тузатамиз. Мен кетдим. Луғумбекда «бозори шаб» бўлади. Сайёр дўконлар ярим кечасигача совда қилишади. Бўпти, ўшаққа кетдим. Сен қимиirlамай, мени шатта кутиб тур.

Азизхон пилдираганича орқасига қайтиб кетди. Лутфиниса умрида бирордан тамаъ қилмаган, келин аясининг эски-тускиларига қаноат қилиб келганди. Акаси шу бечора етимча синглим-ку, онагинамдан ёдіор-ку, деб бошини силамаганди. Ҳайит, байрам кунлари ҳам Лутфиниса ўксиб қоларди. Бугун Азизхонга аҳволини айтди юрак-бағри эзнилиб кетди. Азизхон кетган тарафга қараб ўтириб, бир-икки киприк қоқди; кўзларидан дув ёш тўкилди. Бу вақт ташқарида хотинлар бир-бирига гап қотиб кулишар, дазмол талашиб, жиқиллашишарди.

Бирон соат чамаси вақт ўтиб ташқари жимиб қолди. Ёш жувонлар гажак қўйиб, кексароқлари соч фарқини тўғри очиб, одмигина кийиниб концертга жўнаб кетишди. Бир гапириб, ўн қийқирадиган келинчак уни қўлидан тортиб, турмайсанми, нима қилиб ивирсиб ўтирибсан, деб бирга боришга қистади ҳам. Лутфиниса чарчаганини баҳона қилиб, ўрнидан турмади.

Келинчак:

— «Хира поччам»ни кутаётгандирсан. Ичиндан пишгансан-а,— деб маъноли илжайиб, чиқиб кетди.

Ошпаз кампир фонарь ёқиб, ўчоқ бошига кетди. Қуни билан офтоб тифида ишлаб чарчаган кексароқ хотинлар ўринларини ташқарига опчиқиб ётиб олишди. Ошпаз

хотиннинг, концертга бормайсизларми, деган сўроғига: концертни ёш-яланглар кўришсин, деб қўя қолишиди.

Ташқаридан Азизхоннинг; ҳо кампир аялар, ҳорманглар, деган овози, гурс-гурс қадам ташлаши эшитилди. Лутфиниса ўрнидан турди. Чайла оғзида қўлида тугун билан Азизхон кўринди.

— Лутфи, қаёқдасан, қоронғида нима қилиб ўтирибсан, чиқмайсанми?

Лутфиниса ташқарига чиқди. Азизхон тугунни фотографарь тагида еча бошлади.

— Мана, мана, топдим.

У шундай деб иккита шиппак, кўйлак, рўмолларни унга узата бошлади.

— Ичкарида кийиб чиққин. Пойтуқ дўконида яхши кўйлаклар бор, дейишяпти. Эртага бирга бориб оламиз. Ҳозирча сатин бўлса ҳам шуни кийиб тургин.

Лутфинисанинг кўзлари яшнаб кетди. Азизхон олиб келган нарсаларни бир қутоқ қилиб ичкарига кўтариб кириб кетди. Сал ўтмай кийиниб чиқди.

— Ана, айтдим-ку, ўзингга лойик деб. Шиппакка ғарч солингган, деб айтди. Юриб кўргин, ростмикин?

Лутфиниса у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Сотувчининг гапи рост чиқди. У юрганда шиппак ғарч-ғурч қиласарди.

Лутфиниса онаси оламдан ўтгандан буён энди оҳорли қийим кийиши эди. Тўғри, тўйда унга янги лиbosлар кийдиришганди. Аммо у кийимлар кафандек совуқ гуолган эди. Үнинг устига ўша кийимлар эртасига ёқ тўқай қамишларига илиниб, тилка-пора бўлган. Бугун читдан бўлса ҳам, сатиндан бўлса ҳам бу кийимларни унга энг яқин кишиси олиб берган эди.

Азизхон янги кийинган Лутфинисанинг қадди-қоматига, юз-кўзларida яшнаган қувончга қараб дили ёришиб кетди.

— Ҳали қараб тур. Жуда ғалати нарсалар оламиз. Уҳ-ҳў, ҳали пулим кўп. Яна юз қирқ сўм бор. Биласанми, унга қанча кўйлақ келади? Роса кийинтираман.

Азизхон шундай деб шимининг чўнтағига қўл суқиб бир қисим пул олди.

— Манавунга нимани хоҳласанг шуни ол! Ўзингга нима кераклигини ўзинг биласан.

— Ўзингизга ҳеч нарса олмайсизми? — деди Лутфинисе хижолатлик билан.

— Э, ғалатимисан? Мұкофот устига мұкофот олиб турнаман. Икки-учта янги түним, яктакларим бор. Битта ғарч солинган этик олсам бўлди. Пул кўп ҳали.

Уларнинг болаларча суҳбатларига қараб пиёз тўғраб ўтирган ошпаз хотин бошини сарак-сарак қилиб куларди. Арқон каравотларда ётган хотинлар бошларини буркаб ухлашолмасди. Охири биттаси бошини кўтариб бақириб берди:

— Ухлатасанларми, йўқми? Ишқивозлик қилишга бошқа жой тополмадингларми?

Лутфинисанинг дами ичига тушиб кетди. Азизхонни қўлидан ушлаб оёқ учидатрасса томонга юра бошлади.

Атроф қоронги. Ҳали ой кўтарилимаган. Дўнг орқасидан оппоқ шуъласигина ёйилиб келарди.

— Сизга бир гап айтмоқчи эдим. Кечакорзин ая бир гап айтдилар. Ҳайрон бўлиб қолдим.

— Нима дейди? — деди қизиқиб Азизхон.

— Маҳаллада қўни-қўшнилардан хижолат бўляпман. Никоҳсиз остона ҳатлаб кириб-чиқишиларинг қандоқ бўларкин, гап-сўзга қўйманглар мени, дедилар. Қуёвингга айт, битта ошнинг харжини чорсига тушиб келсин. Маҳалладан уч-тўрт эркакни чақириб, олдига битта тавоқда ош қўйиб, никоҳ ўқитиб қўяйлик, дедилар. Бу гапга нима дейсиз?

Азизхоннинг бу гапдан дили ёришиб кетди.

— Аянинг гаплари тўғри. Никоҳни ўқитиб қўяйлик, тўй қочмайди.

Иккови шу оқшом ой тиккага келгунча айланиб юришиди. Азизхон канал битгандан кейин нималар қилишини тўлиб-тошиб гапиради.

— Эшон ака шатта қоласизлар деяптилар. Райвод-хозга ишга оламан, уй бор, маоши ҳам яхши, келин болага ҳам иш топилади. Боқчагами, яслигами ишга ўнатиб қўяман, дедилар. Совхоз директори бўлса бизга кел, хоҳласанг қурилиш бригадасида ишлайсан, хоҳласанг бўлимга ишга юбораман, дейди. Хуллас, икковимиз избосганлик бўлиб қоладиган бўлдик. Совхозда қоладиган бўлсак икки ойлик маоши икковимизга олдиндан бе-пармиш. Совхоз янги уйлар қурган, рўзгор буюмларий ҳам таҳт.

— Олдиндан ҳовлиқманг-да, Эшон ака билан масла-ҳатлашинг. У киши сизга ота ўрнида оталик қиляптилар. Ҳар қанақа иш бўлса у кишининг чизифидан чиқманг.

— Бу гапнинг ҳам тўғри,— деди Азизхон.— Аммо сен боқчада ишлаёлармиансан?

— Наҳотки шу ишни эплолмасам. Қаёқдаги кампирлар эплашаётган иш-ку.

Шу пайт «Қирғиз овул» тарафдан хотинларнинг қийчуви эшитилиб қолди.

— Концерт тугапти,— деди ташвишланиб Лутфиниса.— Энди кетинг, хотинлардан балога қолдим.

— Шошма, шошма,— деди Азизхон уни қўлидан тортиб.— Битта, биттагина ўпид қолай.

Лутфиниса силтаниб унинг қўлидан чиқди.

— Бўлди, ҳаддингиздан ошманг.

Азизхон тўлиб турган эди. Уни қўлидан силтаб ўзига тортди.

Азизхон уни қучиб юзларидан, томоқлари тагидан тўйиб-тўйиб ўпди. Кетмон дастаси қабартирган дағал кафтлари билан соchlарини силади.

Одатда ошиқ-маъшуқлар учрашганда ювениб-тараниб, атирга беланиб келишади. Қиз сочидаи ғалати хуш бўй соч мойи, атирсовун иси келади. Булардан эса ачимсиқ тер ҳиди гупиллаб келиб турипти. Аммо уларга бу ҳидсира унутиб бўлмас балогат ҳиди, ёшлиқ, навқиронлик ҳиди бўлиб туюларди.

Бир вақтлар келиб, бола-чақалик, кексалар айтган ола хуржин бўйинга тушган пайтлар келганда ҳам бу ҳид димоқда туради. Ажиб хотираларни уйқудан уйғотади. Хўрситиради. Бу кунлар кўзни тиндирадиган аллақандай биллурий нур ичидан тушдек, эртакдек олисдан кўринади. Кўзларни қамаштиради. Имлаб ёшлиқ кўчаларига, қайноқ бағрига чақиради.

Уларнинг бу дамлари тирик қўшиқ эди. Бу нурдан, қўшиқдан, камалакнинг етти хил рангидан, баҳор ёмғиридан, кўз очган чечаклар бағридан, тошқин сувларга тўш уриб учайтган қалдирғочнинг оппоқ кўксидан, нораста гўдакнинг нафасидан яралган онлар эди.

Бироқ бу икки баҳтиёр ошиқ-маъшуқ олдинда тақдирнинг қандоқ ўйинлари борлигини билишмас, ҳозир азим чўққилар сари сузиб бораётган бир товоқ қаймоқдек оппоқ ой эртага яна чиқадими, Лутфинисанинг соchlарига, елкаларига яна кумуш ёғдуларини сочадими, бу уларнинг хаёлларига, асло келмасди.

Улар бир-бирларининг нафасларидан маст, сарҳуш өдилар.

Қурилиш штаби аёллар бригадалари учун алоҳида кўчма қизил байроқ таъсис қилган эди. Боқибоева бригадаси қанча уринмасиц, байроқ ололмасди. Штаб Учқўрғондаги бригадаларнинг ишига алоҳида аҳамият берар, у ернинг табиий шароити оғирлиги сабабли тошшағал қазиш ишидагиларни тез-тез рағбатлантириб турарди. Боқибоева Тешавой Мирзаевни кўпчилик ўртасида ўсал қилиб қолди.

— Кўзингиз Учқўрғонни кўраркән-да. Бу ўн кунликда ҳам сизни Учқўрғондан кўрадиган бўлсақ, нақ Усмон отанинг олдиларида пўстагингизни қоқамиз. Қани, кўрамиз, қайси бригада олдимизга тушаркан?

Боқибоева бригадаси ҳақиқатан ҳам бу ўн кунликда жами аёллар бригадасидан ўзиб кетган, ўн кунлик ер қазиш ва тупроқ ташиб чиқиши нормасини тўрт юз қирқ икки процент бажариб қўйган эди. Штаб уларнинг ютуғига таш бермай иложи йўқ эди. «Сталинча қурилишда» газетасида «Байрўқдор бригада» деган мақола ҳам чиқди.

Бугун тушлик пайтида штаб вакиллари инженер Лебедов, бош инженер Азизов, Избоскан райиижрокомининг раиси Усмонхўжаевлар трассадаги жами қурувчиларни сада тагига тўплаб, кўп илиқ-иссиқ гаплар билан байроқни Боқибоевага топширишди. Боқибоева байроқни қабул қилиб олди-да, икки оғизигина гап айтди:

— Энди бу байроқни то канал битгунча биздан оламан деганлар номаъқул бузоқнинг гўштини епти. Мана шу жойдан Норин суви Қора дарёга етиб боргунча сувнинг олдида шу байроқни кўтариб канал ичидан кетамиз. Гап тамом.

У байроқ билан давра четига чиқаркан, Усмонхўжаевга шама қилди.

— Ҳимматингиз шуми, Эшон ака? Бу қизларга совға-повға олиб келмадингизми?

Усмонхўжаев ҳазил билан қутулмоқчи бўлди.

— Ҳаммасиннинг бошида биттадан эри бор, нега меш уларга совға берарканман. — Давра аҳли қиқирлаб кулиб юборди. Эшон ака каттакон қутичани кўтариб ўртага чиқди. — Синглим, совғанинг зўри бизда-да.

У шундай деб ёнидан бир қофоз олиб ўқий бошлиди:

— Катта Фарғона канали қурилиши трассаларида алоҳида жонбозлик кўрсатгани учун қўйидаги ўртоқларни Ўзбекистон Олий Совети президиуми «БФК» деган канал нишони билан мукофотлайди.

Усмонхўжаев йигирма аёлнинг номини айтиб чақириди. Эҳтиётлик билан уларнинг кўкракларига нишон тақа бошлади. Навбат Хайриниса Боқибоевага келганда у қизиқчилик қилиб икки билагини шимариб олди.

— Кураш тушмоқчимисиз, Эшон ака? — деди қизиқчи келин.

— Боқибоева катта орденларга ўрганганд, буни писанд қилармикин. Агар мени савалаб қолса, ҳушёрроқ турай, деяппан-да, синглим.

У нишон тақаётгандан нимадир қилди шекилли, Боқибоева сапчиб орқага чекинди, унинг қўлинин туртиб ташлади.

— Ҳа, шўхлигинги қурсин, сира қолмади-да.

Даврада қийқириқ, кулги бўлиб кетди. Усмонхўжаев кулгидан ўзини аранг тийиб унга қаради.

— Эски жазманингизман-да, қўлим қалтираб кетибди, кечирасиз...

Бу бригада аёлларининг иши ҳам, митинги ҳам, овқати ҳам кулги билан, ҳазил-мутойиба билан ўтарди. Бу ҳазиллар, кулгилар зумда тандан чарчоқни қочиради. Айниқса Усмонхўжаев келган пайтларда улар жуда яйраб кетишарди. Бу бдам Избоскан районида кўп йиллардан бери ижрокомга раислик қилар, аҳолининг каттадан-кичигини худди ака-укаларидек яхши танирди. У қатнашмаган тўй, маърака йўқ эди. Азаларда тобутни елкага олар, тўйларда бош бўларди. Бирини опа, бирини ака деб сийларди. Эшон ака келди, деган даврага зумда файз кириб кетарди. Хотинлар ҳам даладами мажлисдами у билан баробар асқия айтишаверишарди. Ҳеч қайси аёл бегонасирамас, эридан шикояти борми, қайнанасидан ҳасрати борми, идорасига бориб ўтирмаи кўчакўйда ҳам арз қилаверарди. Бугун байроқ топшириш маросимида Эшон аканинг келиши, ўзи нишон топшириши уларни жуда «суйилтириб» юборган эди.

Хайриниса Боқибоева районда каттадан-кичикка гапини ўтказадиган, ҳатто Охунбобоев, Усмон Юсуповлар билан бемалол гаплашадиган шаддод аёл. Бундан учун олдин бориб колхоз раиси Абдусамад Тиллабоевни гап билан узиб-узиб олган эди.

— Ўялмайсизми, оқсоқол. Аёллар рўзғорини ташлаб, бола-чақасининг кир-чирига қарамай тупроқ қазияпти. Бошқа колхозлар ишлаётган аёлларни бошларига кўтаришияпти. Сиз бўлса нимайики мукофот бўлса эркакларга сочялпиз. Велосипед борми, патефон борми — эркакларга. Ҳали қараб туринг, канал ҳам битар, ундан кейин «Ҳой хотинлар, қайдасиз, пиллага қаранглар, чеканкага чиқинглар», «Аёллар — колхозда катта куч, чақон-чақон қимилланглар», деб қоларсиз... Сиз билан ўшандада гаплашамиз.

Тиллабоев лом-мим деб оғиз очолмай қолди. Унинг жавобини ҳам кутмай Боқибоега кабинет эшигини қарслатиб ёпиб чиқиб кетди.

Бугунги маросимга Тиллабоев ҳам қўлтиғига катта-кон тугун қистириб келган. Навбат кутиб турипти. Боқибоева, ҳа, гапим жон-жонингдан ўтиб кетган экан, деб ўйлади.

Эшон акадан кейин кўкрагига канал нишонини таққан хотинларнинг елкасига Тиллабоев биттадан атлас ташлади. Қизиқчи келин яна гап қистириб қолди:

— Ранс бува, бу атласнинг номи нима?

Тиллабоев хотинлар билан пачакилашишини ёқтирамасди. Келинчак атайнин унинг шу феълини билиб гапга тортмоқчи бўлганди. Тиллабоев қип-қизариб кетди. Сўзга ботир Эшон ака унинг ўрнига жавоб қилди:

— Билмайсанми, пучуқ, буни «қичиқ атлас» дейдилар. Жа, сен боп атлас.

Яна кулги бўлиб кетди.

Эшон ака кетиш олдида Хайринисани четга чақирди.

— Полвон боланинг қаллиғи қайси бири? Гапим бор эди.

Боқибоева чуғурлашиб бир-бирининг атласини тортқилаб кўришаётган хотинлар орасидан Лутфийнисани чақирди. Эшон ака унга маҳлиё бўлганча қараб қолди.

— Полвон боланинг диди зўр-ку. Опқочса арзийдиган сулув экансан. Эҳтиёт бўл, анжан йигитлари шўбўлади, отга ўнгариб опқочмасин, қизим. Э, Хайри, шундоқ нарсага тупроқ ташитиб ўтирибсанми. Менга қара, қизим, сенга битта секрет гап айтиб қўйай. Бугун бригадир сенга ишдан вақтлироқ жавоб беради. Кечқурун Куйганёрда метинка бўлади. Усмон ота қайлиғингга от

миндирадилар. Атайин Самарқанддан иккита қорабайир олдириб келганлар. Биттаси Дўнанбойга, биттаси Азиз полвонга. Қийиниб, тараниб, метинкага бор, ҳўпми, қизим.

Шундан кейин Усмонхўжаев Тиллабоевнинг извошига ўтириб жўнаб кетди.

Лутфинисанинг юраги гупиллаб урар, кўкраклари қувончдан қалқиб туарди.

Хотинларга сир айтиб бўлмайди, деган гап ростга ўхшаб қолди. Усмонхўжаевнинг секрет, деб айтган гапи бирпасда бутун бригадага тарқади. Иш устида ҳам, дам олиш пайтида ҳам Лутфинисага маслаҳат берадиганлар кўпайиб кетди.

— Сочингни майда ўрдир. Учиға пилик қилмай, намлаб туриб қаламга ўрасанг жингала бўлади.

— Фарқингни сал чап тарафдан оч.

— Баланд пошна туфли бўлса жуда бол бўларди-да.

Шу куни Боқибоева, митингга борадиган бўлсанг юваниб-тараниб ол, деб унга ишдан жавоб берди. Лутфиниса тугунчасини қўлтиқлаб пиёда қизил кўприк тарафга кетди. Қизил кўприкининг у ёғи пиёда ярим соатли йўл эди. Ундан ташқари, Куйганёрга бу тарафлардан тинмай от-арава, машиналар ўтиб туради. Қўшариқ қочиб кетибдими, бирпасда етиб олади.

Хотинлар яна ишга шўнғиб кетишди. Қизиқчи келинчак кимга тегажаклик қилишни билмай эркакча юриш қилиб замбилғалтакда тупроқни юқорига опчиқар, бомба, деб бақириб тупроқни афдаарди. Тўкилган тупроқ тўзғиб, орасида ўзи кўринмай кетарди.

Боқибоева қизил баҳмал байроқни чайла тепасига ўрнатган. Шамол йўқ, ҳаво дим бўлганидан байроқ ҳилпирамас, зардан ясалган оғир гажимлари унча-мунча шабадага ҳилпиратгани қўймасди. Боқибоева табелчи Латифжонни байроқ тагига ўтқазиб қўйди.

— Табелчи қиладиган иш колгани йўқ. Бекорга пашша қўриб ўтирма, манави байроқни қимиirlатиб тур.

У шундай деб байроқни олди-да, манавундоқ қил, деб Латифжоннинг қўлига берди. Энди Латифжон дўнг тепасида байроқни у ёқдан бу ёққа силтаб ҳилпирата бошлади. Боқибоева икки-уч кетмон уриб байроққа қараб қўяр, чаққон-чаққон қимиirlанглар, деб аёлларни ишга ундарди.

Кечқурун Эшон ака бутун Фарғона водийсига машҳур бўлган, қўшиқлари пластинкага тушган Бидонхон билан Раҳима Эрматовани икки ўйинчиси билан юборибди. Чайла олдидаги ялангликка гулхан ёқилиб алла-паллагача базм бўлди. Бидонхон Фарғона яллаларини ажаб бир хуш овоз билан ижро этар, унга Эрматова жўр бўлиб, қийқириқларга, олқишлигарга кўмилиб кетарди. Раққосага қўшилиб қурувчи жувонлар ҳам ўйинга тушишар, ҳар хил муқомлар қилиб йўрғала-шарди.

Агар Боқибоева, энди бас, тоңг аzonдан ишга чиқасизлар, деб базмни тўхтатмагандан ўйин-кулги тоңг отарга уланиб кетиши ҳеч гап эмасди.

Қизиқчи келинчак ўрнига ётаркан ёнидаги арқон каравотга қараб қўйди. Бу каравотда Лутфиниса ётарди.

— Бугун келмайди, бу ўйинқароқ. Ошиғи билан ҳозир дарё бўйидами, дўнг тепасидами ойга қараб хўрси-наётгандир.

У жавраб-жавраб ухлаб қолганди.

Эрталаб кўзини очганда дарров ёнига қаради. Лутфиниса келмаган, ўрни бўш эди. Атрофига қаради. Энди тоңг ёришиб келаётганидан чайла ичи ғира-шира ёруғ эди. Боқибоева чайла устунига суюлиб, оқариб келаетган уфққа қараб ниманидир ўйлаяпти. Келинчак унга қаради.

— Лутфиниса келмапти-ку! Ҳали келсин, томоқлари-нинг тагини қарайман. Агар кўкарган жойи бўлса газе-тага ёзаман.

Унинг бемаврид ҳазилидан Боқибоеванинг қошлари чимирилди.

XII

Орзихон ая Лутфинисани гинахонлик билан кутиб олди.

— Холагинанг ўргилсан, шунақаям ҳаяллаб кетсанми? Доврифингни эшитаман, ўзингни кўрмайман. Полвон болам-ку қорасини кўрсатмай, сувга тушгандек ғойиб бўлди. Сенгина келиб дийдорингни кўрсатиб кетсанг нима қиласарди.

Лутфиниса бу очиқ кўнгил, борини меҳмон олдига сочиб ташлайдиган, бир оғиз гапи билан бегонани ҳам

Ўз жигаридек қилиб оладиган кампирни онасидек кўрарди. У билан гаплашганда олисларда қолиб кетган болалик онлари бирдан жонлангандек бўларди. Кампир холанг ўргилсин, тентаккина, норастагина, деб у билан гаплашаркан, Лутфинисанинг кўз олдига лоп этиб онаси келар, бир дамгина унинг овози эшитилгандек бўларди.

Курилиш ишлари жадаллашиб кетгандан бери у қелиб Орзихон аянинг ҳолидан хабар ололмаган эди. Кампир унга ўрганиб қолганидан йўлига кўз тикиб ўтирган эди.

— Мени зориқтирмай линп этиб бўйингни кўрсатиб кетсанг-ку бўлади-я. Эртага ўзим бориб келмоқчи эдим.

Кампир уни бағрига босиб кўришаркан, озиб кетибсан-ку, чўп-устихон бўлиб кетибсан-кувой болам-э, ҳамма ёғингдан тер ҳиди келяпти-я, бош-мошингни ювиб олмасаңг бўлмайди, деди.

Лутфиниса унинг бағридан чиқиб тугунчасини айвонга улоқтириди.

— Аяжон, сув иситиб берсангиз бош ювиб олардим. Бугун Куйганёрда метинка бўлади. Азизхон акамларга Усмон ота от миндирадилар. Ушанга бсрман.

— Вой, хўп, хўп, болам. Сен бош ювасану мен сув иситиб бермайманми.— Орзихон ая пилдираб ўчоқ бўшига кетди. Самоварга сув қуйиб теша билан тараша учира бошлади.— Сочингни ўзим қирқ кокил қилиб ўриб қўяман. Ҳой болам, ўсма узиб офтобга ташлаб қўй. Сўлиб турсин.

У самоварга тараша ташлаб ўт олдиаркан оғзи гапдан бўшамасди.

— Шу десанг, канал битгандан кейин ҳамманлар ҳар тарафга тарқаб кетасизлар. Бир ивирсиқ энам бор эди, деб эслармикансизлар?

Лутфиниса шарақлаб кулиб юборди.

— Ахир холажон, биз ҳеч қаёққа кетмаймиз. Шатта қоламиз.

— Қани энди шундоқ бўлса, биттагина қизим иккита, биттагина куёвим иккита бўлиб бағригинам тўлиб қоларди-я!

Самовар ўти гуриллаб кетди. Ҳатто қувуридан ҳам ўт лоп-лоп қилиб, бир қарич юқорига ўрлади. Лутфиниса тугунни ечиб, бугун колхоз раиси елкасига ташлаган атласни кампирга кўрсатди. Орзихон ая атласни

Ериққа солиб товланишини кўрди, негадир чёт тарафини кафтлари орасига олиб уқалади.

— Яхши атлас. Кудунги ҳам жойида. Яхши кунларингга буюрсин.

— Бугун беришди. Тиллабоев aka топширдилар. Иигирма уч аёлга шунақасидан беришди.

— Буюрсин, буюрсин, болагинам. Тўйларингда кий, яхши кунларингда кий. Бу томонларга келмаганингда, юртга аралашмаганингда сенга бу иззат-икромлар қаёқда эди. Ўтиардинг сочинг супурги, қўлинг косов бўлиб. Ҳукуматдан айланай, ҳукуматгинадан ўргилай, сен билан менга ўшаган мунигилларни одам қаторига қўшиб қўйди. Умригинанг узоқ бўлсин, тўйларингда ўзим кўрпаларингни қавий.

Самовар вақирлаб қайнаб кетди. Кампир Лутфинисанинг ўзим қиласи, деганига қарамай, икки пақир чашиштирилган сувни ўра олдига қўйиб, пиёлада қатиқ олиб чиқди.

— Қатиқлаб ювмайман, аяжон, эртага яна тупроқ қазиймиз, чанг ёпишиб тўнғиб қолади.

Кампир ўзинг биласан, болам, деб қатиқни қайтариб олиб кетди.

Лутфиниса бош ювишга тушди. Узун сочлари бошидан, юз-кўзларидан ошиб тогорани тўлдирган эди.

Кампир айвон лабида ўтириб ундан кўзларини ўзмасди. Лутфинисанинг сув тегиб шалаббо бўлган кўйлаги елкаларига ёпишган, олд тугмалари ечиб ташланганидан очиқ ёқалари оралиғида кўкраклари тебраниб турипти. Чўккалаб ўтириб ювинаётганидан этаклари кўтарилиб, тирсиллаган соилари тиззаларининг букилишидан тарапглашган. Унинг бутун вужудидан ёшлиқ, навқиронлик, балофат тантанаси акс этиб турарди.

Лутфинисанинг авжи гулга кирган баҳори эди, кўзлари ҳам аллақандай мастона, лаблари бўсага интилгандек қовушиб турар, овози титраётгандек нотекис чиқарди. Кимdir ўн саккиз яшар қиз ўтган кўчадан муҳаббат ҳиди келади, деган эди. Лутфиниса ана шу ёшда, айни ширага тўлган, йигит-яланг кўксисда ишқ ўйғотадиган фаслини кечирарди.

Орзихон ая унга тикилиб ўтириб бу гўзаллик, бу тароват аиқиб турган навқиронликни сезмасди. Аёл кишининг кўзи бу жознібадан тўлқинланимасди. Маст бўл-

моқ учун, қонларни жунбушга келтирмоқ учун айни күчга тўлган йигит кўзи керак эди.

Лутфиниса сочини тароқлаб сочиқни бошига чамбар килди. Орзихон ая севикли қизи куёвникидан келиб ўз уйида, қадрдан ҳовлисида яйраб юргандек қувонарди.

Ҳали офтобнинг дами қайтмаган, Қўшариқнинг катта кўчасидаги азamat тераклар томдан ошиб ҳовлига турт энликкина соя ташлаган пайт эди. Орзихон ая Лутфинисани айвоннинг қоқ ўртасига ўтқазиб шошимай соч ўра бошлади. Қампирнинг ўз қизи Сабохон ҳар жума уйга келиб шунаقا бош юварди. Қампир худди шунаقا қилиб ўтқазиб ҳафсала билан соchlарини ўриб кўярди. Ҳозир у қизи келгандек меҳр билан соч ўрарди.

— Унақа қирқта қилиб ўтираманг. Йигирмата бўлса ҳам майли, барни бир бошимга чамбар қилиб оламан,— дерди Лутфиниса.

Соч ҳам ўрилди. Офтоб тераклар орқасига ўтиб ҳовлига беқасам соя ташлади. Қўйганёр тарафдан одамларни митингга чақириб карнай ғатиллаб қолди. Лутфиниса шошиб ўриидан турдюю кийингани ичкарига кириб кетди. Сал ўтмай атлас кўйлак, амиркон шиппак билан чиқди.

— Шуни айтади-да, болам, одамга либос, деб. Оловдек ёняпсан-а.

У шундай деб лапаңлаганича ошхонага кириб кетди. Куракчада бир сиқим исириқ билан чиқиб уни ерга қўяди. Кейин самоварни кўтариб оташхонасини куракчага тўғрилаб силкитди. Икки-учта чўғ исириқ устига тушди.

— Ҳозир, ҳозир, қизим. Ёмон кўздан асрасин.

У чўғни пуфлаб-пуфлаб Лутфинисанинг олдига келди. Куракчадан буралиб-буралиб тутун чиқарди. Орзихон ая уни Лутфиниса атрофида айлантирди, этаклари остига тиқиб тутунга тўлдириди.

— Ана, энди борсанг бўлади. Ҳар қандоқ ёмон назарни даф қиласди бу исириқ.

Орзихон ая куракчани- йўлакка қўймоқчи бўлиб кетаётган эди, эшикни кимдир журъатсизгина тақиллатди. Қампир қўлида куракча билан кўча эшигига юргурди. Қўчадан от туёғининг тошга урилгани, кейин кишнагани эшитилди.

Лутфиниса ўзи билан овора бўлганидан бунга эътибор қилмади. Қампирнинг,вой, шунақами, ундоқ бўлса хуш келибсиз, киринг, киринг, ўргилай, деганини эши-

тиб бош кўтарди. Эшикка қаради. Каради ўз ҳайкалдек қотиб қолди.

— Иўлакдан Акбарали кириб келарди. Ўз акасини кўриб жойидан қўмирламай турган Лутфинисага кампир таъна қилди:

— Вой, болам, аканг келди. Жой қил! Кўрпача солмайсанми?

Акбаралининг башарасида бирон ёмон ният нишонаси йўқ эди. Илжайиб синглиси томон келаверди.

— Бормисан, Лутфи? Тинч юрибсанми? Биттагина акангман-а, шунаقا бемеҳрмисан?!

Лутфиниса бирдан бўшашиб кетди. Тили гапга келмай бир-икки қадам олдинга босди.

— Атайн ийқлаб келдим,— деди Акбарали.

Орзихон ая шошиб айвонга якандоз солди. Уни ўтиришга таклиф қилди.

— Келинг, ўргилай, келинг. Болагинам мусоғирларга ўхшаб қолган эли. Йўқлаб келиб, зап иш қилдингиз.

Акбарали кампир солғаи якандоз четини қайриб омонатгина ўтирди. Лутфиниса ҳамон бирон гап айтишга тили айланмай, мўлтираб унга қараб туарди.

— Ўтир, синглим,— деди акаси,— сенга айтадиган гапларим бор.

Лутфиниса беихтиёр акасининг қаршисига ўтирди. Акбарали гапни нимадан бошлишини билмай анча вақтгача тил чайнаб ўтирди. Охири бошини кўтариб синглисига қаради.

— Шунча санқиб юрганинг етар. Тавбангга таянган-дирсан. Энди бас. Олиб кетгани келдим.

Лутфиниса бош кўтармай деди:

— Қетолмайман; ака. Энди менга Зириллама ҳаром.

— Унақамас. Раҳматли онам сени менга ташлаб кетган. Эл-юрт олдида бошимни хам қилиб кетдинг, орқангдан қувмадим. Марғилон йўлини менга берк қилиб кетдинг, индамадим. Жигарчилик, деб чидадим. Энди эсингни йиғ.

Лутфиниса акасининг бетига тик қаради.

— Қистаманг, ака. Қетолмайман. Бирон ҳафтадан кейин каналга сув очилади. Мен шу ерда бўлишим керак.

Акбарали истеҳзоли кулди.

— Тавба, сен бўлмасанг каналга сув келмай қоларканми, Аҳмоқ бўлма!

Орзихон ая галга аралашди:

— Болам, шунча иш қилиб, энди оғзи ошга етганда ташлаб кетадими? Бу ерда катта тўй бўлади. Ўйнаб-кулсни-да!

Акбарали кампирга ёмон қаради.

— Сиз аралашманг, кампир, сиз бегонасиз, жигар жигар билан тил топишади. Икки ўртада сизнинг аралашганинг қолади. Тўйни ташлаб кетмасин, дейсиз. Бу ўзи шунаقا, тўйларни ташлаб қочишга ўрганган. Бизни ўз ҳолимизга қўйинг!

Орзихон ая нима дейишини билмай туриб қолди, кейин ака-сингилнинг галига мен нима қилиб аралашяпман, деб чорбоқча чиқиб кетди. Кампирнинг оёқ товуши тингаидан кейин Акбарали кўзларини олайтириб синглисига қаради.

— Кетмайсанми?

— Йўқ! — деди Лутфиниса қатъий қилиб.

— Яна бир марта сўрайман, кетмайсанми?

— Кетмайман!

— Энди ўзингдан кўр! — дедио Акбарали шарт ўрнидан туриб кетди.

Лутфиниса ҳам ўрнидан турди. Акасининг авзойи бузук эди. Аммо Лутфиниса ҳам қизишган, сарсон-саргардонникларининг алами бутун вужудига ҳокимлик қилиб қўлларини муштга айлантирган эди.

Акбарали этигининг қўнжига қўл юбориб пичоқ сувурди.

— Иигит бошимни эгдинг, онамнинг арвоҳини чирқиллатдинг, бутун авлодимизни иснодга қўйдинг. Мана шулар учун, мана шулар учун...

Акбарали синглисини қўлидан буриб силтади, Лутфиниса гандираклаб акасининг кўксига елка тираб қолди. Акбарали пичоқни зарб билан унинг кўкрагига икки марта санчдию қўйиб юфорди. Лутфиниса буралиб-буралиб ерга йиқилди.

Акбарали мушукдек сапчиб йўлакка бориб қолди. Орқасига ўгирилиб қаради. Лутфиниса муккаси билан тушган, бош кўтаришга уринар, аммо дармони етмасди. У бор кучини йиғиб бош кўтарганида акаси йўлакда йўқ эди. У алам билан бир ингради-да, бошини ташлади. Унинг кўксидан сизиб чиқаётган қон ерда худди илондек ўрмалаётгангага ўхшарди.

Күнганиернинг «Яшил төағри»да, ҳар куни томоша қўйилади. Тошкент театрлари навбатма-навбат спектакллар кўрсатишади. Бугун эса театр залида катта тантана. Қейинги ўн кунда яхши ишлаб ном чиқарган икки юзга яқин қурувчига янги таъсис қилинган канал нишони топширилади. Саҳна тәпасига «Катта Фарғона канали қурувчилигига алангали салом!» деган шиор илйинган. Саҳнанинг бир тарафида Дўнан Дўсматовнинг чап тарафда Азизхон Умматалиевнинг сурати икки метр узунликдаги оқ сурпга ишлаб осиб қўйилган. Ҳамманинг кўзи шу суратда. Зални тўлдириб ўтирганлар бу иккі донгдор қурувчини кўришга бўй чўзиб қарашади. Саҳнада ҳукумат раҳбарлари, халқ комиссарлари, инженерлар ўтиришипти. Йиғинни қурилиш бошлиғи Тешавой Мирзаев очаркан, залга қараб кимнидир қидирарди.

— Дўнан Дўсматов билан Азизхон Умматалиевларни саҳнага таклиф қиласиз.

Дўнан Дўсматов ўрта қатордан, Азизхон орқа қатордан кўтарилиб саҳна томон юра бошлади. Театр ичиғовур-ғувур бўлиб кетди. Улар то саҳна пиллапоясига ётгунларича чапак тинмади. Усмон Юсупов уларга ёнидан жой кўрсатди.

Азизхон умрида бунаقا иззат-ҳурмат кўрмаган. Қўриш қаёқда, ҳатто колхоз клубининг саҳнасига ҳеч ким йўқ пайтида ҳам чиқмаганди. Ҳамманинг кўзи унда. Пастдагиларнинг шивир-шивир гаплари қулоғига чалиниб қолади.

«Ҳали ёш экан-ку», «Эшни йиқитганига одамнинг ишонгиси келмайди», «Усмон ота ёнига ўтқазди-я!», «Худо кучдан берган экан», «Э, гап кучдамас, омада, омадинг келса нимжон бўлсанг ҳам полвон қаторига ўтаверасан...»

Азизхон бу гаплардан маст эди. Қулоғига ўзининг номи аралашмаган гап кирмасди. Қурилиш бошлиғи мажлисни очиб нима деди, бу ўн кунликда еттинчи участка қайси ўринга чиқди, у яхши эшитмади. Фақат ўз номи аралашган жойлари қулоғига кирди, холос. У ўтирган ерида залдан Лутфинисани қидирарди. Аммо у қўринмасди. Қўриниб қолса албатта, кўряпсанми, дегандек бир ишора қилиб қўярди. Биринчи қаторда ўтир-

ган Эшполвои ҳар замон унга ўқрайиб қўяр, сен боқла, мен ўтиришим керак бўлган жойга чиқиб олдинг, туш пастга, деётгандек бўларди.

Азизхон Тешавои аканинг гапи тугагандан кейин энди нишон топширишса керак, деб турган эди, бош инженер Лебедев минбарга чиқиб узоқ гапирди. У ким қандай ишлагани тўғрисида лом-мим деб оғиз очмади. Фақат қайси участка лойиҳадан чиқиб кетаётгани, қаерда ишнинг сифати ёмонлиги тўғрисида гапирди. Бу гаплар Азизхонни унчалик қизиқтирумасди. Тезроқ кўкрагига нишон тақиши истарди. Лебедев ярим соатча гапириб Белявскийни бир-икки туртиб ўтди. Белявский ўтирган еридан унга жавоб қиласди. Йккови андак қизишиб ҳам олишди. Юсупов ўрнидан туриб Белявскийни тартибга чақирди.

— Ўртоқ Лебедевнинг гаплари тўғри. Учқўргон лоинҳадан чиқиб кетипти. Сиздан лойиҳага аниқ амал қилишингизни сўраймиз. Агар эътирозингиз бўлса, марҳамат, чиқиб гапиринг.

Белявский ўрнидан турди.

— Майли, гапирай. Ўртоқ Юсупов, лойиҳани ҳаммамиз тасдиқлаганмиз. Мен ҳам қўл кўтарганман. Аммо маҳаллий шароит билан ҳисоблашмай иложимиз ўйқ. Лойиҳа қофоздаги нарса. Иш ерда. Тошлоқ ерда, Шагалли ер лойиҳада кўрсатилган миқдорда сув ўғазмайди. Йигирма процентдан ортигини ер остига тортиб кетади. Шунинг учун канал таги шиббаланиши керак. Тупроқ билан шағал қатламини текшириб кўриш учун мутахассислар беришингиз керак. Ундан ташқари Қорадарёдан лойқа сув келади. Шағал жойларга лойқа ўтириб шиббалаши мумкин. Аммо норин суви булоқдек тиниқ.. Шағал бетини лойқа босмайди.

Саҳнанинг орқа тарафида ўтирган инженерлар тўғри, тўғри, деб Белявскийнинг гапларини тасдиқлашди.

Юсупов Лебедевга қаради.

— Бу гапга нима дейсиз?

Лебедев жавобга тайёр эмас экан шекилли, андак довдираб қолди.

— Буни иш тепасида текшириб кўриш керак, ўртоқ Юсупов.

Юсупов Белявскийга қаради.

— Сиз нима қилиш керак деб ўйлайсиз?

Белявский ўйланиб ўтирмай жавоб қилди:

— Мен бир усулни таклиф қилмоқчиман. Агар бизга йигирмата кучли насос берсаниз, шу насослар ёрдамида бир ярим километр масофада тошлоқ трассалар тагига лойқа оқизсак. Лойқа оққан жойларни шиббалаймиз. Кейинчалик сув оқизилганда бу лойқалар шағал ораларига кириб сув шимилишидан сақлаб қолади.

Залдагилар қолиб саҳнада тортишув бўлиб кетди. Эртадан бошлаб Учқўрғонда қазилган канал йўллари алоҳида ўрганиладиган, Белявскийнинг таклифи текшириб кўриладиган бўлди. Ана шундан кейин катта гина қутичани саҳнага кўтариб чиқиши. Президиум столига қизил қутичаларни териб ташлашди. Охунбобоев бўринчи бўлиб Дўнан Дўсматовнинг кўкрагига нишон тақди. Азиҳон ҳозир мени чақиради, деб юраги дукиллаб уриб турганда Охунбобоев уни эмас, Белявскийни чақиради. Азиҳонга етти кишидан кейин навбат келди.

— Дўнан Дўсматовнинг шогирди, юк кўтаришда њеч кимни олдига ўтқазмаган, донгдор қурувчи Азиҳон Умматалнев!

Азиҳон ўрнидан турди. Эсанкираб Охунбобоев томон юра бошлади. Пастда қийқириқ, чапак тинмасди. Олий Совет раиси унинг кўксига нишон тақаркан, яша азамат, нишон қуллуқ бўлсин, деб уни бағрига босди. Азиҳон жойига бориб ўтиарarkan бирдан дадаси, онаси эсига келди. Нега уларга кетаверинглар деди. Қолишгандা бугун улар бу тантаналарни ўз кўзлари билан кўришарди.

Охунбобоев юзга яқин кишига нишон топшириб чарчади. Кейин у ҳар қайси участка бошлиқлари нишонларни трассада, иш тепасида Узбекистон Олий Совети номидан топширишларини айтди. У гапини тугатиб жойига ўтираётганида залга иккита ясатилган қора от олиб киришди. Ҳамма бирдан жимиб қолди. Усмон Юсупов ўрнидан турив залга мурожаат қилди.

— Ҳурматли дўстлар. Азамат қурувчилар. Бугун биз канал қазишида ажойиб ҳаракат бошлаб берган, канал қазиш суръатини оширишга, қазиш муддатини тезлатишга ташаббускор бўлган икки донгдор қурувчига от миндиromoқчимиз. Ўзингизга маълум, қурилиши мизнинг энг донгдор ер қазувчиси Дўнан Дўсматовдир. Қурилиш штаби Дўсматовга от миндиради.

Тешавой Мирзаев саҳнадан тушиб от жиловидаш олди.

— Қани, Дўнанбай, келин!

Дўсматов саҳнадан тушиб келаркан, ҳаяжонланадигани билиниб турарди. Икки йигит уни билагидан олиб от минишига қаравиб юборишиди. Юсупов ажойис мақтov сўзлари билан Азизхонни от ёнига чақирди.

Азизхон бунақа бўлишини кутмаган эди. Қўрқиб кетди. Менми, бошқа одамми деган ўй билан ён-верига қаради. Орқасида ўтирган Жўра полвон «Турмайсанми тентак», деб туртди.

Азизхон турай деса орқаси стулга ёпишиб қолган-дек сира узилмасди. Охири у турди. Маст одамга ўхшаб гандираклаганича саҳнадан тушиб от олдига келди, Қайдандир пайдо бўлган Тенгдик билан Бейшенали уни тирсагидан кўтариб эгарга олишди. Ёлларига ҳар хил ленталар тақилган от бошини силкиб олдинга бир интилди. Азизхон қалқиб кетгандан кейингина ўзини ўнглади.

Зални тўлдириган кишилар қийқиришар, тинмай чапак чалишарди. Тешавой Мирзаев иккала отнинг жиловини жуфтлаб зални бир айлантириб чиқди-да, яна саҳна олдига келиб тўхтади. Илдам юриб саҳнага чиқди-да, Юсуповга нимадир деди. Шундан кейин залга қараб баланд овоз билан мажлис тамом, озроқ танафусдан кейин катта концерт бўлади, деб эълон қилди.

Азизхон нима бўлаётганини билмас, табриклишга узатилган сон-саноқсиз қўлларни сиқарди. От бош силкиб олдинга интилмоқчи бўларди-ю, аммо даврадан чиқолмасди.

Жўра полвон одамларни у ёқ-бу ёқ қилиб отни етаклаб ялангликка олиб чиқди. Кекса тол тагида кўпчиликка аралшмай хомуш турган Эш полвонга Азизхоннинг кўзи тушди. Кўнгли алланечук бўлиб кетди. Агар Азизхон бўлмагандан, албатта, бу отни Эш полвонга миндиришарди, Азизхон унинг йўлига тўғаноқ бўлди. Бирдан Азизхоннинг одамгарчилиги тутиб отдан тушдию илдам бориб Эш полвонни белидан кўтарди.

— Эш ака, хафа бўлмайсиз. Сизга тан бераман. Сиз менинг устозим бўласиз..

Азизхоннинг гапи оғзида қолди. Эш полвон уни кўксидай итариб дўнгиллади:

Жиррачаче сен ҳали мунварани ҳом санаянсан.
Мени майна қиляпсанми?

У шундай дедиу ерни гуре-гуре босиб чойхона та-
рафга кетди.

Азизхон ўсал бўлди. Эш полвон унинг одамгарчи-
лигини писанд қилмади. Майли, алам устида шундай
қиляпти. Ўрида Азизхоннинг ўзи бўлганда, у ҳам шун-
дай қилармиди?

«Яшил театр»да концерт бошланиб одамлар ўшақ-
ка қараб гурра-гурра кета бошлишди. От жиловидан ҳа-
мон ушлаб турган Жўра полвон Азизхонга яқин келди.

— Кўявер, Эшнинг ўзи шунақа. Бир кун совиб қола-
ди. Мен концерт кўрмоқчиман. Сен участкага кетавер.

Жўра полвон от жиловини тутқазди. Азизхон нима
қилишини билмай хаёл суриб қолди. Участкада шу топ-
да нима қилади. Лутфинисани топиши керак. Бугун у
мажлисда кўринмади. Кўрганда қандоқ яхши бўларди.
Нишон таққанини, от минганини кўрганда бу тараф-
ларга бекорга келмаганини биларди. Азизхон уни ал-
батта қидириб топишга аҳд қилди. Лутфиниса Кўйган-
ёрга келмаган. Келганда албатта ҳозир рўпарасида
илжайиб туриб оларди.

Азизхон шартта отга миниб, от бошини Қўшариқ та-
рафга бурди. От яхши совутилган, яхши отбоқар қўли-
дан чиққани билиниб турарди. Юриши ҳам жойида.
Туёғини ерга чирманда чертганга ўхшатиб уради. Азиз-
хон кўприкдан ўтиб узангига оёқ тираганича қаддини
ростлади-да, толдан навда синдириди.

Барглари ерга тегай-тегай деб бир ўтов ерни энлаб
ётган мажнунтол тагида тўрт-беш улфат сирланган
тоғорани ўртага қўйиб шопириб-шопириб қимиз ичиб
ўтиришарди. Улардан бири чинни косани тўлдириб қи-
миз узатди.

— От қуллуқ бўлсин, ука. Ўзи ҳам отмисан от экан.
Пойгаларга ярасин, яхши йўлдош бўлсин, укам. Мана
шу қимизни бир оқ уриб беринг.

Азизхон қўлини кўксига қўйиб узр айтди.

— Мен ичмайман, акалар. Умримда ичкиликни ғиз-
га олган бола эмасман.

Улфатлардан яна бири ўрнидан турди.

— Укажон, бугунги сиз кўрган обрўни Рустами дос-
тон ҳам кўрмаған. Ичинг буни. Бу отнинг сути. Огининг
ўзи ҳалолу сути ҳаромми? Олинг!

Азизхон бугунги обрў гафанглиги, ёшлик ғурури қай-
наб турганидан қамчи ўрнига ушлаб турган навдани та-
қимига босиб туриб косани олди.

— Бўпти, акалар. Бунаقا кун ҳадеб бўлавермайди.
Умрда битта бўладиган гап. Ичсам ичибман-да.

У шундай деб қимиизни шимириб, косани йигитга
қайтариб берди. Йигит косани оларкан, ҳавас билан
отнинг бўйнини силади. Яғринига шапиллатиб уриб
ҳам қўйди.

— Омадингиз келаверсин, ука.

Азизхон отга беозор новда тегизди. От аста жойи-
дан қўзғалди. Йўл-йўлакай одамлар унга ҳавас билан
қарашар, айниқса «от жиннилари» ундан кўз узолмай
қараб қолишарди.

Азизхон Қўшариқ йўлидаги дўнгга чиққанидан кейин
орқасига ўғирилди. Узоқда одамларнинг қийқириқлари
бақирган-чақирган товушлари эшитилиб қоларди. Азиз-
хон энгашиб от бўйнидан қучоқлади. Ёлларини силади.
У ўз бахтига, ўз обрўсига ишонмасди. Тушимми, ўнгим-
ми, деб ўзидан ўзи овоз чиқазиб сўрарди.

У от йўргасини, чопишини билмоқчи бўлиб биқинига
ниқтади. От сапчиб олдинга интилди. Кимсасиз тош йўл-
да от туёқлари тарақ-тарақ овоз чиқазар эди.

Қимиз кайфи, от миниш завқи унга гўё қанот пай-
до қилиб учирарди. Ҳозир дунёда ундан баҳтли одам
йўқ. От елдек учар, якtagининг барлари шамолда ҳил-
пиран, қимииздан қизиган бетларига оқшом салқини те-
гиб яйратарди.

Азизхон Қўшариқ гузарини кесиб ўтиши билан Ор-
зикон аянинг эшигига кўзи тушди. Эшик олдида бир от
ер тепиниб турибди. Ким келди экан, деб дилидан ўт-
казди Азизхон. Аянинг куёви келдимикан? У ҳали ўй-
лаб ўйнга ҳам етмаган эди эшикдан бир киши бесаран-
жом чиқиб отга минди, икки-уч аччиқ қамчи босди. От
жон аччиғида олд оёқларини девор баравар кўтариб
сапчиди. Бир зумда гойиб бўлди. Азизхон нима гапли-
гига тушунмай эшик олдига келди. Ичкаридан Орзикон
аянинг аламли фарёди эшитилди:

— Вой болам, бемаҳал хазон бўлган болам...

Азизхон отдан сакраб тушиб ичкарига кирди. Ай-
вон олдида Лутфиниса қонга беланиб ётарди. Азизхон
югуриб бориб уни кўтарди. Лутфинисанинг кўзи ҳали
очиқ, танаси совимагаңди. У Азизхонга нурсиз кўзлари-

ни қадаб нимадир демоқчи бўлди. Лаблари қимирлади. Ияк ташлади.

Азизхон нима қилишини билмай шердек ўкириб атрофга қаради.

— Ким, ким у номард?!

Орзихон ая титраб-қақшаб жавоб қилди:

— Акаси, акаси келганди. Гаплашиб олишсии, деб чорбоққа чиқиб кетибман-а. Бир лаҳза, бир лаҳзагина...
нада...

Азизхон Лутфинисанинг жасадини кўтариб айвонга олиб чиқди. Кўрпачага ётқизди. Орзихон ая бошига ёстик қўйди.

Азизхон коптоқдек отилиб ташқарига чиқди. Бир сакраб эгарга миндию боя отлиқ киши кетган тарафга ог бошини буриб, қамчи босди.

XIV

Акбарали ҳар қанча уринса ҳам отни ўзига бўй-сундиролмасди. Қон ҳидини туйган от безовталана, орқа оёқлари билан сакраб устидаги эгасини силкиб ташламоқчи бўларди. Аммо эгарга маҳкам ўнашиб ўтириб олган Акбарали уни ўз ҳолинга қўймасди. От кишинар, бошларини силкиб худди маст кишидек йўлнинг гоҳ у тарафига, гоҳ бу тарафига ўтиб бораарди.

Акбарали Сой маҳалласига етгунча қора терга тушиб кетди. Олдинда шаҳар чироқлари йўлларни кундуздек ёритиб турипти. У жаҳл билан жиловни тортди. Шунда у бармоқларининг бир-бирига пилч-пилч ёпишаётганини сезди. Кафтини кўзи олдига келтириб тикилди. Тикилдию бирдан бутун вужудига титроқ кириб сесканди. Унинг қўллари, кийим-бошларида синглисининг ҳали қотмаган қони шундоққина қўриниб туарди.

Шу алпозда шаҳар оралаб ўтиш хавфли. Дуч келган киши унинг нима иш қилганини дарров билади. У шошиб от бошини чап тарафга бурди. Бу Харкўн йўли эди. Бу йўл Найман, Дардақ, Жалақудук тарафларга олиб бораарди. Аммо Акбарали бу тарафларни яхши билмасди. Нима бўлса ҳам шаҳарга кирмаслик учун йўлни шу тарафга солди.

Дала йўли жимжит. Қўрғонларда чироқлар милтираб ёниб турипти. Онда-сонда ўт орқалаган кишилар-

Чинг қораси кўриниб қолади. Дунёда итдек қон исини тез пайқайдиган жонивор бўлмаса керак. Йўл-йўлақай неча марта унга ит эргашди. Акиллаб отни ҳуркитар, анча жойгача қувиб бориб, кейин орқасига қайтарди. Шундогам безовта юраётган от эгасига бўйин бермай устидан иргитиб ташлашга уринарди.

Акбарали минг азоб билан дала йўлига чиққандан кейингина кўнгли хотиржам бўлди. Ҳозиргина адир орқасидан кўтарилиган катта мис баркашдек қип-қизил ой унинг қонга беланган кийимларини янада қизил қилиб ёритарди. Биронта ариқми, сойми учраса ювиниб олиш ниятида Акбарали отни ўз ҳолига қўйиб шошилмай кета бошлади. Аксига олиб йўлда на бир ариқ, на бир кўлмак учрарди. Акбарали орқасидан ҳеч ким таъқиб қилмаётганига ишонгандан кейин отдан тушиб жиловни ушлаганча бигта-бигта босиб кета бошлади. Ҳозир у қаёққа қетаётганини ўзи билмасди. Шу алпозда у анча йўл юрди. Боя қонга белангандек қизариб чиқкан ой энди сутдек оқариб теппага келган эди.

Акбарали қилиб қўйган ишининг даҳшатини энди сезди. Лўтфиниса уйдан қочиб кетган кундан бўён у фақат «йигитлик» номусини, бу «беномус» синглесини ўлдириб, эгилган йигитлик қоматини кўтаришни ўйлаганди. Мана, у ниятига ҳам етди. Аммо қадди кўтариладими энди? У бу «йигит қаддини» қайси кўчада, қайси гузарда ғоз тутиб юради? Шу пайтгача у ўзига ўзи бунақа савол беролмаганди. Шу топда кимсасиз қоронги кечада, кийим-боши қонга беланган пайтда шу саволни ўзига беряпти. Бу саволнинг жавоби ғоятда даҳшатли, ғоятда аяпчили эди. Акбарали йўлдан тўхтади. Беихтиёр қўллари от ёлинни силашга узатилди. Қон ҳиди анқиб турган қўлдан от бошини тортиб силкинди.

Энди у ҳеч нарсани ўйламай, нима бўлса ҳам узоқроқ манзилга етиб олмоқчи бўлди. Бир сакраб эгарга кўнди. Алам билан икки-уч аччиқ қамчи босди. От олди оёқларйни осмонга иргитиб сапчиди-да, шамолдек учиб кетди. Акбарали кўзларини чирт юмиб олган, фақат қулоқларига тупроққа тегаётган туёқ товушигина эшитилар, қўллари тиимай отга қамчи босарди. Шу аҳволда у анчагина йўл босди. Олисан келаётган товушлар ҳушини ўзига келтирди. Кўзини очди.

Йўл бошида сонсиз чироқлар порлар, дарё устидаги Яшил кўпридан гупиллаб поезд состави ўтарди.

Акбарали жон-жаҳди билан жиловни тортди.

Ахир бу Куйганёр-ку! Айланиб яна ўша, синглиси-винг қонини тўккан жойдан чиқибди-ку. Одамларнинг, қотилни қон тортади, тўккан қони чақираверади, деган гаплари ростга ўхшайди. Акбарали ҳозиргина шу ердан қочган эди. Яна қайтиб кепти. У эпчиллик билан от бoshини орқага бурди.

Терлаб кўпиреб кетган от энди унга ортиқча бўй бермай қўйди. Ҳар қанча қамчиламасин қадамини тезлатмас, баъзан тўхтаб, туриб оларди.

От гоҳ юриб, гоҳ тўхтаб Куйганёрдан анчагина узоқлашди.

Қаршидан бир отлиқ келарди. Бегона йўловчи олдида ҳаяжонини сездирмаслик учун Акбарали ўзини ўнглашга, хотиржам кўрсатишга уринди. Отлиқ борган сари яқинлашарди.

Яшил кўприк тарафдан кетма-кет икки-уч марта мушак отилди. Қизил, кўк, яшил нурли чизиқ осмони фалакка чиқиб поп-поп қилиб ёрилди. Қўзни қамаштирадиган нур ҳамма ёқни ёритиб юборди. Акбарали отлиқ йўловчини таниди. Бу Азизхон эди.

Иккови ҳам бир-бирини таниди. Акбарали шошиб отнинг бош-кўзи аралаш қамчи босди. Аммо от жойидан жилмади. Азизхон шошилмай у тарафга бемалол келарди. Акбарали отни жилдиrolмаганидан ғазаби тошди, эпчиллик билан этигининг қўнжини пайпаслаб пиҷоғини топди. Пиҷоқ қини билан чиқди. Пиҷоқقا теккан қон қинда ивиб қолган экан. Акбарали ғарда билан қинни ажратиб улоқтириди. Азизхон уч-тўрт метр яқинга келиб қолган эди.

— Яқин келма! Үлдираман! Кўряпсанми? Қонинга ташна бўлиб турипти.

Акбарали пиҷоқни гижинглаб турган от боши устига келтириб унга кўрсатди. От қон ҳидини яна туйди, санчиб кетди. Акбарали унга яна аламли қамчи босди. От силкиниб-силкиниб уни устидан ирғитиб ташлади. Акбарали тупроққа ёнбоши билан тушди. Емон сўқинди. У ҳозир Азизхон мени қамчи билан савалайди, отига бостиради; деб ўйлаган эди. Азизхон ундай қилмади. Шошилмай отдан тушди. Акбарали эмаклаб нари кетди. У эпчиллик билан бир сапчиб йўлнинг нариги тарафига ўтдину кучининг борича чопа бошлади. Азизхон изма-из қувиб бўравёрди. Чунки у бу ўтлари қовжираб

қолган даланинг охири қайга олиб боришини яхши биларди. Орзихон аяникида ётиб юрган кезларида у Лутфиниса билан шу далага келишарди. То дарё бўйигача бориб ўша ерда соатлаб ўтиришарди. Йўлда териб келган ясси тошларни дарё тўлқинларига отиб тошни сув устида ким кўп сакратиш ўйнашарди. Акбарали чамаси ўн беш минутларча қочиб дарё бўйидан чиқиб қолди. Энди қочадиган бошқа жой йўқ эди. У сувга орқа ўғириб Азизхон келишини ҳансираф кутарди.

— Яқин келма. Жонингдан умидинг бўлса яқининга келма!

Азизхон жавоб бермади. Яқин келаверди. Акбарали шердек ўкириб унга ташланди. Азизхон жон аччиғида унинг қорнига тепди. Акбарали чалқанчасига йиқилди. Азизхон эпчиллик билан пичоқ ушлаган қўлинин оёғи билан босди. Акбарали ингроқ аралаш сўкинди. Азизхон кўкрагини чап тиззаси билан босиб кўзларига қаради. Ой нурида унинг кўзлари мушук кўзидек сарғимтил нурланиб туарди.

— Номард, жаллод! — деди ғазаб билан Азизхон.— Ахир Лутфиниса марҳум ота-онангдан ёдгор эди-ку! Ўз қонингни ўзинг тўқдингми, ифлос!

Акбарали хириллаб жавоб қилди:

— Унақа синглим йўқ! У фоҳиша!

Азизхон қўли қандай қилиб Акбаралининг кекирдагига бориб қолганини билмай қолди. Бор кучи билан ўни бўға бошлади. Кейин бирдан ўзи қилаётган ишидан ўзи чўчиб қўлинин олди. Ёқасидан тортиб ўрнидан турғизди.

— Йўқ, йў-ў-ўқ, сени осонликча ўлдирмайман. Аввал қилган ишингни кўзингга кўрсатиб қўяман... Қани юр! Юр, олдимга туш!

Акбарали жойидан жилмади. Азизхон уни ёқасидан олиб судради. Акбарали юришга унамай орқага тисарилар, аммо бу забардаст, бутун гавдасида куч қайнатётган йигитнинг темирдек бақувват қўлларига монелик кўрсатишга ожизлик қиласарди.

Яшил кўприк тарафда ҳамон мушак отилиб осмони фалакни рангларга бўяр, дала-тошни бир дамгина ёритиб сўнарди.

Акбарали ҳолдан тойиб ерга ўтириб олди.

— Тўхта! — деди у ҳорғин товушда.— Нима қилмоқчисан? Гапларимга қулоқ сол. Сен, бола, гўдаклик

қиляпсан. Лутфи сенга муносеб эмас. Ўз акасини юзи-га оёқ тираган қиз сенга вафо қилармиди.

— Яна нима гапинг бор, айт, айтиб қол! — деди алам билан Азизхон.

— Сенга онаси ўпмаган қизларни топиб бераман. Қел, оға-ини бўлайлик. Сенга қиёматлик ака бўлай. Катта тўйлар қилиб уйлаб қўяман. Лутфи ит ўлимини топди. Истасанг Қашқарга олиб кетай. Жияним ўша ёқда. Тиш доктори. Шу кучинг билан сен у ёқларда тилла-га ботасан. Юр, кетайлик. Қўп ишлар қиласми.

Азизхон қаҳр-ғазаб билан деди:

— Овора бўласан! Сен ўйлаган хоинлардан эмас-ман!

Азизхон ғазабидан титраб-қақшаб унинг дуч келган жойига мушт тушира бошлади. Акбарали ҳар гал мушт текканда бир-икки қадам нарига учиб тушарди. Охири у ўрнидан турдию орқасига қараб тирақайлаб қоча бошлади. Азизхон уни қирғоққа ярим метрча қолганда тутди. Эпчиллик билан белидан кўтардию бошидан ошириб қачондир кесилган кекса тол тўнгагига қараб отди. Акбарали тўнгакнинг шундоққина ёнгина-сига бориб тушди. Шошиб турдию сувга сапчиди. Азизхон уни тутиб қолиншга улгурмади. Оёғидан ушлаган эди, холос. Бир пой этиги қўлида қолдину сувга шалоп-лаб чўкиб кетди.

Ойнинг совуқ шуъласида тўлқинлар муз парчасидек бир чақиаб сўнди.

Азизхон сув мавжларига тикилиб турди-да, қандай-дир бир жирканиш, ғазаб, қониқмай қолган ўч алами билан орқасига кескин бурилиб, қуриб-қовжираб қолган гиёхларни шитирлатиб орқага қайтди.

Ой оғиб қолган, адирларнинг ойга терс тарафи қоп-қора девордек бўлиб турарди. Қимасиз далада икки от бир-бирига яқин келолмай ўт чимдиди юрипти. Азизхон чарчаган, асаблари бирдан бўшашганидан ҳолсиз-ланиб от тарафга юриб эмас, судралиб борарди. Қанал трассалари жимиб қолган, Куйганёр тарафдан шовқин-сурон эшитилмас, машъалалар ҳам сўнгган эди.

Қанал бошлангандан буён бунақа тинчликни Азизхон энди кўряпти. Ё бунақа пайтда трассага чиқма-ганидан билмаганмикан? Балки тонг отарга яқин ҳар куни шунақа бўлар.

Азизхон отга минмади. Жиловидан ушлаб аста юриб

Найман йўлига чиқди. Яшил кўпприк чироқлари милитираб кўрина бошлади. У ярим соатча юргандан кейин кўпприк устидан ҳайқириб поезд ўтди. Паровоз олдидаги пројектор кимсасиз далани қиличдек кесиб борарди.

Сал ўтмай яна жимлик бошланди. Бу жимлик Азизхон учун ишҳоятда даҳшатли эди. Қаршисида Лутфинисанинг хиралашаётган кўзлари пайдо бўлар, Акбаралининг хириллаши қулоғига эшитиларди.

Азизхон ҳар қалай ҳали ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотмаган, ўлим нима, жон бериш нима — кўрмаган эди. Ҳозир эса, кеч кириб, қоронғиллик туша бошлагандан тонг ёришгунча икки ўлимни кўряпти.

Азизхон қандайдир ваҳима, қўрқинчли ўйлар гирдоғида қоронғи кеча қўйнида келяпти. Ҳали Лутфиниса хиралашаётган кўзларини унга тикиб алвидо, деяётгандек, ҳали Акбарали хириллаб ўлим билан олишаётган бир ҳолатда кетидан эргашарди.

Бу аҳволда имиллаб юрадиган бўлса хаёллар уни өзғилаб ташлаши турган гап. Азизхон отга минди. От ҳам шуни кутиб тургандек олдинга интилди. Яхшилаб совиб, тўйиб ўт еган от энди Азизхон тагида ўйноқлаб йўрғаларди.

Тонг отар пайтда Азизхон Кўшариқ гузарига етиб келди. Битта муюлишдан кейин Орзихон аяннинг эшиги кўринади. Азизхоннинг юраги хаприқиб кетди. Бирдан қулоғига хотин кишининг мунгли ѹйғиси эшитилди. Бу Орзихон аяннинг товуши эди. Азизхон ич-ичидан эзилиб кетди. Бўшашиб от жиловини силтади. От оёғи илдамлашди.

Эшик олдида икки-уч кишининг қораси кўринди. Азизхон отдан тушиб жиловни эгар қошига ташлади-да, мотамсаро бир қиёфада эшик томонга юра бошлади.

Ички жимжит. Азизхон ўйлакдан ўтиши билан айвон ўртасида устига оқ чойшаб ёпилган Лутфинисанинг жасадини кўрди. Ўзини тутоммай ичидан бир олов кедиу томонига қадалиб туриб қолди. Бирдан бу ўт портлагандек томонидан ѹйғи бўлиб отилиб чиқиб кетди.

Азизхон алам-ситам билан Лутфиниса жасадига ўзи, ни отди. Кимдир уни тирсагидан олиб кўтармоқчи бўлган эди, Орзихон ая:

— Майли, қўйиб беринглар, улар бамисоли Лайли. Мажнун эдилар. Майли, йиғласин, тўйиб йиғласин. Армонларини тўкиб йиғласин — деди.

Тоға бошчилигига көлган ҳамқишлоқлар белини боялаган Азизхонга таъзия изҳор қилиб, бир четга бориб турдилар. Икромжон бўлган воқеани Тоғадан эшитгани учун ундан, нима бўлди, қачон бўлди, деб сўраб ўтирамди.

Тоға Азизхонга қараб туриб, кўнгли бузилиб кетди. Симобдек беқарор, куч-ғайрати танига сифмаган ўтолов йигит энди сўлган, тақдирнинг бемаҳал зарбасидан эсанкираб қолганди.

Юртга оталик қиласидиган, кўп азаларда етимларнинг бошини силаб, кўз ёшини тиндириган Тоға Азизхонни овутиш учун бисотидан бирон жўяли гап тополмасди. Нима дейди? Нима деса бу боланинг дарди енгиллашади? Бундай сўзни топиш қийин эди. Тоға Азизхоннинг елкасига қўлини ташлаб: «Қандай қиласан, болам, одамнинг умри шу экан-да, чидашдан бошқа иложимиз йўқ», дейишдан бошқа гап тополмади.

Йўлакда турган тобут устига сариқ атлас ёпилган. Бу атлас Лутфинисанинг биринчи меҳнатига келган мукофот эди. Тиллабоев унинг елкасига атласни ташларкан: «Яхши кунларингга буюрсин, қизим, яйраб-яшнаб, тўю томошаларда кий», деганди.

Ичкарида Зирилламадан келган хотинлар бирорга аралашолмай худди гуноҳкордек мунғайиб туришарди. Азизхоннинг онаси айвон лабида бир нуқтага тикилганча қимирламай ўтирипти. Чайладами, иш тепасидами, овқат пайтидами Лутфинисага тинмай тегажаклиқ қиласидиган қизиқчи келин энди дастрўмолини лабига босиб пиқ-пиқ йиғлади.

Ташқаридаги Эш полвон офтоб тифида терга ботиб, оғир гавдасини аранг кўтариб турипти. У белбоғи билан бўйни, юзидан қўйилаётган терни дам-бадам артади. Эшнинг икки кўзий жиққа ёшга тўлган, тинмай ҳиқилларди. Не-не курашларда соврин олиб, не-не курашлардан бошини эгиб чиқиб кетган, қаҳри қаттиқ, бирорнинг дардини билмайдиган, ҳиссиз бўлиб кўринадиган бу одам аслида бунаقا эмасди. Салга кўзига ёш келадиган, мұхтож-ночор одамлар олдидан ўтганда, кўнгли бузилиб, юрәкларй эзилиб кетадиганлардан эди.

Куйганёр тарафдан одамлар тўда-тўда бўлиб қела бошлидилар. Тўғонда ишлаётганлар тўппа-тўғри трас-

садан чиқиб таъзияга келаётган эдилар. Уларнинг чанг-тўзонга беланган кийим-бошлари тердан ҳўл бўлиб лойга айланиб кетган эди.

Ҳаво қизигандан қизиб, деворлар, тому тошлардан лип-лип аланга учарди.

Бир зумда кўча бетини одам босиб кетди. Ҳамма пичирлаб гаплашар, бел боғлаб, бош эгиб турган Азизхонга эзилиб қараб қўярди. Ичкаридан хотинларнинг айтиб йиғлашлари бу жимликни бузар, сукунат бағрини тилиб мотамсаро кишиларнинг елкасидан эзарди.

Кеча оқшом юрт катталари олдида, минглаб қурувчиilar олдида меҳнат тантанасидан маст, қорабайир от миниб ҳаммадан баландда кўринган Азизхонга ҳамма ҳавас қилганди. Унга яқин келиб қўлини қисиб қўйишга, бир оғизгина илиқ гап билан муборакбод қилишга интилган кишилар энди унинг ғам-алам эзив ташлаган қоматига, йиғидан қизариб кетган ёш тўла кўзларига ачинниб қараб туришарди.

Тобут кўтарилди.

• Мотам маросими Қора дарёning «Яшил кўприги»дан ўтиб Пойтуқ томон йўл олди. Трассаларда ишлаётгандар тупроқ дўнгларидан ошиб юқорига чиқа бошладилар. Ер қўпораётгандар, қоп-замбилларда тупроқ ташиётгандар маросим олдидан чиқиб галма-галдан тобут дастасини елкага олишар, сал нари бориб узатилган бошқа қўлларга беришарди.

Луғумбекдаги Туячи қабристонига етгунча тобут ўн мингдан ортиқ кишининг елкасидан ўтди.

Азизхон каловлаб қолган, вужуди карахт, нималар бўлаётганини идрок қилолмасди. Лутфинисани қабрга қўйиб тупроқ тортаётгандаридан у ғайри табиий бир товшуда фарёд уриб ўзини қабр дўнгига отди. Халөйиқ бир дам жимиб қолди. Қабрни қучиб нола қилаётган Азизхонни Тоға келиб билагидан кўтарди.

— Бўлди, бўлди, ўғлим. Ўзингни тут. Ахир сен мард боласан-ку!

Азизхон бошини чайқар, юлқиниб қабрга интиларди. Умматали бўлса эсанкираб қолган, ўғлининг орқасидан қалтираб эргашар, атрофдагилардан мадад сўраётгандек кўзларини ҳасратли жавдиратарди.

Қабристон дарвазасидан чиқишганда Тоға Икромжонни ёнига чақирди.

— Дўстим, мана, аҳволни кўриб турибсан. Азизхонни

Ёлғиз ташлаб кетгим келмаяпти. Сен Тўлан билан қол. То канал битгунча ёнида бўлинглар. Ўзинг биласан, бугун-эрта теримга тушиб кетамиз. Шундоғам колхозда одам кам. Йигитларимиз найманликларга қаравшгани трассага чиқиб кетишган. Азизхонни шу аҳволда ташлаб кетсак қишлоқ аҳлининг маломатига қоламиз. Уни юпатиб, ишга чиқариб юбормасанглар бўлмайди. Ёлғизликда ғам еб қўяди. Бўптими? Уйларингдан хотиржам бўлинглар. Ўзим хабар олиб турман, Эшон ака билан гаплашдим. Жўра полвон бригадасига сизларни ўтказиб қўядиган бўлди.

Икромжон бош иргаб хўп ишорасини қилди. Тўланбой ҳам рози эди.

Ана шундан кейин Тоға Азизхонни бағрига босиб хайрлашидиди, зирилламаликлар келган автобусга чиқди.

Умматали боласининг олдида қолди.

Бир одам оламдан кетди. Аммо ҳаёт ўз оқимидан бир нафас тўхтамасди. Офтоб — ўша офтоб. Қеча қандай бўлса бугун ҳам ўшандай порлаб турипти. Дарё ҳеч нарса сезмагандек қирғоққа бош уриб пишқириб оқяпти.

Бироқ, биринчи мўҳаббатини тупроққа кўмган Азизхон кечаги Азизхон эмасди. Унинг назарида қўёш қофоздаги ёғ томчисидек хира, буғдойи ўриб олинган сапсариқ адирлар тобутга ёпилганmallадек совуқ, хунук эди.

УЧИНЧИ БҮЛИМ

I

Азизхон камгап бўлиб қолган, бирор билан очилиб уаплашмас, эрта билан қопини судраб трассага чиқиб кетар, кечқурун ишдан қайтиб бирорга аралашмай, чодирига кириб кетганча қайтиб чиқмасди. Унинг ичидагималар бўлаётганини билиб турган Икромжон ўз ҳолига қўйиб берарди. Кечқурун Тенгдик қўмизини ташқарига опчиқиб аллақандай мунгли бир куйни бошлар, Икромжон ҳам, Тўланбой ҳам жимгина ўтириб ўй ўйлаб кетишарди.

Икромжоннинг кўнгли нотинч. Хотинининг оғир оёқлигидан хаёли қишлоқда, уйида эди. Қайтиб кетай деса, Тоға уни атайнинг қолдириб кетган. Қолай деса, хотинидан кўнгли тинчмайди. Турсунбой онасини қийнамаётганимкини? Уй ишларига қарашаётганимкини?

Бу ёқда Азизхоннинг илгариги шаисти йўқ. Уз ғами билан бўлиб ишга ҳам қўли бормай қолди. Дўнан полвон билан Гожимат Хидиров қурилиш бўйича энг олдинда боришарди. Эш полвон улар орқасидан изма-из қувивиб боряпти. Ҳар куни газеталар шу иккى полвоннинг қанчадан тупроқ қазиганини ёзиб турипти. Ора-сира Эш полвон ҳам газетада кўриниб қоларди.

Кунига янги-янги қаҳрамонлар пайдо бўларди. Эртасига яна янгиси чиқиб кечагисини орқада қолдириб кетарди. Фақат биргина Дўнан Дўсматов ҳеч кимни олдига ўтказмай, бир мақомда ишлаб, кубометр ўстига кубометр жамлаб борарди.

Икромжон Азизхоннинг аҳволини кўриб уни қандай қилиб йўлга солишни билмас, қандай бўлмасин уни иш-

билан овутиш йўлини ўйларди. Бироқ озиб, қорайиб кетган Азизхон шу алпозда илгариги мавқенини тиклаб олиши қийинлигини билганидан кейин ўзи енг шимариб ишга киришмоқчи бўлди. Шу ниятда Тўланбойни чодирдан ташқарига чақириб чиқиб дўнгда узоқ гаплашишди.

— Тўлан, бу юришимизда зирилламаликларнинг обрўсини уч пул қилиб қўямиз. Азизхон бу аҳволда. Сен билан биз уни овутишдан бошқага ярамаймиз.

Тўланбой чаккасини қашиб анча пайтгача индамай ўтириди. Кейин бир йўталиб Икромжонга қаради.

— Сен билан биз елка ташлаб Луғумбекка келганимизда, ана, Азиз полвоннинг ҳамқишлоқлари келишди, полвон зоти энди уларга teng келиб бўпти, дейишган эди. Тўгрими?

Икромжон тасдиқ ишорасини қилиб бош силкиб қўйди.

— Унинг бошига тушган ташвишни билмаганлар орасида шивир-шивир гап ўрмалаб қолди. Зирилламадан келган полвон қарқиноқдан чиққан булбул экан. Кечаги келганилари пўкиллаб қолди дейишаётди. Қанал битишига жиндек қолди. Наҳотки «ё, пирим», деб бир кетмон уролмаймиз.

— Битта шарт бор. Азизхон Эш полвонни олдига ўтказмаган эди. Азизхон учун уни қувиб етамиз, олдига ўтиб оламиз, бўптими?

— Э, «ми»сици олиб ташлаб гапир, оғайнни.

Иккни ҳамқишлоқ дўнгда ўтириб гапни бир жойга қўйиб чодирга қайтишди. Тенгдик ҳамон қўмизини гин-филлатиб паст, ширали овоз билан хиргойи қиласади. Тенгдик тоғлар чўққисига тўш уриб учайдиган бургутлар, пастликка шиддат билан оқсан шаршараалар, чексиз яйловлару, сўнгсиз ўрмонлар тўғрисида куйларди.

Икромжон чодир ичига киргандада Азизхон икки қўлини боши тагига қўйиб кўзларини бир нуқтага тикканича қимирламай ётар, пешанасига қўнган пашибани ҳам киприк қоқиб учирмасди. Икромжон тўшакка омонатгина ўтириб унга қаради.

— Менга қара, полвон. Бунақада бўлмайди. Ўлим ҳақ. Ҳеч ким ундан қочиб қутулмайди. Бир кун келиб ҳаммамиз ҳам кетамиз. Ҳеч ким дунёга устун бўлмайди. Беш кунлик умрни иш билан, дунёнинг нашъу намоси билан ўтказиш керак. Ахир ўзинг танангга бир ўйлаб кўргин. Лутфи шу қаналдан сув оқишини кўрмоқчими-

ди? Сени жами полвонлар олдига ўтиб олганингдан, ном чиқарганингдан қандоқ қувонган эди-я. Бу аҳволда сувга тушган бўлка нонга ўхшаб бўкиб ўтирганингдан рухи ранжимайдими? Арвоҳи чирқилламайдими? Қўй, бу ишингни. Лутфининг арвоҳи шод бўлсан, десанг ўзингни меҳнатга ур! Аввал қандоқ бўлган бўлсанг, энди ундан ўн чандон юқорига чиқ.

Азизхон индамади. Аммо бир-икки киприк қоқиб, томоқ қириб қўйди. Бу Икромжоннинг гапи мўлжалга бориб теккани эди. Гап билан яна босиб тушмоқчи бўлди.

— Учқўрғонда Эш полвон орқангдан жиртак чалиб юрибди. Бузоқнинг ютургани сомонхонагача, зирилламаликлар инига уриб кетди. Энди кавагидан ҳали-вери чиқолмайди, деяпти.

Азизхон сапчиб ўрнидан туриб кетди.

— Ким инига кириб кетган экан? Менми? Йўқ, мен ҳали у тирриқ полвоннинг елкасини яна тупроққа қоришираман. Бошимга тушган ғам-ташвишларимдан фойдаланмоқчи бўптими? Овора бўлади. Азизхон кимлигини унга кўрсатиб қўяди.

Азизхон чодирнинг у бошидан-бу бошига икки-уч асабий бориб келгандан кейин оёқ остида турган бўш пақирни даранглатиб тепиб ташқарига чиқиб кетди.

Икромжон бунчалик бўлишини билмаган эди. Эш полвонни ўртага соглани Азизхоннинг қитиқ парини юлгандек бўлганди. Унинг орқасидан чиқди. Азизхон дўнг тарафга шитоб билан кетарди. Орқасидан ҳайрон қараб турган Тўланбой Икромжонга ўгирилди.

— Нима бало қилдинг?

Икромжон нимадир деди. Тенгдик куйнинг авжини олаётган эди.

— Нағмангни тиринглатмай тур! — деди Тўланбой унга зарда билан. Кейин Икромга юзланди: — Нима бало қилдинг?

— Бўлди. Суриштирма, — деди Икромжон ҳамон Азизхон орқасидан қараб тураркан.

Трасса тарафда машъалалар ёнди. Кечки смена аллақачон иш бошлаган. Одамларнинг шовқин-суронлари барада эшитилиб турипти. Кундузи саратон офтобида яғринини куйдириб ер қазиган каналчилар чойхона сўриларини тўлдириб дам олишарди. Ҳар қайси чейхонада

алоҳида созанда-ю, ҳофизлар концертларини бошлашгани эди. Бейшенали каттакон тогорада лағмон олиб келиб чодир олдига омонатгина қилиб йўнилган таҳтадан ясалган столга дастурхон ёзди. Азизхонни кутиб овқатга қўл урмай узоқ кутишиди. Аммо Азизхондан дарак бўлмади. Шундан кейин унинг овқатини алоҳида чиннига сузиб ўзлари ошпазни мақтай-мақтай овқатлана бошлашди. Икромжон боя Тўланбой билан қилган маслаҳатига кўра, эрта саҳарлаб ишга чиқишлари, Азизхон даражасида ер қазишлари керак. Шунинг учун ҳам вақтлироқ ётмоқчи бўлишди. Аслида ўйинқароқ бўлган Тўланбой концертга бормоқчи эди. Икромжон уни жеркиб ташлади.

— Концертда нима бор, тентак? Ёт. Эртага саҳарлаб ишга чиқамиз.

Тўланбой гапини қайтаролмади. Ечиниб ётаркан тўнғиллади:

— Тамарахоним роса оляпти. Аммо боплайди-да, шу хотин.

Икромжон индамай бошига чойшаб тортди.

У кўзини юмгани билан дарров уйқу ола қолмади. Хаёли уйига қараб учди.

— Гентаккинам нима қилаётганикин? Бақقا келаётганда эшикка кириб ўтолмадим ҳам. Жаннатнинг ҳоли нима кечдийкин? Ишқилиб омон-эсон қутулсин-да. Битта Турсунбойим ёнига қўчқордек ўғил қўшилса бўларди-да. Ишқилиб, омон-эсон дунёга келсин-да!

Икромжон шундай хаёллар билан ухлаб қолди.

Лугумбек уйқу нималигини билмасди. Кечасию кундузи ломларнинг гурсиллаши, кетмонларнинг тошга тегиб қарсиллаши, одамларнинг бақириқ-чақириқлари, бир зум бўлса-да, тинмасди. Кеча тунга, тун тонгга уланиб кетарди.

Икромжон безовта ухлар, ҳар замон Тўланбойнинг хуррагидан санчиб бош кўтарар, андек гангигиб туриб яна ухлаб қоларди.

Ниманингdir, тарақлашидан у бирдан кўзини очди. Азизхон қоронгида тик турганча шаниллатиб совиб қолган лағмонни ерди. Ундан тер ҳиди анқирди. Икромжон чойшабни елкасига илиб ўтириб олди.

— Қаёқда юрган эдинг, тентак? Соат неча бўлди?

— Ҳали замон тонг ёришиб қўлади, амаки.

— Қаёқларда дайдиб юрган эдинг деяпман?

Азизхон дарров жавоб қилмади. Оязидаги дағмонни; ютиб жавоб қилди:

— Трассада әдим. Эш полвонни инига тиқиб келяпман.

Икромжон унинг жавобини бошқача тушунди. Энтикиб олдинга интилди.

— Урдингми? Вой эси йўғ-э.

Коронғида Азизхон отга ўхшаб пишқириб жавоб қилди.

— Тупроқ қазиб дўнгга ташидим. Йигирма тўрт кубо тупроқ ўнирдим. Ўпирганимни юқорига ўзим ташидим. Техниклар ўлчаб кўришди.

Икромжон ўрнидан туриб елкасидан қучди.

— Вой азамат-э. Вой эси йўғ-э.

Азизхон турган жойида мудраб борарди. Икромжон гугурт чақиб тошфонарни ёқди-да, ўринини солиб берди. Азизхон ечинмай ўзини тўшакка ташлади.

Боши ёстиққа тегиши биланоқ донг қотиб ухлаб қолди. Икромжон устига чопонини ташлаб тошфонарни ўчирди-да, чодирдан ташқарига чиқди.

Уфқ чети аста ёришиб келарди. Эрталабки салқин шабада кўк бетидаги сонсиз юлдузларни бир-бир пуллаб ўчираётганга ўхшарди. Ой чўққилар томонга оғиб борарди. Трассаларда шовқин товсилиб қолган. Иш нормасини тугатганлар аллақачон чодирларига, қўраларига қайтишган, кечикканларигина тонг салқинда сўнгги кубометр тупроқларни тепага тўзитиб отишарди.

Икромжон энди Азизхондан кўнгли тинчигандек бўлди. Чунки Азизхон Эш полвон номини эшитганидан кейин орияти қўзиб яна ўзини ишга урди. Бир кечадаёқ йигирма тўрт кубо тупроқни қазиб чиқарибди. Бу унчамунча одамнинг қўлидан келадиган иш эмас. Бу болада шер кучи бор. Аммо ҳозир дармондан кетган, ҳолдан тойган, бу ғайрати қанчагача чида бераркин? Чидайди! Авжи кучга, ғайратга тўлган пайти.

II

Тупроқ тўла қанорни уч кишилашиб Азизхоннинг орасига қўйишаркан, Икромжон:

— Энди бас, ишни тамом қиласлий,— деди.

Азизхон ўгирилмай жавоб қилди:

— Яна икки ходка қиласай, шундан кейин бас. Иккىи
мартадан кейин кечагидан түрт кубо ошади.

Унинг бир гапини икки қилиб бўлмаслигини Икром-
жон яхши биларди. Индамай янги қанорга тупроқ сола
бошлади. Белкурак билан Бейшенали қанорга тупроқ
ташларкан, гуп-гуп тушган тупроқ Тўланбойнинг баша-
расига урилар, дам ўтмай акса уради.

— Тупроқ ялаб, гувала туфлайдиган бўлдим,
ошна.

Икромжон ҳазил қилди:

— Бугун эрталаб оғзингдан балчиқ ҳиди келаётган
эди. Ичингда лой бижғиб қолган шекилли.

Атрофдагилар ишни тугатиб юқорига чиқиб кетиши-
ган, трассада фақат шу беш киши ишлайпти. Терлаган
бетига тупроқ чангларидан фақат икки кўзию оғзигина
вой бўлмай қолган Тўланбой дод деворай деди.

— Э, рикордингдан ўргилдим. Нима, мени ўлдири-
моқчимисан. Бўлди-да.

У шундай деб қанорни четга ирғитди. Кейин юқорига
чиқа бошлади.

— Тўлан ака, жон Тўлан ака, бу охиргиси. Шу бит-
тани опчиқай, йўқ деманг, ака!

Тўланбой тўхтамади. Қўлини силтаб тупроқ уйими
орқасига ўтиб кетди.

— Майли,— деди Икромжон.— Тўлан чарчади. Бур-
нининг икки тешиги тўпроқдан битиб қолиб, оғзи билан
нафас оляпти, бояқиш. Бу ёғини ўзимиз тўлдириб бера-
миз.

Азизхон охирги қанорни юқорига олиб чиққанда Тў-
лан қилган ишидан пушаймон бўлиб, кеголмай дўнг
орқасида аразлаган боладек ҳиқиллаб ўтиради. Икромжон келиб уни қўлидан тортиб ўрнидан тур-
ғазди.

— Юр, юр. Ҳали ҳам боласан-да, Тўлан. Биламан,
чарчадинг!

Тўланбой индамай унинг орқасида эргашиб кета-
верди. Икромжоннинг негадир бугун кайфи яхши. Йигит-
ларга ҳазил қилгани қилган эди.

— Тўлан, жинқивой, Зирилламага боргаңда ҳам
пиқиллайверма. Хотининг эрим мушук бўлиб қопти,
деб таёқ билан уриб юрмасин.

Тўланбой оғзи билан нафас олиб лой орасида аранг
кўриниб турган кўзларини йилтиратиб, бу гапга кулйш-

ни ҳам, кулмасликни ҳам билмасди. Икромжон ҳазилнни қўймасди.

— Тўлан, эртага сени офтобда ишлатмаймиз. Агар офтобда ярим соат турсанг ичагингга тўлган лой қуриб қотиб қолади. Эгилолмай юрмагин.

Энди Азизхон ҳам гапга аралашди.

— Ташвиш қилманг, Икром амаки, Тўлан тоғамни қуритиб қўймаймиз, ҳар ярим соатда сув пуркаб турдимиз.

Булар сув бўйига келишганда трассадан қайтган қурувчилар аллақачон юваниб бўлишган, ариқда факат бир-иккита одам қолганди. Биринчи бўлиб Тўланбой кийим-боши билан ўзини сувга отди. У шўнғиган жойдан бошлаб қўйига лойқа сув оқа бошлади.

— Ўзинг ҳам бир кубодан ортиқ тупроқни олиб келган экансан, Тўлан.

Сувдан бош чиқазган Тўланбой энди илгариги, эрталаб ишга чиққан Тўланбойнинг ўзи бўлиб қолган эди. Икромжон ҳам сувга тушди. У сувни шалоплатиб ювинаркан, булардан сал олдин ювингани чиқиб кетган Тенгдик қирғоққа келди.

— Оғай, сизга қат бор.

У қўйнидан қоғоз олиб Икромжоннинг сувдан чиқишини кута бошлади. Икромжон шошиб ювинди-да, сувдан чиқди. Белбогига артиниб Тенгдикнинг қўлидан хатни олди.

«Икром, Зирилламага қайт! Жаннатни тўлғоқ тутиб туғруқхонага олиб кетишди. Үмматали».

Икромжон ҳайрон бўлиб қолди. Унинг ҳисобида Жаннатнинг кўзи ёришига ҳали вақт бор эди. Еки...

Жаннат етти боласини тупроққа қўйган. Иккитаси ўлик туғилган. Бештаси бир-икки ёшга етиб-етмай оламдан ўтган эди. Шунинг учун ҳам ёлғизи Турсунбойга шамолин раво кўрмасдилар. Нима бўлди экан? Ўзи омонмикан? Бола соғ-омон дунё юзини кўрганимикин?

Зириллама бу ердан олис. У ёққа на поёзд боради, на автобус. У нима қилишини билмай ҳайрон бўлиб турганда Азизхон унинг қўлидан хатни олиб ўқиди.

— Менга қаранг, амаки, албатта боришингиз керак экан. Ҳозир Қўшариққа тушингу Орзихон аяникидан менинг отимни олиб йўлга чиқинг. Қайтишда отни дадамга ташлаб келарсиз.

Икромжоннинг кўзлари яшнаб кетди. Азизхоннинг от мукофот олганини биларди. От ёлларини силаб йўрғасини ҳам кўрган эди. Аммо шу топда от мутлақо ҳаёлига келмаганди.

— Раҳмат, ўғлим. Отинг кунимга яраб қолди. Бўй масам мен кетдим. — У шундай деди-ю, ечиниб тоза якtagини кийгани чодирга қараб кетди.

...Икромжон кун ёйилмай Зирилламага етиб келди. Қишлоқ ҳар галгидек ўз ташвишларину ўз тирикчилиги билан банд. Ҳамма далага кетиб бўлган, самоварлар ҳувиллаб ётибди. Қишлоқнинг бўз йингитлари Найман йўлидан ўтадиган канал трассасида. Аёллар дала да, болалар мол-ҳолларни ўтлатгани олиб кетишган.

Икромжон ўз кўчасига бурилганда Расул буванини гариб супасига кўзи тушди-ю, юраги шув этиб кетди. Икромжон ўз ташвишлари, ишлари билан бўлиб Расул буванинг оламдан ўтганини эсидан чиқазиб қўйган эди. Супани кўриб кўнгли алланечук бўлиб кетди. Расул бува эрталаб шу супада нонушта қилар, кун қизиб кетгандагина андаккина мизғиб олиш учун ичкарига кириб кетарди. Супа ён-вернга кўлоблаб сув сепилган, супурилган, орастга бўларди. Энди кампир бувини ўртанча ўғли Қопчиғайга олиб кетган, эшикка қулф тушиб, супа усти, атрофларини хазон босиб кетибди.

Икромжон от жиловидан ушлаб супа олдидан эзилиб ўтди. Ҳамма вақт гавжум бўладиган кўчадан аста юриб уйи остонасига келди. Эшик очиқ, ичкаридан пиманингdir тиқиллагани эшитиларди. Икромжон от жиловидан пастга тортиб, пастак эшикдан энгаштириб олиб кирди. Жиловни эгар қошига ташлаб, ўз ҳолига қўйди-да, у ёқ-бу ёққа аланглади.

Турсунбой ошхона олдига ерга ўтириб олиб-велосипедига инқиллаб ел берар, орқасига қарамасди.

— Турсун! — деди Икромжон.

Дадасининг овозини эшитиб Турсунбой бошини кўтарди. Ҳозир, деди-ю, яна гилдиракка ел бераверди. Ҳозир мени согинган болам югуриб келиб бўйнимга оснлади, деб кутиб турган Икромжон ўғлининг бунаقا нияти йўқлигини билиб, ҳа, феъли шунаقا, деб уни койиб ўтирумай тепасига келди.

— Нима қиляпсан?

— Камер тешилиб қопти, тузатяпмән,

— Ойнгни аҳволи қалай?

— Яхши, — деди Турсунбой ишидан бош күттармай.

Икромжон атрофга қаради. Ҳовли супурги бетини кўрмаган, ҳамма ёқ ивирсиб ётибди. Икромжон уйга кирди. Жаннатнинг ўрни ҳали ҳам йигилмаган. Овқат юқи идиш-товоқлар хонтахта устида. Икромжон яна ҳовлига чиқди. Девор тагидаги ўчоқда қозон тувоғи очиқ қолганидан икки-учта мусича бир-бирига ҳурпайиб қозон ичида қотиб қолган овқатни чўқиляяпти.

— Аянг қачон касалхонага кетди?

— Беш кунми, олти кун бўлди.

— Сен нима еб, нима ичиб юрибсан?

Турсунбой иши битиб ўрнидан турди. Ариқни чатаноғи орасига олиб, қора бўлиб кетган қўлини юваркан, жавоб қилди.

— Умматали амаки овқат чиқазяптилар.

Икромжоннинг кўнгли сал тинчигандек бўлди.

— Аянгнинг касалхонага кетганига беш кун бўпти, нега менга хабар қилмадинг, эси йўқ?

Турсунбой дадасининг бетига қарамай жавоб қилди:

— Ишим кўп эди-да,

— Э, ишинг қурсин! Ишинг нима бўларди, кўча чангитиб велосипед минишми?

Турсунбой индамади.

— Бор, қозонни юв! Бирон иссиқ овқат қиласийлик, аянгга оборамиз.

— Бугун ўзлари келадилар.

Икромжоннинг юраги шиф этиб кетди.

— Нима?.. Тинчликми ўзи? — Икромжон журъатсизлик билан секин сўради.— Аянг ўзи тинчми?

— Тинчлар. Укамни Умматали амаким билан қўши nilar кўмиб келишди.

Икромжон турган жойида бир қалқиб кетди. Бу бола нималар деяпти? Наҳотки, наҳотки боласи яна нобуд бўлган бўлса. Икромжон ўзини тутолмай бақириб юборди:

— Дурустроқ ганирсанг-чи, нима гап бўлди?

Ўғли довдираб жавоб бергунча сабри чидамай кўчага югурди. Умматалининг эшигини қоқди. Умматали бир оёғида этик, бир оёғида калиш билан чиқди.

— Ия, ия, келдингми? Келдингми? Этигимнинг пошнасига нафал қоқаётгән эдим. Қани кир! Кир! Азизхон тинчми? Хайрият кепсан. Эшитгандирсан, шунақа ишлар бўлиб кетди.

Икромжон ичкари кирмади. Нима бўлганини сўради.

— Жаннат оғирроқ юк кўтариб қўйипти. Турсунингга болохонадан озроқ шоли оп тушиб, келида оқлаб бергин, деса кўнмапти. Ўзи салкам бир қоп шолини шотида елкасида олиб тушиб, келида оқлаган экан. Кечга бориб тўлғоқ тутиб қопти. Келининг шунақа хабар топиб чиқди. Дарров арава топиб балнисага ўзим обориб қўйдим. Эрталабга бориб бола ўлик туғилипти. Ўзимиз уч-тўрт киши бўлиб жойига қўйиб келдик. Ўзинг нета бунақа кечикиб келдинг? Балнисага жўнатибоқ Турсунингга хат ёзиб берган эдим. Саҳарлаб дадангга етказ дегандим.

— Хатни кеча кечқурун олдим. Олдиму Азизхоннинг отини елдириб келаётганим шу.

Иккови жим қолиши. Икромжоннинг панжалари туғилиб муштга айланди. Яна ёзилди. Умматалига бир оғиз гап айтмай орқасига қайтди. Турсунбой кийиниб велосипедига суюнганича эшик олдида турарди.

— Дада, мен кетдим.

— Тўхта!— деди Икромжон.— Умматали амакинг хат ёзиб берган экан, нега ўша куни менга етказмадинг?

— Ишён бор эди.

— Аҳмоқ, ярамас. Онанг шу аҳволда ётса-ю, сен...— Икромжон гапини давом эттиrolмади. Агар ўғли бир нима деб оғиз очгудек бўлса, қулоқ-чаккасига шапалоқлаб юбориши ҳеч гапмасди.

— Йўқол. Кет, кўзимга кўринма!

Турсунбой гуноҳим нима экан, дегандек елка қисиб эгарга минди.

Икромжон ҳовлига кириб этигини ечди. Яктагини беҳи шохига илиб ҳовли супуришга тушди. Ўчоқ кулини олди. Қозонни ювиб тагига ўт қалади. Уйларни йиғиштирди. Ҳамма ёққа кўлоблаб сув сепди. Сула ёнбошидан сув очди,

Ҳовлига файз киргандек бўлди. Ошхонага кириб ўёқ-бу ёқни титкилади. Гўшт қолмапти. Томорқага чиқиб

бир гала бўлиб юрган товуқларни тирқиратиб қувиб, бирини тутди. Сўйиб, патларини юлди. Қозонга ташлаб боятдан бери молхонада маъраб жаги тинмайтган сигир-бузоққа сув бериб, олдига ўт юлиб ташлади. Кейин отни етаклаб кўчага чиқди-да, эшикка қулф урди. Отни Умматалига топшириб, ўзи касалхона тарафга қараб кетди.

Касалхона ҳовлисидан тол тагида Жаннат тугунчасини тиззасига қўйиб эшикдан биронтаси келиб қолар, деб кутиб ўтирган экан. Эрини кўриб қувониб кетди. У анча сўлиб қолган, кўзлари ичига ботиб кетган, овози ҳам аллақандай ҳазин эшитилаётгандек эди.

Икромжон бўлиб ўтган гапдан хабардор бўлгани учун ортиқча суриштириб ўтиргмади. Фақат аҳволинг қалай, қийналмадингми, мен бу гапдан кеча кечкурун хабар топдим, деди, холос.

— Боламнинг аҳволи қалай? Ичиға иссиқ кирмай ранг-рўйи бир ҳолатда бўлиб қолгандир.

— Болангга жин ҳам урмайди. Умматали овқатидан хабар олиб турипти.

Икромжон унинг қўлидан тугунини олиб, катта кўчага олиб чиқди. Ўткинчи машиналарга қўл кўтариб, тўхтатолмади. Аслинда идорага кириб Тоғадан машина сўраса бўларкан. Ҳеч бўлмаганда извош берарди-ку.

Устига икки-уч боғ беда ташлаган арава келиб қолди. Аравакаш Икромжоннинг илтимосини қайтармади. Жаннатни аравага чиқазди-да, ўзи пиёда арава орқасидан гузарга қараб кета бошлади.

Кўчада одам кўпайиб қолган. Бу йўл Найманга олиб борарди. Канал трассаси шу тарафда бўлганидан от-арава, машина тинимсиз қатнаб туарди. Арава шагал тўкилган йўлда қалдириб силкинарди, Икромжон хотинининг рангига, аҳволига қараб ичи эзилиб борарди.

Жаннат эрининг авзойидан нимадандир тажанглигини билиб туарди. Нима бўлди, ота-бала ўртасида бирон гап ўтдими? Дадаси болагинамни койигани койиган. Ахир Турсунгинам бола-ку. Унинг нимасидан гина қиласди? Бир кун эси кириб, қуйилиб қолар ахир! Үғил бола деган шунаقا бўлади. Бирдан ялт этиб, одам бўлиб қолганини билмай қоласан.

Арава эшик олдида тўхтади. Икромжон хотинининг тушишига ёрдамлашиб эшик қулфини очди. Жаннат

үйим ивиrsиb кетгандир, ҳовлига супурги тегмай ҳаммā
еёк хазонга тўлгандир, деб ўйлаганди. Кириб ҳайрон
бўлиб қолди. Эрига таънали қаради.

— Болагинамдан хафа бўлишингиз чакки, дадаси.
Мана, кўрдингизми, ҳамма ёқни ораста қилиб қўйинпти.
Ўзинга қолса ҳамма ишни қилади. Сиз билан биз бор
эканмиз, эркаланади-да, дадаси. Мана беш кунгагина
рўзгор қўлига қолганидикӣ, бинойидек ўтирибди.

Икромжон хотинининг қувончини бузгиси келмади.
Ечинмай томорқадан сабзи юлиб чиқди-да, супа лабида
ўтириб арча бошлади.

— Жиндаккина товуқ шўрва ташлаб қўйган эдим.
Ҳозир тагига ўт қалаб юбораман.

Икромжон арчган сабзиларини ариқда ювиб қозонга
ташлади. Ўчоқ тагига шох ташлаб пуллади. Кейин жам-
бил кертди.

У ҳозир нима қилса ҳам бутун умидлари пучга чиқ-
сан, сал кам тўққиз ой бағрида асраган боласидан жу-
до бўлган, изтироб, аламдан ранги заъфарон бўлган
хотинининг кўнглини олиш пайида эди. Жаннат эса эри-
ни аяр, унинг кўзларига тик қараёлмай ерга боқарди.
Ахир у етти марта фарзанд ваъда қилиб уйга мотам
олиб келди. Ҳаф гал боласини тупроққа қўйанида, шу
хил, бир-бирининг кўнглини олиб, аламларини яшириш,
йиғидан ўзини тийиб, ич-этини ейиш уларни эзгилаб
ташларди. Ҳозир ҳам иккови шундай алам оташида ёни-
шарди. Иккови бир-бирини аяшарди.

Икромжон чинни кўтариб ўчоқ бошига кетаётгандা
Жаннат уни тўхтатди.

— Қўйинг, ўзим сузиб келаман. Сиз ўтиринг, узоқ-
дан, чарчаб келгансиз. Мен анча дармонга кириб қол-
ганиман, ўтиринг, дадаси!

Икромжон қўлида чинни билан ҳовли ўртасида тўх-
таб қолди.

— Болагинамга битта чиннида олиб қўйинг.

— Етади, етади, ҳаммамизга етади, хотин. Наҳотки
арзандангни эсимдан чиқазсам.

Жаннат аста юриб келиб чинниларни Икромжонининг
қўлидан олди-да, ўчоқ тарафга кетди. Эшик орқасида от
кишнади. Сал ўтмай Умматали кийим-бошлари шалаб-
бо бўлиб кирди.

— Э, кел, кел, Умматали, қайнананг суйган экан.
Овқат устига келиб қолдинг.

Умматали ариқдан қўлини ювиб белбоғига артина-
артина супа ёнига келди.

— Шу десанг, отни анҳорга обориб чўмилтиридим.
Жонвор яқин орада сув кўрмаган шекилли, сира анҳор-
дан чиққиси келмайди.

Икки қўлида чинни билан келаётган Жаннат Умма-
талини кўриб кўзлари яшинаб кетди. Эри бу одам билан
жуда чиқнишади. Кириб қолгани яхши бўлди. У ёқ-бу
ёқдан гаплашиб юрагининг чигилини ёзади.

Умматали бўлса отни таърифлаб Икромжонни гапи-
гани қўймасди.

Уларнинг олдига овқат қўйган Жаннат, Умматали от
олибди гумон қилиб: «Вой, от қуллуқ бўлсин, қанчага
олдингиз?»— деди. Умматали билан Икромжон бир-бир-
ларига маъноли қараб олиши.

— Менда отга пул қаёқда, синглим, Азизхонимга
Усмон ота миндириптилар. Тумонат ичида, юрт катта-
лари олдида иззат-икром билан от миндиришипти.

Жаннат эрига ялт этиб қаради.

— Боя сизга нима дегандим. Ўғил бола шўхлик қи-
либ, шўхлик қилиб, бирдан қуйилиб, эл қаторига кир-
ганини билмай қоласан. Азизхонгина ерга урса осмонга
сакрайдиган бола эди. Мана қарабсизки, лоп этиб кўз-
га кўринди-қолди. Ишқилиб Турсунбойгинамга ҳам ху-
до инсоф берсин-да.

— Ҳа,— деди Умматали.— Болани жудаям эрка қи-
либ қўйдинглар.

— Пешанагинамизда биттагина-да, ўргилай, битта-
гина. У ҳам ўртоғига ўхшаб қуйилиб қолар.

Умматали таънали оҳангда деди:

— Синглим, сен балнисага кетишинг билан, даданг-
га етказ, деб хат битиб бергандим. Турсунбой тўрт кун-
дан кейин бирордан берворипти.

Икромжон бошини кўтаролмай дастурхон попугини
ҳимариб ўтиради. Ҳаммалари бир неча дақиқа сукутда
қолишиди. Умматали яна гап бошлади.

— Икром, табиб табиб эмас, бошидан ўтган табиб
дейдилар, болангни сал тартибга солиб қўй. Ҳозир қа-
йириб олмасанг, кейин ўзларингни қийнаб қўяди. Мен
бегона одамман. Аммо айтиб қўйини қарзим. Жигарим-
дек бўлиб қолгансизлар.

Умматали чинни тагида қолған шўрванни хўриллатиб,
юнга фотиҳа тортиди,

— Мен энди борай.

Умматали шундай деб кўчага чиқиб кетди. Сал ўтмай унинг чуҳ-чуҳ дегани, туёқ товуши эшитилди.

Эр-хотин бир-бирларининг бетларига қараёлмай қолишгаанди. На ундан, на бундан садо чиқади. Бу жимликтин охири Жаннат бузди:

— Гапини қаранг-а, бироннинг боласини ундоқ-бундоқ дейиш осон. Ахир Азизхоннинг қилган ишлари эсингиздан чиқдими? Ҳаммани жонидан безор қилган эди-ку!

Икромжон индамади.

III

Бугун тушки овқат пайтида йигирма бир агитатор чойхона-ошхоналарда, агитпунктларда дунё хабарларини газеталардан ўқиб бердилар.

СССР билан Германия ўртасида бир-бирига ҳужум қилимаслик тўғрисида битим тузилибди. Германия ташқи ишлар министри жаноб Фон Риббентроп Москвага келиб битимга қўл қўйибди. 24 август куни Риббентроп Москвадан жўнаб кетибди. Уни кузатиб қўювчилар орасида Германиянинг Москвадаги фавқулодда ва муҳтор элчиси граф фон-дер Шуленберг ва Италиянинг Москвадаги элчиси Руссо жаноблари бўр экан.

Биринчи сентябрь эрталаб соат ўнда Берлинда рейхстаг мажлиси бўлибди. Гитлер кечака Москвада Герман-Совет битими имзоланганингни ва бу битим Германия ҳукумати томонидан ҳам ратификация қилинганини расман эълон қилибди.

Тўртинчи сентябрь куни Гитлер рейхстагда Германиядаги янги совет элчиси ва ҳарбий атташе вакили Шкворцов билан Пуркаевни қабул қилиб, Совет — Герман битими юзасидан узоқ суҳбатлашибди.

Анқарада чиқадиган «Вақт» газетаси Совет — Герман битими Туркиянинг советлар билан чегара районларида ҳам тинчликни таъминлайди деб ёзибди. «Нью-Йорк геральд трибун» газетасининг сиёсий шарҳловчиси Маккензи бу битим Европада тинчликка гаров, дебди. Германия ташқи ишлар министрлигининг расмий органи «Дейче дипломатиш политише корреспондентс» газетаси бу битим Германия аҳолисида чуқур қониқиш ҳосил қилди, деб ёзибди.

Юзаки қараганда дунё тинч, осойишта кўринарди.

Аммо ер куррасининг кўп қитъаларида бомбалар портлар, минглаб қурбонлар кўксидан қои оқарди.

Хитойнинг ҳамма вилоятларида япон босқинчиларига қарши жанглар давом этар, герман — польша чегараларида тинимсиз жанглар бўлиб турган эди.

Аммо совет юрти ўзининг тинч ижодий меҳнати билан банд эди. Донбассда Алексей Стакансев рекорд устига рекорд қўйиб, мамлакат меҳнаткашларини янги меҳнат зафарларига чорлар, граждан ҳаво флотининг учувчилари Шебанов, Матвеев ва Байкуловлар «Стал — 7» аэропланида ерга қўнимай беш минг олтмиш саккиз километрлик масофали 12 соату 30 минутда учиб ўтиб жаҳон рекордини ўрнатган, муддатли хизматда бўлган оддий аскарлар составининг ишчи-дехқон Қизил Армияси сафларидан узёқ муддатли отиускага бўшатиш тўрисида СССР мудофаа Ҳалқ Комиссари Ворошиловнинг фармони чиққан осойишта кунлар эди.

Ўзбекистонда меваляр гарқ пишган. Полизларда қовуп-тарвузлар ширага тўлган, ишкомлар ҳосијдан бели букилиб қолган — тўкин, баракали куз боши эди. Бутун ҳалқ Конибодомдан Учқўргонгача чўэзилган қурилишда тиним билмай меҳнат қилас, ер билан, тошу шағаллар билан олишарди.

Жаҳоннинг қаерида ўт чақнаяпти, қаерида оғат — ўлат одам боласини қийратяпти, қаерда замбаракларга ўқ қўйиляпти, ҳеч кимнинг хаёлига келмасди. Улар асрлар бўйи қақраган чўл билан олишар, сувга қондириш ниятида тер тўкишарди.

Азиҳон нима бўлса ҳам атиги бир ҳафтагинада битадиган қурилишда иш кўрсатиб қолиш, Лутфиниса хаёлан тасаввур қилган манзарани чинакамнига барпо қилиш ниятида ҳаммадан кўп тер тўкар, ҳаммадан кўра кўпроқ ғайрат қиласарди.

Бундаи бир ойгина олдин кеч кириб, атрофии аста қоронгилик босиб келаётган, ой шом еб адир устига энди ўрмалаб чиқаётганда улар икковлон дўнгга чиқиб Нушкон адирларига жимгина қараб ўтиришганди. Болалар қўлидан чиқиб кетган пуфакдек ой аста ҳаволанарди. Сада қайрагочлар орқасидан ой нури тушниб, худли қумуш ҳошия тутгандек кўрниарди. Йиккалалари ўз ўйларни билан банд эдилар. Йиккалалари ҳам узоқ истиқбол

эмас, шу бугун-эрта, атиги икки ой кейинги кунларини кўз олдиларига келтиришарди.

Ой тенпага чиқиб олиб дамини олгандек қимирламай турарди. Қайсиdir трассада ер портлатишди. Унинг кучли овози адирлардан адирларга қайтиб, анча вақтгача қалдираб турди. Икковининг ҳам хаёли узилди.

— Нимани ўйладнинг? — деди Азизхон Лутфиниса томонга сурилиб.

Лутфинисанинг юзлари ой ёруғида ажиб кўринарди. У жавоб бермади.

— Ўзинг нимани ўйладнинг? — деди жавоб ўрнига.

Азизхон гапни орқа-олдига қарашмай айтиб юборавегарди. Дарров жавоб қилди:

— Эш полвон билан яна беллашибман...

Лутфиниса ундан ишқ-муҳаббатга алокази гап кутган эди. Худди менга ўхшаш бир хил ўй суряпти, деб ўйлаганди. Ҳафсасан пир бўлиб, э, гапирмай қўя қол, дегандек қўл силтади.

— Йўқ, йўқ, шошма-да. Бу ёғини ҳам эшишт. Тўйнимиз бўлганинга бир ойми, иккі ойми ўтганмиш. Мана шу ерда туриб қаерга уй қурамиз, деб маслаҳатлашаётганишмиз. Сен манави ерга, — у ердан қесак олиб иккичу метр нарига отди, — уй қурамиз, ёнига айвон соламиз дебсан. Таандирни ҳу анати ерга, айвонни ёнига қўриб берганишман. Сен ион ёпяпсан. Ҳиди бирам зўрки.

Лутфиниса шарақлаб кулиб юборди...

...Лутфинисани дафи қилганиларидан буён у бир дақиқа бўлсин уни хаёлидан нари кетқизмади. Юрса ҳам, турса ҳам Лутфиниса шундоққина рўпарасида тоҳ жайниб, тоҳ гина билан қошларини чимириб қараб туради. Уша ойдин кечадаги шарақлаб кулишин қулоқларидан доимий қолиб кетгандек.

Икромжон ёнида бўлганда ҳар хил гаплар билан унинг хаёлинин қочириб, алаҳситиб турарди. У Зирнламага кетиб қолгандан бери, яна ўз хаёллари гирдобига шўнгигиб кетганди. Тўланбой сергапгина йигит бўлса ҳам Азизхон билан унча иши бўлмай қўйди. Ишдан қайтди дегунча маргилонлик аскиячилар тўпланган жойга кетиб қолади. Қоқ яrim кечада келиб уни уйқудан қўяди. Қўқонлик аскиячилар маргилонликларни боплагани борми, масхарабоз Ака Бухорнинг ҳикоялари борми, хиринг-ҳиринг кулиб гапириб беради. Эрталаб яна эл қа-

тори туради-ю, ишга тушіб кетади. Мана ҳозир ҳам, айни дам оладиган пайтда кино олаётгандарни томоша қилгани пастликка түшиб кетган.

Танаффус тугаб ҳамма ўрнидан турди. Азизхон совиб қолган кўк чойни симириб индамай иш жойига қараб кетди. Икромжон Зирилламадан қайтиб келиб чодирда иш кийимларини кияётган экан. Икромжон амакининг қарашлари жиiddий, нимадандир хафароқ кўринарди. Азизхон ботиниб, нима бўлди, деб сўраёлмади. Икромжон ичидагап яширолмайдиган одам. Бир фурсати келиб ёрилади.

— Даданг, аянг салом айтиб юборишиди. Тоза кўйлакларингни, янги этик тикириб қўйишгай экан, ўшани бериб юборишиди. Анави тугундаги тоғорачада сомса бор. Еб ол!

Азизхон тугундаги этикни олиб ҳавас билан қаради. Кўнжалариниғизимлаб кўрди.

— Ишларинг қалай, болам? — деди Икромжон қийини таранг қилиб боғларкан.

— Ёмонмас, амаки. Сиз кетган куни ўн тўққиз кубо чиқазганимидим? Кеча йигирмадан оширдим.

— Бу ишинг дуруст, азамат. Кўрилишда ер қазиш саксон процентдан ошибди. Сал кунда иш тугайди. Отингни қамчилаб қол, болам.

— Бўш келмаймиз, хотиржам бўлинг, амаки. Қишлоқда нима гап?

— Қишлоқ сув қўйғандай жимжит. Қаналга келмагандар пахта билан олишиб ётишибди. Қундузи Зирилламада қуш ҳам учмайди. Кечга бориб самоварларда сал-пал одам гавжумлашади, холос.

— Турсунбойни ола келмабсиз-да. Ўртоғимни бир кетмонга солардим.

Азизхоннинг бу гапи Икромжоннинг яраланган жонига туз сепгандек бўлди. Икки қошининг ўртаси тугунчак бўлиб, бетида э, уни қўйсанг-чи, деганга ўхшаш ифода пайдо бўлди. Буни Азизхон дарров сезди.

Икромжон сир бой бермай гапида давом этди:

— Зирилламада ҳамманинг оғзида сен. Қаттакон сурупга ишланган суратингни клуб тепасига илиб қўйишипти. Тоғанинг гапига қараганда, шунақа суратинг Шаҳриёнда, Қўқону Қувада кўчаларга илинган эмиш. Айтганча, даданг от юборганингга жуда қувониб кетди. Гижинглатиб миниб юрипти. Ҳар куни сойга

оп тушиб чўмилтиради. Бояқиши шунча ёшга кириб отга етишолмаганди. Битта от дардида неча марта пул йигиб, неча марта рўзгорга кириштириб юборган эди. Баракалла, дадаингнинг боши кўкка етди.

Иккови у ёқдан, бу ёқдан гаплашиб трасса томонга кетишарди. Икромжон яна битта гап айтди.

— Акбаралидач ҳалигача дарак йўқ. Топишолмаяпти.

Азизхон индамади. Кўз олдига ҳу ўша даҳшат ва аламга тўлган тун, Акбаралининг қон қотиб қолган панжалари, ойдинда ялтираган карки сопли пичоғи кўриниб кетди.

Пешанаси ни қўйин билан боғлаб белкуракка бағрини бериб кутиб турган Тўланбой уларни кўриб қичқирди:

— Мунча имиллайсизлар, чаққон-чаққон юрсангларчи. Олд одамлар икки кубодан тупроқ қўпориб қўйди.

Икромжон ишга муқкаси билан кетган Тўланбойга мамнун қараб қўйди.

— Ҳа, дуруст, канал ишқи юрагингни ўртаб қопти. Энди одам бўласан, Тўлан.

Икки том бўйи кўтарилиган тупроқ дўнги тагида яна иш бошланиб кетди. Тупроқ тўзғиб бировни бировга кўрсатмай қўйди. Худди булат орасидан бургут учиб чиққандек, чанг-тўзонлар ичидан Азизхон елкада тупроқ тўла қанор билан юқорига кўтарилилар, ўзи тўккан тупроқ тўзонида ўзи кўринмай кетарди.

Тўланбойнинг кўксовга ўҳшаш йўтали, Икромжоннинг «ҳа бўл, ҳа бўли», Азизхоннинг «бос, яна бос», деган товуши эшитиларди.

Шу чанг, шу тўзон, шу шовқин-сурон орасида бугун яна бир янги рекорд туғилаётганди.

Тахта пиллапоя оғир лапанглайди. Қанор оғзидан қуйилаётган тупроқ тўғонни ўпирган тошқин сувга ўхшайди.

IV

Йўлдош Охунбобоев Икромжоннинг Лугумбекда ишлаб юрганидан бехабар эди. Бундан ўн кун аввал Заркентга борганида Икромжон ҳамқишлоқлари билан Сувкесак участкасида ишлаётган эди. Заркентликлар ер қазиши ишларини тугатиб, аллақачон далага чиқиб кетганлар. Охунбобоев Икромжонни ҳам терим тарааддуvida юрипти, деб ўйлаган эди. Бугун уни ялангоч бўлиб ер қазиётганини кўрди-ю, ҳайрон бўлиб қолди.

— Ҳа, сенга нима бўлди? «Сувкесак»да ишлаб юргандинг-ку?

Икромжон тер босган пешаналарини, бўйинларини қийифи билан артаркан, Азиҳон тарафга бир караб қўйди.

— Полвон болани ёлғизлатиб қўймай, деб келгандим.

— Э, омон бўл, бу бола ёлғизлайдиганлардан эмас. Сени нима жин урди? Полвоннинг шуҳратига шерик бўлгинг келдими? Зирилламаликларнинг бунақа одати бўлмасди-ку.

Икромжон «мени Тоға юборди, Азиҳоннинг кўнглини кўтариб тур, деб тайинлаган», деган гапни айтольмади. Охунбобоевнинг дашноми малол келса ҳам, тишини тишига қўйиб жим туришга мажбур бўлди.

— Менга қара, Икром. Модомики канал битгунча ишлагинг кептими, сенга бошқа иш топиб бераман. Зирилламаликларнинг шаънини Азиҳоннинг ўзи боплаб туради. Олтинчи шалолага бориб бир ишлаб берасан! Гап шу!

Икромжоннинг хўп, дейишдан бошқа иложи қолмади.

Икром олтинчи шалоланинг нималигини билади. Норин дарёсидан қазиб келинаётган канал «Қизил кўпrik» орқасига етганда Қора дарёга бориб уланади. Шу ерда тахминан ўн метр баландликдан Норин суви Қора дарёга қўйилиши керак.

Шалола қурилиши ҳозир энг орқада. Қурилиш газетасида кун ора «Шалола қурилиши ўпирлишда», «Судралганлар», «Хўп бўладини еб бўлмас» деган сарлавҳали мақолалар босилиб турарди.

Охунбобоев кетаркан, тўхтаб орқасига қаради.

— Тушдан кейин ўшаққа бор. Сенларга ўзим бригадирлик қиласман.

Икромжон, хўп, деди. Охунбобоев тепаликка тиззасига таяниб чиқиб кетгандан кейин Тўланбой Икромнинг олдига келди.

— Ота нима деяптилар?

— Яхшиям сени кўрмадилар. Кўрганларида сени ҳам қувлаб қолардилар.

Тўланбой гап нимадалигини билмай кўзларини пирпиратди.

— Иккавимиз ажрашадиган бўлдик. Олтинчи шалолага борасан, деб кетдилар. Уша ёфда ишлайман, ба-

ри бир сизлар билан ётиб-турман. Ораси икки қадам, бориб келаверман-да.

Икромжон тушликни чала-чулна қилиб, яктагини елкасига ташлаганича шалола қурилиши тарафга кетди.

Кекса қайрағоч тагида Али полвон билан Эш полвон ниманидир қизишиб гаплашардилар. Икромжонни күриб иккови ҳам бирдан жим бўлиб қолишиди.

Икромжон улар билан саломлашиб, яктагини сўрига ташлади.

— Шерингингиз қани, меҳмон? — деди Али полвон.

— Бир ўзим келдим, Ота шақقا бор, дедилар, келавердим.

— Полвон бола келмадими?

— Пўўқ, Луғумбекда ишлайверсин, дейишди, — деб жавоб қилди Икромжон.

Али полвон билан Эш полвон бир-бирларига маъноли қараб олиңди.

— Мен сенга пима дегандим, Эш. Энди хотиржам ишингни қилаверасан.

Али полвоннинг бу гапидан хижолат тортган Эш полвон унга зардали қараб олди

— Нега хўмраясан? Азиз полвон келадиган бўлса, мен қайтиб кетаман, деб ҳозир оби дийда қилиб турган эдинг-ку.

Эш полвон этагини қоқиб ўриндан туриб кетди.

— Ҳеч ичнингизда гап ётмайди-да, уста.

Эш полвон Икромжоннинг бетига қараёлмай қолди. Яхна ичишни баҳона қилиб, сабзи тўғраб ўтирган ошпаз томонга кетди.

— Жуда ғалати феъли бор-да, бу Эшининг. Гапди олд-орқасига қарамай айтвораверади. Кейин нима дегани эсндан чиқиб кетади. Дилида губори йўқ бола. Фонарь ёғига ўхшаб лоп этиб бир ёнади-ю, пис этиб яна ўчади.

Али полвон ўтирган жойга офтоб келиб қолган эди. У ўриндан туриб: «Юринг, меҳмон, бошқалар келгунча битта чойни майдалаб турайллик», деди-да, чайланинг соя тарафидаги супага бошлади.

Супа баландликда бўлиб, шалола қурилишида ишлаетганилар bemalol кўриниб турарди. Иккови супадаги шолчани бери тортиб ўтиришди. Али полвон ўтирган жойнда қичқирди:

— Ҳо, Эш, қайтишингда битта аччиқ чой дамлаб кел.

Эш полвон мингирилади.

— Оббо, ҳали бир кетмон тупроқ чиқармай ўзини чойга уришини қаранглар.

Чой келгунча иккови у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиришиди. Али полвоннинг гапига қараганда, шалола қурилиши зарбдор участка деб эълон қилинибди. Охунбобоевнинг ўзлари бригадирлик қилармишлар. Бригадага Йўлдош мироб номи берилганмиш.

Икромжон, Йўлдош мироб ким бўлди экан, деган маънода Али полвонга қаради.

— Йўлдош акани билмайсизми? Ия, у кишини билмаганлар ҳам бор экан-ку.

Шундан кейин полвон миробни таърифлаб кетди.

— Йўлдош акам асли Қампирровотнинг Найнаво қишлоғидан бўладилар. Бутун Фаргона водийсида у кишига тенг келадиган мироб бўлган эмас. Русчани қиёб қўярдилар. Петербургдаги гимназияда ўқиб, сув техники деган шаҳодатнома олганлар. У кишининг суҳбатларида кўп бўлганман. Доно одам эдилар. «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган сувчи» деган унвонлари ҳам бор эди. Худонинг құдрати билан у киши Қора дарёга, бу ёқ-қа юр, десалар юрарди. Ҳар йили Йўлдош акам шу дарёга бир ярим минг, икки мингтадан сепоя ташлардилар. Жуда зийрак мироб эдилар, у киши. Сепояга қулоқ босиб, таги чириган, чиримаганини дарров айтиб берардилар. Сувтўрани кўргансиз-а. Белявскийни айтапман. Ҳатто у ҳам Йўлдош акамнинг маслаҳатлари билан иш тутарди. Ҳозир миробларнинг зўри мен бўламан деб юрган Абду самад мироббошилар у кишининг олдиларида ҳеч гап эмасди. Йўлдош акамни кўрганда икки қўлини қовуштириб турарди. Унақа мироб бундан кейин дунёга келадими, йўқми худонинг ўзи билади.

Икромжон унинг гапларини эшитиб ўтирас, сўв билан, тўлқинлар билан олишиб дарё ўртасида сепоя боғлаётган азамат, паҳлавон миробни кўз олдига келтиради.

Эш полвон иккита пиёла билан кўк чой келтириб, сувага чордана қурди. Энди унинг бетидан тажанглик, боя айтган гапларидан хижолатлик излари қочган, илжайиб Али полвоннинг гапларига жим қулоқ соларди.

Араваларга кўрпа-тўшакларини бўртган полвонлар

кела бошлашди. Улар Шаҳриҳон, Асака, Олтинқўл участкаларида ишлаб ном чиқазган эдилар. Икромжон буларга мен бас келармиканман, Азизхон ҳам келганда дуруст бўлармиди, ҳарқалай Заркент билан Зирилламанинг обрўси ошарди, деб ўйларди.

Ошпаз йигит қайраоч тагидаги катта супага жой қилиб дастурхон ёзи. Қовун-тарвузларни, узуму шафтолиларни тўкиб ташлади.

— Қани, ҳўй, полвон акалар, бир тамадди қилиб олинглар. Ота келганларидан кейин ошга гуруч соламан. Ҳозирча манавуларни еб чанқов бости қилиб туринглар.

У гапини тугатмаган ҳам эдикӣ, орқасидан тўзон кўтариб қора машина келди. Ундан Охунбобоев, Тешабой Мирзаев тушди.

— Ўхўй, жамоат жам-ку,— деди Охунбобоев илжайиб.

Кейин полвонлар билан бирма-бир кўришиб, ошпаз қўйиб берган курсига ўтирди. Тогни урса талқон қиласидан азамат полвонларининг қоматига ҳавас билан бир-бир қараб чиқди.

— Тешавоӣ, энди ишининг юришади. Бу азаматларнинг ҳар биттаси биттадан тракторнинг ишини қиласди.

У шундай деб Али полвон узатган пиёладаги яхнани бўшатди-да, мўйловини кафти билан артиб қилинадиган ишлардан гапириб кетди.

— Биродарлар, сизларга бир эркалик қилдик. Хафа бўлмайсизлар, аммо икки юз етмиш километрлик канални қазиш ҳам бир бўляпти, шу шалолани қазиш ҳам. Прораб бизни алдаб юрган экан. Уни ишдан олдик. Бригада бошлиғи ҳам бекор бўлди. Гапнинг очиғини айтсан, бу ишда менинг ҳам, Тешабойнинг ҳам айби бор. Битта арақҳўрга иш топшириб қўйиб, хотиржам юрган эканмиз. Газетада ўқиган бўлсанглар керак, Москва бизга катта ёрдам қиласди. Ўн минг тонна цемент юборди. Йигирма миллион сўм пул берди. Икки юзта юк машинаси билан олтмиш трактор олдик. Партия-ҳукумат нима десак, ўйқ, демай бериб турилти. Бирон ҳафта ичida шалолани қазиб битирсак, у ёғи бетончиларга қолади. Нима дейсизлар, шу ишни қиласизми? Биламан, чарчагансизлар, бола-чақаларни соғингансизлар. Қирқига чидаган, қирқ бирига ҳам чида берсанглар ёмон бўлмасди.

Эш полвон бир қўзғалиб қўйди.

— Бир нима демоқчимидингиз, полвон?

— Нима ҳам дердим. Биз каналга ишләгани келганимиз, қандоқки иш бўлса айтаверинг, йўқ деган номард. Эрта-индин канал ҳам битиб кетади. Ана ундан кейин бунақа ишни қайдан топамиз, Ота.

— Гапнинг ўғил боласини айтдингиз, полвон. Сиздан худди шунақа жавоб кутган эдим. Балли!

Шаҳрихонлик ўйфур йигит гапга аралаши:

— Ота, менга бир күнгина уйга бориб келишга жавоб берсангиз. Болаларни жуда согиндим. Ундан ташқари, болаларнинг онасига ҳам жиндек гапим бор эди.

Ҳамма баробар гуриллаб кулиб юборди. Али полвон унинг елкасига шапиллатиб бир туширди.

— Ҳа, гапнинг қурсин, қазо бўлган гапларингни йиғиб юр, боргандা ҳаммасини бир қилиб айтасан.

Охунбобоев тиззасига уриб қотиб-қотиб кулар, бопладинг, бопладинг, бу лагмонхўр Охунни, дерди.

Ўйғур мироб, қизиқчиликни бопладимми, деб ён-веридагиларга мақтаниб қараб қўярди.

Полвонлар топшириқни мўлжалдагидан ҳам зиёда бажаришларини айтиб, Охунбобоевни ишонтиришиди.

Икромжон ўтирганларнинг кўпчилигини танимас, бир чеккада яқкаланиш жимгина ўтиради. Охунбобоев унинг аҳволини сезиб турган экан:

— Биродарлар, ичинигизда менинг битта ҳамқишлоқ қадрдоним бор. Ёлгизлатиб қўйманглар. У ҳам ишлайдиган болалардан. Аямасдан ишга босинглар, гиринг демайди,— деб тайинлади.

Икромжон қўлинин кўксига қўйиб, Охунбобоевга қўллук қилди.

Охунбобоев ошга турмай кетишга отланди.

— Тешабой, сен уларнинг ётар-турарларини тўғрилаб, иш жойларини кўрсат. Ҳар куни битта қўй сўясан. Пойтуқлик ҳофизлардан уч-тўрттасини шу ёққа юбораман. Кино ҳам келади. Менимча, Али полвонни иш бўши қилиш керак. Сен эртага штабга қочасан. Ишни кимдан талаб қилишимизни билиб олайлиқ. Розимисизлар, полвонлар, Алиниг иш боши бўлишига.

— Розимиз, розимиз,— деган овозлар чиқди.

Охунбобоев улар билан хайрлашиб машина томон юаркац, ўйфур миробнинг гапини эшишиб қолди. «Ҳофизларни нима қиласиз, артисткалардан келсин-да!»

Охунбобоев кулди.

— Охун, ўзинг хотинингдан қочиб бу тарафларда юрибсан-ку, нима қиласан гапни айлантириб.

Тешабой Мирзаев унга нимадир деди. Шундан кейин Охунбобоев орқасига қайтиб трасса томонга тупроқ кечиб кетди. Сал нари борганда Ўйғур миробнинг қўшиғини эшишиб қолди:

«Қашқарнинг бозоринда, жинимо,
Сетиб оған қулингман...»

— Зап қувноқ йигит-да, бу Охун,— деди Охунбобоев.

Қизиқчиликка тоқати йўқ Тешабой Мирзаев минфирилади:

— Ўзи яхши бола-ю, сал бачканалиги бор-да.

Охунбобоев унинг феълини билгани учун, шунақами, деб қўя қолди. Орқа тарафдан келаётган қўшиқ ва кулгиларга қулоқ тутиб индамай борарди.

У, Гулойим,
Журўгим куйди дойим,
Қулингману қулингман,
Боғда битган гулингман,
Қашқарнинг бозоринда, жинимо,
Сетиб оған қулингман.

V

Йўлдош Тўхтахўжаев номидаги зарбдор. бригала бир-икки кундаёқ оғизга тушиб қолди. «Сталинча қурилишда» газетаси деярли ҳар сонида бу бригада ишлари тўғрисида катта-катта мақолалар берадиган бўлиб қолди.

Икромжон шалолада куни билан ишлаб, кечқурун Лугумбекка — ҳамқишлоқлари олдиға келиб ётарди. Азизхонни шалоладаги ишлардан кўра Эш полвоннинг қандоқ ишлаётгани қизиқтиарди. Икромжондан унинг қанча тупроқ қазигани, қанча килодан юк кўтариб чиқаётганини бирма-бир сўрарди.

Икромжон ўз ишлари қолиб Эш полвондан гапиради, холос. Азизхон ҳамон ўша қайсарлигидан тушмаган. Эш полвон уч юз кило кўтарса у тўрт юзга чиқазаман деб уринар, айтганини қилмасдан қўймасди.

Шалолага келганда Икромжонни Эш полвон гапга соларди. Азизхоннинг қанча тупроқ қазигани-ю. қанча кўтарганини суриштиради. «Сен тирранчага юк кўтариш қанақа бўлишини кўрсатиб қўйман», деб инқиллаб уч юз килодан ортиқ тупроқни қанорга босиб орқалаб юқорига интилади. Тўрт-беш метр баландга етганда инқиллаб, қанордаги тупроқнинг ярмини елкасидан ошириб тўқади-да, қолганини дўнгга опчиқиб кетади. Али полвон унга пичинг қиласди.

— Ҳой, Эш, олақарғанинг юришини қиламан, деб чумчукнинг пути йирилган экан, чоғинг келадиган ишини қиласанг-чи.

Эш полвон бари бир унинг гапларига қулоқ солмайди. Икромжон бўлса уйғур йигит билан бирга ишлайди. Унинг асли исми Рўзи бўлса ҳам ҳеч ким отини айтмай, Охун деб чақиради. Агар у бирон соат кўринмай қолса, дарров ўрни билинади. Иш пайтида ҳам, дам олиш соатларида ҳам у ширали майин товушда ўзи билган ўша битта ашулани айтгани айтган. Бу ашула ҳеч кимнинг кўнглига тегмайди. Агар Охун жимиб қолса, ишлаетгандар орасидан овоз чиқади.

— Ҳа, Охун, нега жимиб кетдинг? «Гулойим» бўлсин. Охун «шошмасинлар!» дейди-ю, дўпписини буклаб оғзига кўндаланг қўяди-да, «Гулойим»ни бошлайди.

У, Гулойим,
Журўги куйди дойим,
Қандоқ қиламиз Гулойим
Қашқарнинг бозориндан, жинимо,
Сетиб оған қулингман.

Икромжон мундоқ ўйлаб қараса, бу артистмижоз шериги билан ишлайдиган бўлса, сира косаси оқармайдиган. Ахир уни Охунбобоев қанча байту ғазал билан Мақтаб Али полвоннинг олдига қўйиб кетди. Энди келсанима дейишади? «Манаву Охун қўшиқ айтяпти, зирилламалик полвонингиз унга чирманда чалиб бериб турипти», дейиншмайдими?

Икромжон оғзи ашуладан бўшамай қолган Охунга гапнинг очиғини айтиб қўя қолди:

— Охун, энди икковимиз қозон-товоқни бўлак қила-миз. Баққа ишлагани келғанман,

Охун нима дейишини билмай серрайганча қолди. Бу гап қулогига кирган Али полвон ҳамма эшитадиган қилиб асияга олди:

— Ҳа, Гулойим, нима бўлди? Яна бева бўлиб қолдингми?

Охун ҳам гапга бўш келмайдиган хилидан эди. Дарров жавоб қилди:

— Қашқар қизининг қўлидан дон еган чумчук Маккатуллодан саккиз марта қайтиб келади. Бунинг чумчук ҳам эмас, ювошгина мусича экан, Маккатуллодан қайтиб келиш у ёқда турсин, уйини топиб кетса ҳам жон деявер.

Икромжон асияга нўноқ бўлганидан жавоб беролмай одамларнинг кулгисидан қип-қизил лавлаги бўлиб кетди. Иш жойини ўзгартириб кетмонини чопаверди. Азизхон Зирилламанинг бошини осмонга етказиб турганда мен оёқ ости қилмай, деб жон-жаҳди билан ишга шўнғиб кетди. Ўзи тупроқ қазийди, ўзи қоплаб орқалаб юқорига опчиқиб ташлайди. Кечга бориб қазиган ерини ўлчатганда Охун билан иккови қазиган, юқорига чиқазган тупроқдан бир ярим баробар ортиб кетибди.

— Бор экансан-ку,— деди Али полвон.— Иш деган мундоқ бўпти. Кучингни Гулойим сўриб ётган экан-да. Эшга етай деб қопсан. Яша оғайни, Отани ерга қаратмайдиган бўлдинг.

Бу гап Икромжонга қанот бўлди. Кечқурун Луғумбекка бормай шу ерда қолди.

Дарё тепаси ажиб баҳаво жой. Кечга яқин ҳаво бир димлаб кейин гириллаб шамол эсади. Қора дарёнинг лойқа сувлари қирғоққа шалоплаб урилади. Кечаси ўрдаклар базми бошланади. Тонг отгунча фақ-ғуқ товушлари тинмайди. Шамол эсиши билан қурувчилар пашшахоналарини очиб ташлаб, кечки салқинда ором оладилар. Қуни билан офтобда лунжларини шишириб, бўйин томирларини бўрттириб катта авжда хониш қилган ҳофизлар донг қотиб ухлаб қоладилар. Фақат Охуннинг ширали, шикаста овози аллапаллагача эшитилиб туради. У ҳамон қайдадир қолган, юрагига ўчмас излар ташлаб кетган Гулойимни қўмсаб, ўртаниб, ёниб хиргойи қиласади. Гоҳо унинг овози худди йиғлаганга ўхшаб титраб кетади. Икромжон қоронғилик қаъридан келаётган бу иолишига астойдил қулоқ тутади. Ой қайрағоч панасига ўтиб кетади. Бир-бирига айқаш-уйқаш

бўлиб кетган қайрағоч шохидаги уйқусираган мусича ҳар замон бир питирлаб қўяди. Дарё шовиллайди. Пойтуқ билан Қўйғанёр оралиғида оғир юқ тортган павознинг кучаниб қичқиргани, вагонларнинг бир-бирига урилиб шақирлагани эшитилади. Зум ўтмай унинг ҳам овози секин-секин йўқ бўлиб кетади. Икромжонни хаёл олиб қочади. Уйини, Жаннатни, Турсунбойни ўйладиди. Уларнинг ҳоли нима кечди экан. Дараксиз кетган Икромжонни Тога нима деб ўйладикин? Суриштириб билгандир. Икромжоннинг хаёли хаёлига уланади. Кўзидан уйқуни ҳайдайди. Энди у эртага қиласидиган ишини, кўпчилик ўртасида юзни ерга қаратмайдиган иш қилиш тўғрисида ўйладиди. Охири у ҳам ухлаб қолади. Куни билан чанг-тўзонга тўлган, одамларнинг шовқин-суронлари билан тинчини йўқотган соҳилда энди эрта куз шамоллари, тупроқ уюмларига ўзини урар, сирпаниб дарё оқими тарафга йўлини буради.

Эрталаб ҳамма гангир-гунгир билан ўрнидан турди.

Шалолада мўлжалдаги иш ярмидан ошиб охиринга яқинлашай деб турибди. Бутун штаб, прорабликнинг кўзи шу тарафда. Ким қандоқ ишлайти, ким қанча тупроқ қазиди, қанча чиқазди, раҳбарларга маълум. Охунбобоев келганда Али полвон Икромжонни мақтаб қолди.

— Ҳамқишлоғингиз дуруст. Мақтаганингизча бор экан. Боёқиши кучининг борича ишлаб, Эшга етади деб қолди. Эш ҳозир Азизхон билан Икромжон оралиғида турибди. Сал интилса Азизхонга етади, сал бўшашса Икромжондан қолиб кетади. Хулласи, иккита зирилламалик Эшни исканжага олиб туритти.

Охунбобоев мамнун илжайди-да, чой ичиб ўтирган Эш полвон олдига келиб елкасига қоқди.

— Ориятнингга балли, Эшмуҳаммад. Сендан жуда хурсандмиз.

Охунбобоев шундай деб чўнтагидан кафтдек қутича олиб очди. Бу кумуш ён соат эди.

— Атайнин Фарғонадан исмингни ёздириб келдим. Бу сенга канал штабининг мукофоти. Азизхон билан сенинг мусобақанг минглаб қурувчини оёққа турғизди. Раҳмат, биродар, канал сувини ичадиган, экинини суғорадиганлар сени сира эсдан чиқазмайди.

Эш полвон фақат иш билан бўлиб, Азизхондан ўтман деб атроғига қарамаган эди. Бирордан бунчалик

илиқ-иссиқ таң ҳам әшитмаган эди. Охунбобоевнинг бу сўзларидаи кейин бир-икки марта киприк қоқди-ю, кўзи-га ёш қалқиб чиқди, ҳиқиллаб гапиролмади, лаблари титраб кетди.

Унинг бу ҳолидан Али полвон қотиб-қотиб куларди.

— Э, нодон, нодон, ёш бола десам, болага ўхшамайсан, катта одам десам, каттага ўхшамайсан.

Охунбобоев уни хижолат қиласлик учун Норин суви қўйилиши керак бўлган каналнинг сўнгги участкасини кўргани Қора дарё бўйига тушиб кетди.

Яна уч кундан кейин бу ёрда бетон ишлари бошлиниши керак. Ҳозир ер қазиётганларнинг чайлаларига бетончилар кўчиб келади.

Дарё бўйига машина боролмайди. Шунинг учун ҳам арава ва бричкаларда тахта, ёғоч, қоп-қоп цемент ташиляпти.

Охунбобоев кетиши билан Али полвон Эшни қучоқлаб астойдил қутлади. Дўстининг бу мартабаси, обрўси уни чиндан ҳам қувонтирган эди. Эшнинг қўлидағи соатини олиб буради, чайла учига илиб қўйган шимининг читагидан узун занжирли соатини олиб неча бўлганинги билди-да, Эшнинг соатини унга тўғрилади. Кейин қўлоғига тутиб кўрди.

— Буюрсин, ошнам. Бу сенга, бола-чақаларингга бир умр эсдалик бўлади.

Соат қўлдан-қўлга ўтди. Эш полвон энди ўзини тутиб олган, соатини қўлоғига тутаётганларга мамнун илжайиб қараб турарди.

Али полвон Йикромжонга имлаб қўйди.

— Эшнинг ишлашини энди томоша қиласан, паровоз бўлиб кетади, бу.

Дарҳақиқат, Эш полвон тушликдан кейин шер бўлиб кетди. Отанинг юзларини ерга қаратмайман, мукофотга яраша иш қиласан, деб чунонам ишлаб кетдики, қани энди уни тўхтатиб бўлса, Худди ўзидан катта ушоқ кўтарган чумоли сингари қанор тўла тупроқни юқорига пилдираганича опчиқиб кетар, илгаригидек йўлда тўхгаб тупроқнинг ярмини тўкиб ташламасди. Инқилламасди, қайтишда калтак еган одамдек судралиб тушмасди.

Йикромжон ундан анча узоқда бўлганидан ўнинг қиласётган ишларидан бехабар, ў ҳам зўр бериб ишлаётган эди.

Кечқурун қайрағоч тагига келишганда ҳамма Эш полвонни табрикларди.

— Қойил қилдинг, Эш. Азиз полвондан ўтган бўлишинг керак.

Тиззасига дафтар қўйиб нималарнидир ҳисоблаб ўтирган табелчи йигит бир гап айтди. Бу гап гўё ловиллаб ёниб турган гулханга сув сепгандек бўлди.

— Эш акам бугун ўн тўқиз ярим кубо тупроқ қазиб чиқаздилар. Икромжон амаки чоракам йигирма кубо.

Эш полвон қизиқ аҳволга тушиб қолди. Боятдан бери ғолиблик нашъаси порлаб турган кўзлари бежо бўлиб кетди. Фоз қомати сал букилгандек, пешаналарига қават-қават ажинлар тахлангандек бўлди.

— Ия,— деди Али полвон,— Азизхоннинг шериги сени ясаб қўйинпти-ку!

Эш полвон Али полвонга еб юборгудек бўлиб қаради.

— Ишии сиз расво қилдингиз, Али ака. Қазиб қўйган уч қанор тупроғим бор эди. Энди бас, етар деб мени йўлдан урдингиз. Агар ўша тупроқларни ҳам тўкиб тушганимда, бу келгинди мендан ўтиб бўпти эди.

— Оғзингни чакки қилма, нодон,— деди зарда билан Али полвон.— Келгинди деганинг нима деганинг?! Тилим суяксиз, деб гапираверасанми?

Эш полвон: «Э, қўйинг-е!»— деб ўрнидан туриб кетди. Али полвон Икромжонга узр билдирган бўлди.

— Хафа бўлманг, меҳмон, Эш ўзи шунаقا.

Икромжон хафа бўлмаганини билдириб, қўлини кўксига қўйиб илжайди.

VI

Усмон Юсупов мухбирлар илтимосига кўра матбуот конференцияси ўтказмоқда эди. Азизхон билан Икромжон ҳам шу йиғинга таклиф қилинган, аммо улар отулов бўлмаганидан йўловчи автобусни кутиб, анчагина кечикиб келишган эди. Бу пайт Юсупов президиум столи олдига чиқиб, ниманидир қизишиб гапиради. Орқа қаторда ўтирган кексароқ бир рус скамейка четига сурилиб Икромжонга ёндан жой кўрсацди.

Азизхон жой излаб аланглаб тураркан, юқорида ўтирган Белявский уни имлаб юқорига чиқишини сўради.

Азизхон кейинги пайтларда президиумларда ўтириб ўрганган, пастьда қолиб кетган пайтларда мажлисга келгандек бўлмасди. Ўтакаллуф қилиб ўтирмай юқорига қараб юра бошлади. Одамлар гур этиб орқага ўгирилиб қарашди. Юсупов ҳам бир дам сўзни тўхтатиб, унинг жой топиб ўтиришини кутиб қолди. Мухбирлар орасида: «Азиз полвон, Азиз полвон шу бўлади», деган шивир-шивир эшитилди. Азизхон бу гапларни эшитиб сал хижолат бўлгандек қаддини букиб ўзига жой изларди. Ниҳоят, Дўнан полвон ёнидан жой кўрсатди. Азизхон ўтирди. Юсупов кутилмаган бу танаффусдан фойдаланиб, стол четида турган чойнақдан яхна қўйиб симирди, кейин қўлидаги савол ёзилган қараб сўзини давом эттириди:

— ... Шундай қилиб, Сувайш канали милоддан олдинроқ қазилиб асрлар давомида қум тагида қолиб кетди. Фиръавилар бошлаган канал 1856 йилга келиб Саид пошо даврида қайта қазила бошланди. Француздар бу каналдан 99 йил текин фойдаланиш шарти билан қазиб берадилар. Канал қазишда қирқ минг фаллоҳ ишлаган. Ўн йил мобайнида шулардан йигирма минг киши оғир меҳнат азобидан ўлиб кетади. Яқинда, яъни яна ўн етти йилдан кейин француздар бу каналдан текин фойдаланиш ҳуқуқини йўқотадилар.

Яна иккинчи мисол. Жанубий Америка билан Шимолий Америка оралигида қурилган машҳур Панама канали ирригация тарихида катта ўрин эгаллаб келмоқда. Атиги 81 километр масофада қазилган бу канал ўттиз олти йил давомида қуриб битказилган эди. Тўрт йилнинг ўзида ўн беш минг қурувчидан 9800 киши сариқ вабо касалидан қирилиб кетган.

Мен бу мисолларни нима учун келтиряпман? Сиз матбуот кишилари ҳар қандай дабдабали сўздан кўра ҳақиқат юзини равшан кўрсатадиган рақамларни афзал кўрасиз.

Энди ҳозиргина мен мисол қилиб айтган каналлар қурилишини ҳозир биз қазиётган Фаргона канали қурилиши билан таққослаб кўрайлик.

Катта Фаргона канали Панамадан уч ярим баравар, Сувайшдан икки баравар катта. Сувайш икки ярим минг йил давомида қуриб битказилди, Панама ўттиз олти йилда, Фаргона канали қирқ беш кунда... Панамада 9800 киши, Сувайшда 20000 киши ҳалок бўлди. Катта

Фарғона каналида бир киши ҳам шикастланмади. Бунлай қурилишни, бўнданай ялпі кўтарилишни ҳали тарих кўрмаган. Бу Социалистик тузуммизнинг буюк галабаларидан бири деб биламан. Марҳамат, яна кимда савол бор?

Ўрта яшар рус йигити ўрнидан турди:

— «Правда» мухбири Борис Агапов.— деб таништириди у ўзини.— Марҳамат қилиб айтиб берсангиз, ўртоқ Юсупов. Сиз ҳозир жаҳонининг энг катта каналларий қандай қазилганини, қанчалаб қурбонлар берилганини айтиб бердингиз. Ҳозир биз ўз кўзимиз билан кўриб турган Катта Фарғона канали ўз кўлами билан, эксплуатация қудрати билан ҳам буюк деб аталмиш ўша каналлардан ўн баробар буюkdir. Қандай қилиб бу ишга журъат қилдингиз? Е аввалрэқ бу хил ишлар эксперимент тариқасида синаб кўрилганми?

ЮСУПОВ. Шундай саволни кутгандим. Ўзбек халқи қадим-қадимлардан бўён ҳашар усулида жуда кўп иншотлар барпо қилгац. Бева хотинлар, иочор оиласлар учун маҳалла кишилари бирлашиб уй қуриб берардилар, экши ерларини ҳайдаб, дон сочиб берардилар. Ҳатто беваларнинг қизларини куёвга чиқазиш ҳам маҳалла аҳлининг вазифаси ҳисобланадарди. Хоразмда лойқа босган сув ишшоотлари ҳашар йўли билан тозаланаарди.

Биз шундай катта ишга қўл уришдан аввал Логон каналини қазиб «репетиция» қилиб кўрдик. Логон канали жуда тез мудлатда қурилиб ишга туширилди. Халқ жуда улув ишларни ҳашар йўли билан бажара олишини намоњиш қилгац эди. Биз ана шу ажойиб ҳаракатга суюниб иш бошлидик. Натижасини мана, ўзингиз кўриб турибсиз. Шунинг учун ҳам биз буни «Халқ қурилиши» деб атадик.

Тилла кўзойнак тақсан оқ сариқ бир йигит ўрнидан турди. У ўзини «Правда»нинг махсус мухбири Петр Павленко деб таништириди. Бу машҳур совет ёзувчиси Осиё мамлакатларини кўп кезгани, Ўрта Осиё республикалари ҳаётидан анчагина ҳикоялар ёзган, яқинда унинг атоқли кинорежиссер билан ҳамкорликда яратган «Александр Невский» фильмий экранларга чиқиб жуда машҳур бўлиб кетган эди.

— Ўртоқ Юсупов, қурувчиларга медицина хизмати тўғрисида гапириб берсангиз. Панама каналида 9800 киши сариқ вабо касалидан ҳалок бўлганини гапириб бердингиз. Жанубий Америка билан Шимолий Америка

оралигига жуда кўп тропик ботқоқликлар бор, чивин, пашшалар турли вабо касалликларни тарқатиб, қурувчиларнинг ярмидан кўпини қириб ташлади. Ҳозир биз кўриб турган Фаргона канали трассалари ҳам жуда кўп ботқоқ ерлардан ўтади. Шоликор ерларда пашша, чивинлар кўп. Ялпи безгак касали тарқаш хавфи ҳам бўлиши мумкин эди. Бундай хавфни қандай бартараф қилдингиз?

ЮСУПОВ. Биз республикадаги энг яхши медицина ходимларидан 700 кишини канал ишига жалб қилдик. Беш юз қирқ иккى медпункт ишлаб турипти. Уч юз саксон кўчма аптека бу ҳисобга кирмайди. Шошилич медицина ёрдами учун 260 «тез ёрдам» машинаси трассалардаги медпунктлар ихтиёрига берилган. Республика соглиқни сақлаш халқ комиссари бу ишларга шахсан раҳбарлик қилиб турипти. Ботқоқлик, шоликорлик зоналарида безгакка қарши чоралар кўрилди. Ҳамма қурувчиларга акрохин таблеткаси берилди. Биз уни «Акрохинлаш операцияси» деб атадик.

Паст бўйли, кўзойнак таққан, қора тўридан келган йигит ўринидан турди. Бу «Қизил Ўзбекистон» ҳамда «Сталинча қурилишда» газеталарининг масъул муҳаррири Сулаймон Азимов эди.

— Ўртоқ Юсупов, қурилишда олиб борилаётган маданий-майишӣ ишлар тўғрисида гапириб берсангиз.

Юсупов блокнотини варақлаб бир оз туриб қолди. Кейин шошилмай гапира бошлади.

— Ўзбекистон, Тожикистон ва Қирғизистонининг етакчи санъаткорларидан иккى минг киши трассаларда ўз талантлари билан қурувчиларни маминуи қилишапти. Булардан ташқари колхоз ва совхозларининг ҳаваскор санъаткорларидан иккى мингдан ортиқ созонда ва ҳофизлар, асканиячи, қизиқчилар тушлик пайтларда, кечқурунлар томошалар кўрсатиб туришипти. Тошкентдан келган Ҳамза номли Академик театримиз «Бой ила хизматчи», «Ўйғониш», «Макр ва муҳаббат» сингари драматик асарларни, Свердлов номли опера ва балет театри «Лайли ва Мажнун», «Гулсара», «Аршин мол-олон» сингари музикали асарларни очиқ саҳналарда намойиш қилмоқдалар. Айниқса СССР халқ артисти Ҳалима Носирова, Ўзбекистон Халқ артистлари Тамарахоним, Қори Ёқубов, Абдор Ҳидоятов, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артистлар Лутфихоним Саримсоқовалар каналчиларимизни жуда

мамнун қилишяпти. Участкаларда очилган саводсизлик ва чала саводликни тугатиш курсларида ўқиб 14 минг 552 киши тўла саводли бўлди. Энди майший хизмат ма-саласига ўтсак, бу соҳада ҳам айтишга арзирли гапла-римиз бор. 2 минг 509 савдо тармоғи қурувчиларга ҳар ўн кунда 35 миллион сўмлик мол сотяпти. Қурилиш бошлангандан берин 1 минг 650 вагон мол сотилди.

Кун исиб кетган, қилт этган шамол эсмасди. Юсупов иссиқдан лоҳас бўлиб, тез-тез яхна хўплаб турарди. Қат-такон рўмолчаси билан бўйин терларини артиб гапини давом эттириди.

— Жавобимда рақамлар кўпайиб кетди. Атайи бундай қилдим. Бу рақамлар ҳар қандай баландпарвоз гаплардан қудратли ва рад қилиб бўлмас фактлардир. Мен ҳатто иккинчи дараражали фактларни айтмадим. Масалан қурилишдаги баъзи кашандаларнинг ташвишини ҳам кўриб қўйгандик. 75 та носвой дўкони, 62 папирос дўкони борлигини айтсан ҳайрон бўлманг. Ҳар бир қурувчининг эҳтиёжини олдиндан ҳисобга олганмиз.

Кези келганда кутилмаган бир гапни ўртага қистириб қоладиган Faфур Fулом бир кўзини қисиб гап ташлаб қолди:

— Усмон ота, ҳар бир қурувчининг эҳтиёжини олдиндан ҳисобга олганмиз дедингиз. Менимча, баъзи бир эҳтиёжлар унутилганга ўхшайди.

Ҳамма баробар гуриллаб кулиб юборди.

Юсупов бу луқма ва кулгининг маъносига тушунди. Үзи ҳам силкиниб узоқ кулди.

— Оббо, шайтон-е, — деди Юсупов Faфур Fуломга қараб.— Бунаقا эҳтиёжни ҳисобга олганмиз. Бутун Фарғона водийсидаги жами арақ-виноларни вагонларга ортиб ташқарига чиқариб юборганмиз. Қаналга сув қуядиган кунимиз арақ-винолар қайтиб келади.

Кулги билан чарчоқ ҳам, иссиқ элтган ланжлик ҳам тарқалгандек бўлди.

Шоир Ҳамид Олимжон ўрнидан турди.

— Усмон ака, Катта Фарғона канали қанча ерни сув билан таъминлашини айтиб берсангиз.

Юсупов бунаقا саволни кўпдан кутаётган бўлса керак, блокнотига қарамай дарров жавоб берди:

— Норин суви то Қора дарёга қўйилгунча Учқўргон адирларидан 58 минг 300 гектар ерни, Қора дарёга қўшилиб, Қуйганёр тўғонидан кўтарилигандан кейин то Ко-

нибодомгача 209 минг 373 гектар ерии суғоради. Бу фаяқтап каналнинг дастлабки йилларда суғорадиган жойлаштирилган, холос. Бир-икки йилдан кейин Толқудук, Їзёвон, Найман чўлларида минг-минглаб гектар ерлар суғорилилди. Бу канал Фарғона водийсида пахтачиликнинг кескин ривожланишига сабаб бўлади.

Сергей Эйзенштейн ўрнидан турди. Бу машҳур кино режиссёри бутун дунё танирди. Унинг «Октябрь», «Потёмкин зирҳли кемаси» сиягари кинофильмлари дунё экранларини айланниб чиққан эди. Сергей Михайлович Катта Фарғона канали қурилиши тўғрисида Пётр Павленко билан бадиий фильм олиш учун трассаларни кезиб юради. Ҳатто у Дўнан Дўсматов ролини ижро этиш учун машҳур киноартист Николай Черкасовни ҳам олиб келган эди. Эйзенштейн канал ишлари тўғрисида Усмон Юсупов билан кўп гаплашган, уйдан талай маслаҳатлар олган эди.

— Үртоқ Юсупов, мен саволни қаҳрамоннимиз Дўнан Дўсматовга бермоқчиман. Рухсат этсангиз.

— Марҳамат, марҳамат,— деди Юсупов.

— Үртоқ Дўсматов, сиз оддий бир деҳқон одамсиз. Ҳаммадан кўп ер қазишга, ҳаммадан кўп тупроқ ташиб чиқишига сизни нима мажбур қилди? Бошқалар қатори кунилик топшириқни бир меъёрда бажариб юраверсангиз бўлмасмиди? Мен шуни билмоқчи эдим?

Бақувват гавдали, аммо қараашлари мулоийим, ёқимтой чеҳрали Дўсматов ўнғайсиз аҳволга тушиб қолди. Бу одам гапга нўноқ эди. Довдираб Юсуповга қаради. Ҳамид Олимжон Эйзенштейннинг саволини таржима қилиб берди:

— Гапиринг, Дўнанбой,— деди Юсупов унга далда бериб.

Дўсматов ўрнидан турди. Нима дейишини билмай эсанкираб турниб қолди. Аввал икки қўлини белбоғига суқди, кейин чиқариб, негадир кафтига туфлади.

Faфур Гуломнинг шайтонлиги тутиб яна гап ташлади.

— Гап кетмонмас, кафтиңгизга туфламай айтаверинг, Дўнан ака.

Яна кулги бўлиб кетди. Дўсматов довдираб бутунлай гапини йўқотиб қўйди. Юсупов бош бармоғини силкитиб шоирга таҳдид қилди.

— Сен жим тургин, нима қиласан уни гапдан чалғитиб.

Дўсматов шундан кейин сал ўзини ўнглаб олди. Яна кафтини оғзига обориб қайтариб олди.

— Биз гапга йўқроқмиз-да, Ота. Онамиз ишга тўқан. Ишдан бошқасини билмаймиз. Бу сўроққа нима деб жавоб беришимни билмай қолдим. Гапнинг очигини айтсан, нега шунаقا қилаётганимни ўзим ҳам билмайман. Балким сабрим чидамай шундай қилаётгандирман. Ота-боболарим Норин бўйида яшашган. Бутун умр елкаларидан обкаш тушмаган. Эшикка ярим бўйра эйн ўсма эккан бўлсалар шуни ҳам обкашда сув ташиб сугоришган. Ҳаммамиз дарё бўйида ташна яшаганмиз. Ҳукумат ерингга сув чиқариб бераман, экининг энди сувга ёлчиди, ота-боболаринг ичмаган сувни сен ичасан, бола-чақаларинг ичали, кетмонингни кўтариб чиқ, деди. Чиқдим. Мана, ишлайпман. Агар бошқалардан кўп ишлаётган бўлсам, бу севинганимдан, болаларимнинг ризқини ўйлаганимдан, далаларимга сув чиқишига қувонганимдан бўлса, ажабмас. Менинг-ку, битта жоним бор. Агар ўнта жоним бўлганида ҳам юртга сув бераман деганга банишлавораман. Гапим шу.

Ҳамид Олимжон унинг гапларини Эйзенштейнга таржима қилиб турарди. У энгашиб Черкасовнинг қулоғига нимадир деди. Черкасов бош ирғаб қўйди.

Юсупов яна кимда савол бор, деб атрофга қаради. Бўйнига бир йўла учта фотоаппарат осган йигит ўрнидан турди.

— Георгий Зельма. «Огонёк» журналининг махсус фотомухбириман. Ижозат берсангиз мен ёш полвон Азизхон Умматалиевга бир-иккита савол берсам.

Юсупов, марҳамат, маъносида бош ирғаб қўйди.

— Ўртоқ Умматалиев, Сиз энди ўн етти-ўн саккиз ёшига киргансиз. Бошингизда рўзгор ташвиши йўқ. Сувсизлик азобини ҳам тортмагансиз. Очигини айтсан, сиз бир гўдаксиз. Аммо каналда энг кўп тупроқ қазиганларининг биттаси сиз бўлиб турибсиз. Дўсматов орқасидан измайиз келяпсанз. Хўш, сизни бундай қаҳрамонликка нима мажбур қилди?

Азизхон ўрнидан турди. У муҳбирлар билан учраша-вериб пишиб қолган, президиумларда ўтиравериб ўзини тутиб олган эди. Довдирмай жавоб бера бошлиди:

— Гапингиз тўғри. Мен дунёнинг ташвишларини кўрмаганман. Сувсизлик нима, тирикчилик нима, билмаганман. Дадамнинг қарамогида эрка бўлиб ўсган-

ларданман. Очиғини айтсам, каналга бир кучимниң күрсатыб қўяй, полвэнларни доғда қолдирай, деб келгандим. Бошида шундоқ бўлди ҳам. Аммо кейинчалик қилаётган ишимнинг маъносига етиб қолдим. Одамларнинг завқ-шавқ билан ишлашларини кўриб, канал битгандан кейин қанақа бўлишини, бу иш ўйин эмас, жуда улуғ мақсад билан қилинаётганини сездим. Ўзимга ўзим: «Э сен бола чучварани хом санаб юрган экансан, қилаётгани ишиндан юртга катта наф тегаркан»,— дедиму, аввалгидан ҳам кўпроқ тупроқ қазишга тушиб кетдим. Гап шуки, шу канал мени одам қилди. Шу канал мени юртга қўшиди. Шу канал менга обрў берди. Мана бу ёғидан ўзларинг маъни чиқариб олаверинглар.

Усмон Юсупов унинг гапларига ҳайрон бўлиб қолди. Бу бола каналга янги келган пайтларида гаплари энтактентак, ўзи довдиргина эди. Энди гапларига маъни кириб қопти. Ўзи босиқ, бир чиройли йигит бўпти.

Мухбир саволларига қаноатланарли жавоб олганини билдириб жойига ўтирди.

Конференция тө тушгача давом этди. Мухбирлар инженерлардан Белявский, Аскочинский, Азизовларга ҳам саволлар беришди.

Охирида Юсупов мухбирларга канал қурилишини актив ва ҳаққоний ёритаётганлари учун Марказком номидан ташаккур билдириб конференцияни ёпди.

Азизхон шунча обрў, шунча мақтоворларга сазовор бўлса ҳам бари бир бола эди. У Александр Невский ролида ўйнаган Черкасовга энгашиб қарап, қаёққа борса, ўшаққа борарди. Икромжон қўлидан ушлаб автобус томон етаклаганда ҳам у Черкасовдан кўзини узмасди.

VII

Бугун 25-сентябрь. Кечқурун Куйганёр радиоузели бутун трассаларга қилинган ишлар тўғрисида ахборот эшилтириялти. Учқўрғондан Конибодомгача бўлган икки юз етмиш километрлик трассада иш бошланган кундан буён қазилган тупроқ ҳажми 15 миллион 734 минг 275 кубометрга етди.

Кўп қурувчилар қишлоқларига қайтиб теримга тушиб кетган, баъзилари ҳали топшириқни бажариб улгурма-

ган участкаларга ўтиб, жадал ишламоқда эдилар. Учқўрғон трассасида ҳам иш тугаб, беш минг кишига зиёфат берилди. Луғумбек участкаси тўққизта шалолани тамом қилиб, от-арава юриши учун канал ёқалаб Учқўрғонгача ўн тўрт километрли йўл очиб, тупроқларни ётқиза бошлиди.

Йўлдош Тўхтахўжаев номидаги ҳамда олтинчи Қирғиз овул ташлама қурилиши олдинги участкаларга етиб олиб ишни тутатган, ажиг бир гайрат билан ишлаган полвонлар велосипед, патефон, соат сингари мукофотлар билан ўз участкаларига қайтиб кетган эдилар. Эди Куйганёр тўғони билан Луғумбек шаршараларида бетон ишлари жадал бошланғиб кетган эди.

Боқибоева бригадасининг аёллари аллақачон иш киймларини ечиб ўзларини пардозга уришган, бир-бирига соч ўрдириб, гажак қўйиш билан овора эдилар. Болачасидан кўнгил узолмаган оналаргина дугоналари билан хайр-маъзур қилиб, Избосканнинг ҳар тарафига — ўз қишлоқларига қайтиб кетишган эди.

Бир юз олтмиш минг киши ажиг ғалати тўй бўлишини сабрсизлик билан кутарди. Прораблар, техник ва участка бошлиқларининг гапларига қараганда, яна икки кундан кейин иш бутунлай тугайди.

Азизхон эрталаб чодирдан чиққанда аллақачон кун ёйилиб кетган, атроф жимжит эди. Ҳар куни шовқин-сурон, одамларнинг бақириб-чақиришларидан уйғонадиган Азизхон учун бу жимлик ғалати туюлди. «Оқ мактаб»дан то дўнг орқасигача чанг-тўзонга бурканадиган жойлар энди жимжит, елкада қоп билан тердан шўралаб кетган яктак кийиб, чодир олдидан ўтадиганларнинг эгниларида синкага солинган оппоқ хом суруп яктак, бошларида янги дўппи...

Тўланбой сўрида чордана қуриб ўтириб олган, пичоқни тахтага тақ-тақ тегизиб сабзи тўғраяпти. Икромжон гуваладан омонат ясалган ўчоқ тепасида, қўлида капгир билан турипти.

— Қалла пишдими, Полвон? — деди Тўланбой сабзи тахтадан бош кўтармай.

Азизхон орқасини ўгириб бир керишди-ю ариқ тарафга кетди. «Октябрь арифи»нинг суви энди ҳар кунгидек лойқаланиб оқмас, Майлисойдан қандоқ чиққан бўлса ўшандоқ тиник, ўшандоқ совуқ эди. Сув бўйидаги сўриларда озода кийинган чойхўрлар бамайлихотир гаплашиб

ўтиришипти. Ҳар бир сўрида алоҳида ҳофиз, созанда. Азизхон эринибгина бет-қўлини ювиб қайтиб келганда, Икромжон жаз-буз қилиб сабзи-пиёз қовуради.

— Тўлан, бу ёғини ўзим қиласман. Сен полвонни ўтқазиб, бир сочини, соқолини қиртишлайсан. Киночилар, фоточилар уни қидириб юришипти. Суратга сал одамга ўхшаб тушсин.

Азизхон кераги йўқ, деб чодирга кириб кетди. У бу жимликка сира кўниколмасди. Энди нима қилади? Қишлоқца-ку қайтиб бориш нияти йўқ. Бу ерда у қиладиган иш энди қолмаган. Бирдан-бир овунчоги Лутфинисани энди кўрмайди. Агар у бўлганда яша қайгадир омад излаб кетарди. Азизхоннинг бугунига, эртасига Лутфинаса жуда-жуда зарур эди. Энди унинг кўнгли ҳувуллаб қолган, атрофда ҳокимлик қилаётган жимлик совуқ, файзиз эди.

Отда Жўра полвон келиб Азизхонни сўради. Шу ердалигини билиб эгардан тушди-да, Тўланбойнинг ёнига ўтириди. Жўра полвоннинг овозини эшишиб Азизхон чодирдан чиқди.

— Ҳорма энди, полвон бола. Мана, канал ҳам кончил бўлди ҳисоб. Яша, ўғил бола.

Жўра полвон ўрнидан туриб, Азизхонни оталарча бағрига босиб, қўйиб юборди. Азизхон гангиг кўзларини пирпиратганича қимиirlамай турарди. Икромжон қозонга сув қўйиб, улар олдига келиб ўтириди.

— Полвон, шундай қилиб қурилишда ким биринчиликни олди? Бизнинг полвонча неchanчи ўринда?

Ундан олдин Тўланбой жавоб қилди:

— Нечанчи бўларди, Азизхон биринчи бўлади-да.

Жўра полвон кулди.

— Ундоқмас. Дўнан Дўсматов биринчи ўринни эгаллади. Тожимат ота билан Азиз полвон иккинчи ўринда.

Азизхон шошиб сўради.

— Эш полвон-чи, Эш полвон?

— У ҳам ёмонмас. Учинчи ўринни етти киши баробар эгаллашди. Шулар ичida Эш ҳам бор. Аммо лекин Эш қаттиқ ишлади. Айниқса сендан ўзаман, деб етти қават пўсти шилинди.

Тўланбой томоғини тақиллатди.

— Войвой! Катталар энди қиттак-қиттак қилишга рухсат беришса ҳам бўларди.

Тўланбойнинг бу гапига сабаб бор эди. Каналда ялпи иш бошланишидан уч кун олдин Усмон Юсупов савдо ташкилотларининг раҳбарларини тўплаб, иччилик сотишни ман қилган, агар бирон дўкончи иччилик сотса, қаттиқ жазога тортилишини уқтирган эди. Жўра полвон Тўланбойнинг гапига салмоқлаб жавоб қилди:

— Шундақа соғиниб қолдингизми? Ичишга мен билан мусобақа қиласизми? Беллашаман, десангиз яна икки-уч кун сабр қиласиз. Куйганёрда етти минг кишилик базм бўлади. Ана ўшандада яйраб қоласиз, оғайнин.

Учқўргон, Лугумбек, Куйганёр, Шаҳрихон, Асака, Марғилон, у ёғи Конибодомгача яна ўн тўрт жойда қурувчилар учун катта зиёфат тайёргарлиги кўрилаётганди. Андижон, Марғилон, Кўқоннинг энг яхши пазандалари, юзлақ шогирдлари билан ўчоқ тепасида маслаҳатда эдилар.

Жўра полвон ёнидан дафтарчасини олиб варақлай бошлади.

— Келганингдан бери қанча тупроқ қазиганингни айтиб берайми? Ҳозир айтаман. Ўттиз тўққиз кун ишлабсан. Шу давр ичидаги 2874 кубометр тупроқ чиқазиссан, акаси. Бу ҳазил гапмас-а.

— Ҳисоблаб юрган экансиз-да, а, полвон ака?— деди Тўланбой.

— Усмон ота сўраган эдилар. Табелчиларга ҳисоблатиб, ҳозир Отанинг секретарларига бериб келяпман. Индинга бўладиган метинкада дакалат қиладилар. Ўшанга керак бўлгандир-да. Узлари эрталаб Учқўргонга ҳамма катталарни, инженеру паркомларни олиб кетгандар. Ҳамма трассаларни сув қувишга тайёр-тайёр маслигини кўриб чиқадилар. Бирон соатдан кейин шаттани ўтадилар. То Конибодомгача боришишни. Куйганёр тўғонининг бошлигини қаттиқ койидилар. Комсомол участкасидаги қурувчиларни эрталаб Қамолов олиб келди. Чумолидек ишга ёпишиб кетишиди. Мен атайнин сени йўқлаб келган эдим, Азизхон. Баққа ўтири!

Жўра полвон шундай деб ёнидан қогоз, қалам олди.

— Менга туғилган йилинг, ишлайдиган колхозинг, ҳаммасини айтиб бер. Яхшилаб ёзиб оламан. Фамилиянгни точний қилиб айт! Бошпутингда қанақа ёзишган бўлса, ўшандоқ қилиб айт. Катта рўйхатга қўшилади бу. Кейин Маскопга кетади.

Азизхон айтни турди. Жўра полвон шошилмай, шундоқми, щундоқми, деб ёзиб олди

— Бўпти, шунга келгандим.

Жўра полвон ўриндан тураркан, Тўланбой сўради:

— Нимага ёзяпсиз?

— Э, ука, шундоқ канал қазилади-ю, ҳукумат тақдирламай қўядими! Ҳукумат яхши ишлаганларга орден беради. Шунга рўйхат тузилияпти.

Жўра полвон отига беозор қамчи тегизиб жиловини силтади. Азизхоннинг кўнгли ғалати бўлиб кетди. Кўз олдида дадаси, қишлоқ кўчалари, болаларни тўплаб кўрсатган «томоша»лари, юзкўзлари кўкариб муштлашган пайтлари, Лутфиниса билан жимжит сой бўйларида кўнглига эрта келган муҳаббат тўлқинини тўхтатолмай айтган энтак-тентак гаплари, Акбарали қўлиги ни боғлаб гузарга опчиққанидан тортиб тўқайдা Лутфинисани никоҳ қўйлағи билан етаклаб юрганларигача кўринниб кетди. Қани эди Лутфиниса шу топда ёнида бўлса... Азизхоннинг кўнгли муздек бўлиб қолди. Бирдан ҳамма нарса рангини, шаклини йўқотди. У бу кунларга Лутфиниса билан бирга етишмоқчи эди. Шунга аҳд-паймон қилишган эди. Лутфиниса ёнида экан, гул ҳам, гиёҳлар ҳам куйлар, япроқларнинг шитирлашию сувларнинг жилдираши унга ғалати, юракларни тўлқинлатадиган, энтиқтирадиган, ҳисларни туғёнга келтирадиган ажиб бир олам яратарди. Энди у йўқ. Бу шодликларга ким шерик бўлади? У юз олтмиш минг киши ичидан ажralиб юрт кўзинга кўриниб турипти. Бутун республика катталари уни иззат қилиб тўрга чиқазишяпти. Кўксига орден тақишимоқчи: Лутфинисасиз бу обрў-эътиборлар унинг кўнглига шодлик олиб кирөлмасди.

Икромжон ҳали қозонга гуруч солмаган эди. Чойхона сўриларида майшат қилиб ўтирган қурувчилар гурра ўриниларидан турдилар. Ҳамма сўридан тушиб «Оқ мактаб» тарафга қараб турарди. Азизхон ҳам бенхтиёр ўшаққа қаради.

Шаршара тепасида ўттиз ҷоқли киши у ёқ-бу ёқларга синчиклаб қараб нималарнидир қизишиб гаплашишарди. Азизхон қўл силтаб гапираётган кишини дарровтаниди. Бу Усмон Юсупов эди. У Охунбобоевга ниманидир гапиряпти.

Канал четлари текисланиб сув сенилган, озода эди.

Трассани кузатиб келаётган раҳбарларнинг кийим-бошлигари гарад юқмаган.

Юсупов шаршарани кузатгандан кейин қаноат ҳосил қилди шекилли, йўлнинг бу ёғида турган Усмонхўжаев ёнига келиб тўхтади.

— Ҳа, Эшон, ишларинг қалай? Ҳорма энди.

Усмонхўжаев жавоб қилгунча сабри чидамаган Юсупов сўзини давом эттириди.

— Яхнанг борми?

Самоварчи елкада сочиқ билан сирланган пақирда яхна кўк чойни кўтариб олдинга интилди. Юсупов у тутган пиёлани пақирга ботириб Охунбобоевга узатди.

— Олинг, Йўлдош ака, чўллагандирсиз.

Охунбобоев, олдин сиз ичинг, Усмонали, деб қайтарди. Юсупов унга маъниоли қараб қўйди. Усмонхўжаевнинг шайтон кулгиси қистаб қиқирлаб кулиб юборди. Юсупов қалқиб кетди. Ён-веридагилар ҳам бирдан кулиб юборишиди.

Юсупов билан Охунбобоев ўзаро аския қилиб туришарди. Уларнинг лақабларидан Усмонхўжаевнинг хабари бор эди. Исми Бузрук бўлгани учун уни ҳам «Туя» лақаби билан аташарди. Охунбобоевники ҳам шунаقا эди. Юсупов Усмонхўжаевга қараб бош бармоғи билан таҳдид қилди.

— Эшон, Йўлдош акам қирқ кунгача сувсизликка чидайди, дёмоқчимисан?

Усмонхўжаев гап келганда отангни ҳам аяма, деган қабилда тилга келганни шартта айтадиганлардан эди. Юсуповнинг ўзини ҳам аскияга илинтириб ўтди.

— Энди бу бечора ҳам нима қилсин, то ҳўк, демагунча ичмайди-да.

Тешабой Мирзаев Усмонхўжаевга еб юборгудек бўлиб қаради. Секин қулогига пичирлади. «Шундоқ одамга аския қиласанми, нодон!»

Бу гапни Юсупов эшитиб қолди.

— Ҳой, Тешавой, унақа дема, Эшон ҳаммани бир кўзда кўрадиганлардан.

Қийқириқ кулги бўлиб кетди. Тешабой Мирзаевнинг бир кўзи сал қисиқроқ бўлганидан тенгдошлари аскияда «Кўр» деб аташарди. Агар ҳозирги гапни Юсуповдан бошқа одам айтганида у албатта милиция чақириб, бериб юборишдан ҳам тоймасди. Унинг ҳазилга тоқати

йўқ, кўз аралашадиган гапни ўзи сира ишлатмасди. Ҳозир қиң-қизарип, қисиқ кўзи баттар қисилиб кетганди.

Боядан бери улар олдига келишга журъат қилолмай сўрида турғанлар гурра-гурра кулгига қизиқиб, энди уларни ўраб олишди. Давра кенгайиб кетди. Бирнасда уч-тўрт юз киши тўпланиб қолди. Пойтуқ, Пахтабод, Ҳаққулобод асқиячиларини тортиб ўртага олиб тушишди. Асқия бошлаган Усмонхўжаевнинг ўзини буйдалаб кетишиди. Пайровда бирорга соврип олдирмайдиган Охунбобоев талон бўлаётган Усмонхўжаевни ҳимоя қиласман, деб ўзи илиниб қолди. Эски ҳаққулободлик Эчки лақабли асқиячи чол-минғирлаб-минғирлаб туриб бирдан мўлжалга урди.

— Йўлдошвой, Бузрук эшонни маҳкам ушланг.. Бўйнига ким қўнфироқ осса кетаверадиган бўталоқлардан.

Охунбобоев уни яхши танирди. Бу тарафларда халқни жонидан безор қилган Азимҳожи деган босмачи йигитларини тутиб беришда болдиридан яраланиб Майгири орқасидаги қамишзорда ўн тўрт кун қонга беланиб қолиб кетган эди. Тузалганидан кейин бир оёғи оқсайдиган бўлиб қолган. Эчки лақаби эса унга соқолининг сийраклиги-ю, оқсаганда эчкига ўхшаб сакраб-сакраб юриши учун қўйилганди. Охунбобоев кулги босилиши билан дарров жавоб қилди:

— Бузрук эшонга тил тегизманг, Бузрук эшонни шамол учирса, сизни осмонда кўрамиз.

Одамлар қотиб-қотиб кулишар, Тешабой Мирзаев яна асқияга тушиб қолмай деб ўзини панаға оларди.

Чамаси ярим соатлар асқиядан кейин Юсупов кула-кула машина тўхтаган тарафга қараб юра бошлади. Бирдан четда, бирорга аралашмай турган Азизхонга кўзи тушиб тўхтади.

— Бери кел, болам! Омонмисан?

Азизхон илдам юриб унинг истиқболига келди. Одеб билан салом берди. У Юсупов билан биринчи марта учрашганда ёнида Лутфиниса бор эди. Юсупов уни гапга солиб, тўйдан келин опқочиб келганини билган эди. Юсу пов канал битганда катта тўй қиласми, деб уни юпатган эди. Бўлиб ўтган воқеалардан Юсуповнинг хабари бор, ёш, навқирон қизнинг ўлимидан қаттиқ қайғурган эди. Ҳозир Азизхонни тасодифан учратиб, шунча одам олдида уни юпатишни лозим кўрмади. Елкасига қўлини қўйиб айтадиган гапини ўйлаб, андак туриб колди.

— Раҳмат, ўғлим. Қилган ишларнинг ҳаммасиңи ҳабаримиз бор. Юрт, ҳукумат, асло бу хизматларнинг унутмайди. Инсоннинг бошида кўп савдолар бўлади. Сен энди ҳаётга киряпсан. Биринчи зарбдаёқ белшиг букилмасни. Ҳали олдинда имтиҳон кўп, ўғлим.

Азизхон киприк қоқмай унга қараб турарди. Юсупов Охунбобоевга қаради.

— Йўлдош ака, ҳалқимизнинг қанақа азамат ўғлонлари бор, а! Бунақа азаматлар бор экан, юкимиз ердә қолмайди.

Юсупов Азизхоннинг елкасига қоқиб машина олдига борди-ю, ҳеч кимга қарамай эшикни очиб ўриндиққа чиқди.

Энди унинг юзи жиддий, бояги табассумдан асар ҳам қолмаган эди. Охунбобоев ёнига ўтиргандан кейин машина жойидан қўзғалди.

VIII

Тога одам юбориб Тўланбой билан Икромжонни олдириб кетди. Тенгдик билан Бейшенали оталари бошқа яйловса кўчганини эшитиб, Азизхон билан оға-иниларча хайрлашилилар.

Чодирда Азизхоннинг бир ўзи қолди.

Луғумбек чойхоналарида ошхўрлик, аскиябозлик аллапаллагача давом қиласади.

Кўп вақтдан бери ваъда қилиниб олиб келинмаган кино бугун келди. Ҳамма участкаларда бу кино кўрсатиб бўлинган, негадир Луғумбекка кечикиб келган эди. Бу кинонинг таърифини Азизхон эшитган эди. Қурилиш бошлангандан бери ўралнишиб юрган кинооператорлар Тошкентга бориб ҳамма олиниган ленталарни ишлаб яхлит кино қилиб келган эдилар. Жўра полвон: «Кинода сен ҳам борсан, жуда антиқа чиқибсан», деб айтган эди. Үшандан бери Азизхон бу кинони кутарди.

«Оқ мактаб» деворига чодир осиб киночи татар йигит қачон қоронғи тушади, деб ўтиради. Охиригина пардоз ишларини қилиб юрган қурувчиларнинг бири ерга чордана қуриб, бири тик туриб, бошқаси ўзи кўтариб келган курсига ўтириб, кино бошланишини кутарди.

Азизхон боргандага тумонат одам ҳамма жойни эгаллаб олган, тик туриб олганлар пардани кўрсатмай қўйган эдилар.

Азизхон у ёқ-бу ёққа юриб, орага киришга қулай жой қидира бошлади. Сен у ёққа тур, сен бу ёққа тур, деб корчалонлик қилиб юрган Мулла Умрзоқ уни кўриб қолди.

— Э, полвон бола, баққа юр!

У Азизхонни қўлидан ушлаб одамлар орасини ёриб ичкарига бошлади. Эгина оқ халати билан курсида ўтирган новвойнинг елкасига қоқиб турғизди.

— Хаҳ, сен киндо кўрмасанг нима эди. Жойни полвон болага бер!— Новвой норози бир қиёфада тўнғиллаб-тўнғиллаб ўриндан турди.

— Ўтири, полвон!

Азизхон хижолатлик билан бир новвойга, бир Мулла Умрзоққа қараб курсига ўтириди. Мулла Умрзоқ механикка қараб қичқирди.

— Бешла! Давай, бошла!

Аппарат аввал шинирлаб, кейин ёнгоққа илингган карнайи гириллади. Оппоқ чодирда ёмғир ёғаётгандек томчилар жуда тез ўта бошлади. Кейин экранда от-аравалар, поездлар, машиналар кўринди. Поезддан, аравалардан, машиналардан кўрпа орқалаган, кетмон елкалаган кишилар туша бошлади.

Баланд бир тепалик портлади. Чанг-тўзон осмонга сапчили. Порни дарёси тоғ ораларидан буралиб, кўпириб сқиб чиқяпти. Қора дарё лойқаланиб қирғоқларни ўпирб оқянти.

Экранда ёзув пайдо бўлди:

«Лзамат ҳалқ мана шу ўжар дарёга жилов солгани отланди».

Сон-саноқсиз кишилар кетмон билан ер қўпоряпти. Юз минглаб кишилар замбилда тупроқ ташишяпти. Экранда яна ёзув:

«Учқўрғондан то Концбодомгача икки юз етмиш километрлик масофада бир-бирига занжирдек уланиб кетган юз олтмиш минг қурувчи кечани кеча, кундузни кундуз демай ер қазиянти».

Кинонинг шу жойлари самолётда олингган бўлса керак. Куйганёрдан бошлаб пардада кети узилмай, узоқ вақтгача трассадаги одамлар чумолидек бўлиб кўринаверди.

Экранда яна ёзув:

«Канал қурилиши янги қаҳрамонлар яратди».

Дўнан Дўсматов кўринди. Бўйи, эни беш метрдан

желадиган оппоқ пардада Дўнан полвоннинг башараси. У куляпти, пешаналаридағи терлари ялтирайди. Кулганда оппоқ тишлари янада оқариб кўринади.

Томошибинлар бирдан қарсак чалиб юбордилар. Азизхон ҳам бенхтиёр чапак чаларди. Энди экранда Тожимат ота Хидиров кўринди. Кино шабада пайтида олинган экан. Унинг оппоқ соқоллари ҳиллираиди. Сийраклашиб қолган тишларини кўрсатиб кулади.

Экранда ёзув:

«Дўнан Дўсматов, Тожимат ота Хидировлар қурилишида кунлик топшириқни минг процентдан адо этдилар. Бу ажойиб ватанпарвар қурувчиларнинг олижаноб ташаббуслари қурилиш бўйлаб қанот ёзди».

Экранда Азизхон пайдо бўлди. Чапак устига чапак янгради. Азизхон ўзини кўриб ҳайрон бўлиб қолди. Кинога чанг-тўзон ичида олишган экан, башараси галатироқ чиқсанга ўхшайди. Киприклари, қошлари тупроқдан оқариб, икки кўзи мильтираб турипти. Кулганда тишлари ялтирайди.

Экранда яна ёзув:

«Дўнан Дўсматовнинг шогирди, ажойиб полвон Азизхон Умматалиев кунлик нормасини тўққиз юз ўттиз процентдан адо этиб, ўн минглаб ёш қурувчиларни ажойиб меҳнат намуналари кўрсатишга чорлади».

Яна Азизхон кўринди. Унинг елкасида каттакон қанор тўла тупроқ, устидан ўртача қопда яна тупроқ билан тахта пиллапояядан юқорига кўтариляпти. Атрофда одамлар ҳайрат билан қараб туришипти. Диктор овози янгради.

— «Сиз кўриб турган ушбу дамда Азиз полвон буту: қурилиш бўйича рекорд ҳисобланган юк билан юқорига интилмоқда».

Азизхон шошилмай юқориляяпти. Оёғи тагидаги тахта лапанглайди. Ана, у бир қалқиб кетди. Елкасидаги қанор тепасидан тупроқ тўла қоп бир тарафга оға бошлади. Азизхон бир елка қоқиб уни ўнглаб олди. Аммо елка қоққанда дўпписи пешонасидан сирпаниб икки қўзини беркитиб қўйди. Атрофдагилар, ташла, юкни ташла, деб қичқиришяпти. Азизхон йўлни пайпаслаб топиб юқорига чиқяпти. Азизхон олдида Лутфиниса пайдо бўлди. Кўзига тушиб қолган дўпписини олиб кафтига уриб қоқди-да, яна кийдириб қўйди. У ҳам Азизхонга нимадир деб қичқирди. Азизхон унга қарамай юқорига илдам чиқиб кетди.

Кинонинг бу ёғида нималар бўлди, кимларни кўрсатди, билмайди. Лутфиниса кўриниши билан юраги орқага тортиб, кўзи тинган, қулоқлари ҳеч нарсани эшитмай қўйганди.

Лутфиниса тирикдай кўринди. У Азизхон олдида орқаси билан юриб дўпписини қайта кийдирди. Нимадир деди. Ушанда унга нима деганди?

Азизхон ўтирган жойида ерга сингиб кетгандек ҳеч нарсани сезмасди. Кўз олдида фақат Лутфиниса қолганди.

Кино тугаб чироқ ёнди. Ҳамма ўрнидан туриб Азизхонни қидира бошлади. Азизхон даврадан чиқиб кетган, ўз чодирни олдидаги омонат скамейкада панжасини ияига тираганча қимиirlамай ўтирас эди.

Кинодан қайтаётганлар унга қараб, яша полвон бола, худди ўзингий туширипти, деб олқишилаганларга қарамас, ниятига етмай хазон бўлган Лутфинисани ўйлар эди. Энди уни юпатадиган Тўланбой ҳам, Икромжон ҳам йўқ. Улар аллақачон Зирилламага кетиб қолишган:

Луғумбек чойхоналарининг сўриларида яна ўйин-кулги, ҳофизларнинг хониши бошланди. Ҳамма бугунги кўрган киноси, қилган ишлари, эрта-индин бўладиган катта тўй тўғрисида аллақандай яйраб гаплашарди. Фақат Азизхон бу суҳбатларга, бу шодликларга аралашолмай бир четда, чироқ ёқилмаган чодир олдида афтодаҳол ўтиради.

Яна унинг кўзи олдида Лутфинисани етаклаб чиққан кунидан бошлаб босган излари, қилган ишлари бирмабир ўтарди.

Икковининг қанчадан-қанча орзулари бор эди. Иккovi қандоқ баҳтиёр эди. Шу кичкинагина, қисқагина вақт уни болаликдан, шўх, олов, фақат шўхлик билан ёмон отлиқ бўлган, бебош болани юрт кўзида номдор кишига айлантирган эди. Мана шу ўтган қайноқ кунлар, олам шодликларига тенг қувонч, одамлар хотиридан сира ўчмайдиган ном, сомон йўлидек олисларга чорлаган, йигитлик қалбини тўлқинлатган севги дақиқалари, ҳаммадан ҳам юрт ишига яроқли қилган завқли меҳнат дамлари юракни ўртовчи оғир жудоликдан хира тортарди.

Мана у ним қоронги дўнг устида ёлғиз ўй суриб ўтишиги. Кўзларидан оқаётган алам ёшларни тўхтатолмас, ҳеч қачон Лутфинисасиз тасаввур қилолмаган эртанги кунни қандоқ кутиб олишни ўйларди.

Азизхон узоқ вақт кўз ёшларига эрк бериб қимирламай ўтириди. Адир орқасидан ой салмоқланиб кўтарилиди. Аввал қип-қизил бўлиб кўринган ой аста бўзарив рангини йўқота бошлади. Сарғимтил тусга кирди, ундан кейин кўм-кўк шиша туслига киреб қолди.

Азизхон иккى тиззасига тирагиб мاشаққат билан ўрнидан турди. Қаёққа боришини ўйламай дўнгдан тушди. Аста кета бошлади. Аллақачон чироги ўчган чойхона слидан ўтди. Сўри тепасидаги тўрқовоқда бедана тиширчилади. Қовоқ силкинди. Гиламга шитирлаб дон тўкилди. Новвойхона тандирининг прамонидан лоп этиб аланга кўтарилиди. Ҳамма ёқни бирдам ёритди-ю, яна сўнди.

Азизхон ҳеч қаёққа қарамай битта-битта босиб кетарди. У Туячи маҳалласидан ўтганда деворлари нураган жимжит қабристон тепасидаги чинорда бойқуш хунук сайдари.

Азизхоннинг эти жимирилаб кетди. Тўхтади. Мана шу деворининг нарёғида Лутфиниса ётибди. Азизхон ҳозир девор наҳрасидан ўтиб, ҳали гиёҳ ўсмаган қабрни қучиб ўкириб-ўкириб йиғламоқчи. Дилдаги аламларини фарёд уриб чиқазмоқчи.

Муолишдан чиққан машина чироги ялт этиб унинг бутун гавдасини ёритиб юборди. Азизхон олдида пайдо бўлган иккита нурли донрага бардош беролмай қўллари билан кўзларини тўсди. Машина унинг ёнгинасида тўхтади. Эшик очилиб, баланд бўйли бир киши тушди.

— Нима қилиб юрибсан бемаҳалда?

Бу Усмонхўжаевнинг овози эди.

Азизхон кўзларидан қўлинни олди. Нима дейиншини билмай эсанкиради.

— Чиқ, машинага!

Азизхон бир сўз демай машинанинг орқа ўринидигига чиқди. Усмонхўжаев димогида аллақандай бир куйни хиргойи қиласиди. У орқада Азизхон ўтирганини унугиб қўйган, ҳамон ўз қўшиги билан банд эди. Бирдан эсига тушиб қолди-ю, ўгирилди.

— Бунақа кечаларда девоналарга ўхшаб дайдиб юрмагин. — У Азизхоннинг нима ниyatда юрганини пайқаган эди. Гапининг бу ёғини бирдан айтольмай туриб қолди.— Чидамай иложиниг ўйқ. Қайтиб келса бошқа гап эди. Сал эсинингни ўтибни тут.

Азизхон индамади. Йўлнинг бу ёғига иккови ҳам индамай кетишди. Машинна боя тўрқовоқ силкинганди чойхона

олдида тўхтади. Иккови тушишди. Усмонхўжаев шоферга: «Сен ётиб ухлайвер»,— деди-да, Азизхонни етаклаб новвойхонага кирди.

Тўрт-беш новвой тапир-тупир қилиб чакич уришар, иягини қийин билан боғлаб олган новвой, ичи лахча чўғ бўлиб турган тандирга боши билан шўнгиги нон узарди.

— Эшон ака, кечроқ йўқлаб қолдингиз?— деди новвой узган нонини саватга ташларкан.

Усмонхўжаев оғзининг таноби қочиб жавоб берди:

— Янги меҳмон кўрдим, ўртоқ.

— Ия, ия, қутлуғ бўлсан! Үғилми?

— Саломат бўл. Қизалоқ. Ишқилиб умрини берсин. Пойтуқдаги тугруқхонада, яхши гап эшишиб кетай, деб кутиб қолдим. Битта аччиқ кўк чой дамланглар. Полвон бола билан қаймоқлашайлик. Болаларнинг онаси билан овора бўлиб туз тотиганим йўқ.

Тандир оғзига қўйилган қумғондан чой дамлаб ҳозиргина узилган нонни ушатиб қўйишганда Усмонхўжаев ўтирган ерида мудраб хуррак ота бошлаган эди.

— Э, туринг, Эшон ака, чой совуб қолади. Туқсан аямми ё ўзларими?

Новвойнинг ҳазилидан Азизхон пиқиллаб кулиб юборди. Усмонхўжаев кўзини очди.

— Чойдан қўй, бола!

Азизхон чой қўйиб узатди. Усмонхўжаев қайноқ чойни ҳўплаб-ҳўплаб уйқусини қочиргандан кейин Азизхонга қаради.

— Сен боланинг ҳеч гапдан хабарниг йўқ. Бугун Қизил Армия Польша чегарасидан ўтди. Польша ҳукумати Герман қўшинларининг зарбасига бардош беролмай қочиб кетди. Ҳукуматимиз Польшага ўтиб қолган Украина ва Белоруссия ерларини озод қилиш учун армияга фармон берди. У тарафда жуда кўп украинлар, белоруслар яшар экан. Молотов радиода -тапириб ҳаммасини тушунтириб берди.

Азизхон ҳушёrlанди. Энтикиб сўради.

— Уруш бошландими?

— Шунаقا деса ҳам бўлади. Аммо армияга қаршилиқ қиласидиган Польша қўшинлари пароканда бўлиб қолган. Қўмондони қочган қўшининиң қўлидан нима иш келарди.

Азизхоннинг ўша тарафларга боргиси келди. Шошиб сўради:

— Армияга одам олишадими?

— Унисини билмадим,— деди Усмонхўжаев.— Яна ким билади, дейсан. Бўпти, қайноқ-қайноқ чой ич-да, бориб ёт. Эртага қурилишда ер қазиш тугагани тўғрисида ғапорт берилади. Ҳамма участкаларда митинг бўлади. ВКП(б) Марказий Комитетига шоирлар шеърий хат ёзнишган, митинглардаFaфур Ғулом, Ҳамид Олимжонлар ўқиб беришади. Соқол-поқолларингни олиб, яхши кийимларнингни кийиб, тайёр бўлиб тур. Ҳамма ном чиқарган полвонларни минбарга чиқаришади.

Азизхон қўлидаги пиёлани бўшатиб, хайрлашиб чиқиб кетди. Тўппа-тўғри чодирга келди-ю, ўзини тўшакка ташлади.

Аллақачон ой оғиб кетган. Чодир тирқишидан тонг ёруғлиги аста ўрмалаб киради.

IX

Азизхон кун бўйи ер парчин бўлиб ётди. У ўзини боши берк кўчага кириб қолгандек сезарди. Бир ҳафтага қолмай каналга сув очилади. Шаршаралардан, ташламадан гуриллаб оқсан сув Қора дарёга қўйилади. Куйганёрда яна йўли тўсилиб, асосий канал орқали водий бўйлаб оқиб кетади. Офтоб тифида ер қўпоргани кишилар қишлоқларига қайтиб, уйларига, бола-чақаларининг бағрига борадилар. Азизхон-чи? У қаерга боради? Энди у Зирилламага қайтмоқчи эмас. Ҳамқишлоқлари, номард, Лутфини қайга ташлаб келдинг, дейишмайдими? Ахир Зириллама Лутфинисасиз унга ўз маъносини йўқотган, боғлар, сой бўйлари, пастқам кўчалар, юлдуз тўла қишлоқ тунлари энди файзсиз, маъносиз унга.

Буларнинг барчасидан кўз юмиб, нима бўлса бўлди, одамлар икки-уч кун жавраб, жағи толгандан кейин барини унунтишади, дейиш ҳам мумкиндири? Аммо никоҳ тўйидан опқочиб, осмони фалакдан баланд баҳт, офтобдан иссиқ муҳаббат ваъда қилгани — Лутфиниса она қишлоғидан узоқда, жимжит қабристонда қоладими? Ахир Лутфиниса Азизхон, деб жонидан кечмадими? Уни ташлаб кетиш мардликдан бўлармикин?

Азизхон Луғумбекдан узоққа, кетмасликка аҳд қилиб қўйди. Лекин бу ерда нима қилади? Лутфиниса ёнида бўлғанда бошқа гап эди. Иккови ўз ҳаёллари, орзуларидан тиклаган нурли қаср ичида яшардилар. Энди

у. қаср қулаган, вайрон бўлган. Елғиз ўзи қолган. Ёнида Тенгдик билан Бейшенали ҳам йўқ. Икромжон билан Тўланбой колхозда пахта терими билан банд. Ҳар замон келиб турадиган Жўра полвон ҳам ҳозир Булоқбошида. Биргина Эшон ака ҳар замон келиб ҳолидан хабар олиб туради:

Азизхон каналга сув қуйилиш кунини сабрсизлик билан кута бошлади, Қуйганёр тўғони тезроқ бита қолса эди, сув қўйиларди. Ана ундан кейин Азизхон Эшон ақадан шу яқин орадаги колхозлардан бирида қолиб ишлашни сўрайди.

Азизхон шундай ўйлар билан кечқурун чодирдан чиқди:

Ҳамма ёқ жимжит.

Азизхоннинг юраги сиқилиб кетди. Шундай кезларда, Лутфиниса ёди ўртаган, юрагининг туб-тубида ўт ёнаётган пайтларда самоварларни тўлдирган кишилар билан овунарди. Қирғиз болалар унинг дардини сезиб қўмизни қўлга олиб шўх бир қўшиқни бошлаб юборишарди. Азизхон баъзан юрагини алам ўртаганда уйқуси қочиб чодирдан чиқарди. Биргина уйғоқ кишилар новвойлар олдига бориб, улар билан гаплашиб кўнглини ёзарди.

Энди новвойлар ҳам йўқ. Азизхон ўз аламлари билан ўзи қолганди. У канал бўйларида анча вақтгача айланниб юрди.

Азизхон дунёда биронта яқин одами йўқ кишидек эзилиб қайтаркан, чодир олдида бировнинг шарпасини сезди. Ким бўлиши мумкин? Илдам чодир олдига келди. Курсида тиззасига тугун қўйиб бир аёл киши ўтиарди.

— Ким? — деди Азизхон ҳайронликда.

— Мен, мен, полвон ака.

Бу Вазиранинг овози эди. Азизхон ундан икки-уч қадам беррида тўхтади. Ўзини йўқотиб, тили гапга келмай қолди. Бу хотин нима қилиб ўтирипти? Унда нима иши бор?

«Чодир атрофи қоронғи. Қалин толлар орқасига ўтиб кетган ойнинг бу ерга нури тушмасди.

— Нима қилиб юрибсиз? — деди олди Азизхон.

Вазира жавоб қйлмади. Оҳиста ўрнидан туриб түгунини курсига қўйди. Иккovi анчагача сўзсиз, туриб қолишиди. Азизхон зарда билан орқасига бурилмоқчи бўлиб турганди, Вазира титраб-қақшаб гапира бошлади.

— Наҳотки сезмасангиз? Ахир бир ойдирки юрак-багрим ёнади. Ахир сиз йигит кишисиз-ку, қани эрлигингиз, қани мардлигингиз...

Кейинги сўзлар унинг оғзидан йиги аралаш отилиб чиқди. Гапиролмай ҳўнграб юборди.

Азизхон эсанкираб қолди. Ҳў, ўша якtagига тугма қадаган оқшомдан буён у Вазира га рўпара келмасликка, бўлиб ўтган воқеани бутунлай унтишга уринарди. Лекин барибир баъзи-баъзида хаёлидан лип этиб ўтиб қоларди.

Азизхон ўзини куч билан босди. Аста унга яқин келиб ётифи билан гапира бошлади:

— Опажон, сиз уйли-жойли хотинсиз. Унақа алдамчи хаёлларга борманг. Мендан нега умид қиласиз? Кечагина бошимга тоғдек кулфат тушган одамман. Бир одам мен учун жонини фидо қилди. Наҳотки унинг хотираси бир ой бўлмай унтилса.. Ҳали Лутфинисанинг тупроғи совугани йўғ-а! Ўзингизни тутинг!

Вазира йигидан тўхтаб қаддини ростлади.

— Азизхон ака, дунёда ҳамма нарса унтилади. Ким дунёдан тоқ ўтибдики, сиз ўтасиз. Сизни деб уйимни ташлаб чиқдим. Ҳеч қайтиб бормас бўлиб чиққанман. Қаёққа юр, десангиз — бораман. Дунёнинг у бурчагигача боришига розиман. Фақат, фақат сиз билан бўлсам бўлгани.

Азизхон унинг гапини бўлди:

— Мен ҳеч қаёққа кетмайман. Лутфинисани ташлаб кетолмайман. Энди умримни Луғумбекда ўтказишга қарор қилдим.

Вазира унгә томон интилди. Елкасига қўлинни ташлади. Бармоқларидаги узуклар толлар орасидан ўтиб тушган ой тангаларига урилиб чақнаб кетди. Азизхоннинг димогига қалампир мунчоққа омихта, атир ҳиди урилди. Бир дам ўзини йўқотиб эсанкираб олди. Елкасидаги қўлни билагидан ушлаб аста олиб қўймоқчи бўлди. Вазиранинг қўллари оташдек қизиган, қулоқлари остида унинг қайноқ нафаси уфуриб турарди. Ўндан ҳиссу ҳисснёт оташида куяётган аёл иси келарди. Азизхон қизиб турган юмшоқ билаки дарров қўйиб юборолмади. Нега ушлади, нима қилмоқчи эди, унтиб туриб қолди. Шунда рўпарасига Лутфиниса келиб гуриб олди. Азизхон шошиб Вазиранинг билагини қўйиб юборди. Вазира ҳансирар, қисқа-қисқа нафас оларди. Азизхон сесканиб кетди.

— Ўзингизни босинг, опажон,— деди у кескин то-
вушда

Вазира яна унинг елкасига қўл ташлаб, кўксига бо-
шини қўйди. Унинг тўзғиб жетган сочлари Азиҳоннинг
иаяига урилди. Азиҳон аста тирсагидан олиб ўзидан
нари итарди. Азиҳоннинг бу ҳаракати аёлнинг иззат-
нафсига теккандек бўлди. Контокдек сапчиб нари кет-
ди. Ҳурпайиб олди. Энди у аламдан титраб-қақшаб га-
гиради:

— Сени деб уйимдан, рўзгоримдан кечдим. Кечаларни ухламай сени ўйладим. Юрсан ҳам, турсам ҳам
кўз олдимдан бир нафас нари кетмадинг. Энди мени
аросатда ташлаб кетмоқчимисан. Қаёққа борсанг ор-
қангдан соядек эргашаман. Сени деб йўлимга жоници
тиккан не-це ўқтам йигитларни ташлаб келямсан. Нега
бошингга қўнган бахт қушини калтак олиб қувлай-
сан. Сенга вафодор хотини бўламан, деган, бошингга ке-
ладиган бахтни ҳам, кулфатни ҳам бирга баҳам кўра-
ман, деб аҳд қилған аёлни, бутун аёллик гурурини
оёғиниг тагига ташлаётган бир бечоранинг кўкрагидан нега
итарасан, ишукур банда. Бу кўз ёшлар, бу нолиш-
ларнинг уволи тутмайдими?

Азиҳон бу жувоннинг ичида шунча гап борлигинга,
ўз ниятларига етишмоқ учун ҳар қандай синовга тай-
ёрлигинга ҳайрон бўлиб қолган эди. Азиҳон табнатан
кўнгилчан йигит, икки оғиз гапдан ёғдек эриб кетади-
гандардан эди. Аммо Вазиранинг гаплари қанчалик таъ-
сирчан, тошин ҳам эритадиган ҳароратга эга бўлма-
син, Азиҳон Лутфийиса хотирасини оёқ ости қилолмас-
ди. Ҳозир унинг Вазира томонга бир қадам босиши
Лутфиинисанинг қабрини босиш билан тенг эди. У эҳ-
тирос оловида жизгинак бўлаётган жувонга ётири билан
тушунтиromoқчи бўлди:

— Менга қаранг, ахир мен сизни умидвор қиласиди-
ган бирон гап айтмаган бўлсам, нима қиласиз ўзингиз-
ни ҳам мени ҳам қийнаб. Ахир мен азадор одамман.

Ой толлар орасидан ўтиб чодирнинг олд тарафини
кундуздек ёритиб туради. Вазиранинг елкалари, боши-
даги зар рўмоли, қулоқларидаги балдоқлари ялтиради.
Кўйлак бурмаларини туртиб турган кўкраклари
қисқа-қисқа нафас олганидан тинмай қалқирди.

Азиҳон йигитлик ҳиссиёти гирдобига тушиб қол-
маслик учун:

— Қўйинг! — деди кескин товушда. — Яхшиликча дўст бўлиб хайрлашайлик-да, қайта юз кўришмасликка сўз берайлик.

Аммо Вазира ундан кўнгил узолмасди. Аёллик на зокати, ишвалари билан йигит қонини кўпиртиromoқчи, йўлдан тойдирмоқчи бўлди.

— Шунаقا денг,— деди у бўшашиб.— Мен сизни йигит деб ўйлаган эдим. Онангиз ўғил бола қилиб тугмаганидан бехабар эканман. Қандоқ қиласай, пешанам шу экан. Бирорнинг кўнглига зўрлик билан эга чиқиб бўлмайди. Хўп майли, хайрлашайлик.

Вазира шундай деб Азизхоннинг бўйнига осилиб, юз-кўзларидан ўпа бошлади. Азизхон серрайиб турар, димогига энди на атир, на қалампир мунчоқ ҳиди киради. Унинг елкаларига, бўйинларига аёлнинг қайноқ кўз ёшлари томар, иссиқ нафаси ияклари тагида сезилиб турарди. Азизхон енгилди. Бақувват билакларини аёлнинг белларидан ўтказиб ўзига тортди. Вазира елкаларини силар, тўзғиб кетган соchlарини унинг бўйнига ўради.

Бир пайт Азизхон уйқудан уйғониб кетгандек ҳушёр тортди. Аёлнинг белидан қўлини шарт олди-ю, юлқиниб бағридан чиқди. Худди маст одамдек гандираклаб-гандираклаб чодирдан узоқлашди. Тўхтади. Кескин ўгирилиб Вазирага қаради.

— Кетинг, кетинг, бўлди!

Вазира ёлворгандек илтижо билан у томсн қўлларини чўзди.

Азизхон унга қарамасди. Фақат бир сўэни қайтарарди.

— Кетинг! Кетинг!

Вазира жойидан қамирламади. Азизхон қўл силтаб қоронгилик қаърига кириб кўздан йўқолди.

Вазира турган жойида пиқ-пиқ йиғлар, рад қилинган, юзага чиқмай хазон бўлган севги аламидан хўрлиги келиб, боши қуйи солинганича тақдирини қарғарди.

Қанчалар ишқ дард-аламлари битилган, кўз ёшлари томган мактубларни жавобсиз қўлдирган, не-не бўз йигитларни оппоқ тонг отгунча юлдузларга тикилиб өҳ урдирган, не-не ошиқларни рад қилган бу гўзал жувон, энди бир бўз боланинг икки оғизгина ширин сўзиға зор бўлиб, қоронгилик қаърига умидсиз тикилиб турарди.

Вазира бўйига етиб кўзга кўриниб қолган йиллари

йигитлар унинг эмилигидан қўшиқ айтиб ўшишарди. Шу топда ўшав қўшиқнинг бир банди қулоғи остида янграгандек бўлди:

Оҳ урарман, оҳ урарман,
Оҳларим тутгай сени.
Кўз ёшим дарё бўлиб,
Балиқлари ютгай сени.

Бир вақтлар унинг ишқида йигитларни қон-қон йигитларни бу қўшиқ энди ўз тилидан учайдигандек, бағрини ўртаётгандек бўларди.

X

Шаҳар тарафдан чиққан бир юк машинаси йўл берклиги учун чироғини ўчириб тўхтади. Пассажир поездни гуриллаб ўтиб кетди. Азизхон шофердан Пойтуққача олиб кетишини сўради. Шофер уни танир экан, илжайиб ёнидан жой кўрсатди.

— Ҳа, полвон бола, ҳорманг энди. Мен сизни аллақачон кетиб қолган, деб ўйлаган эдим. Ҳали шатта экансиз-да.

Азизхон каналга сув қўйилганидан кейин кетишини айтди.

— Учқўрғондаги курашда кўринмадингиз. Эш полвон роса иш кўрсатди. Икки полвонни урди. Утирганлар, оҳ, ҳани энди Азиз полвон бўлгандами, Эшнинг бир жиғини эзib қўярди, деб кўп кутишди. Ҳозир тўпап-тўғри Пойтуққа борасизми?

— Луғумбекка бораман. Айрилишда ташлаб ўтсангиз бўлди, у ёғига ўзим кетавераман.

— Ия, қизиқмисиз, полвон. Филдирак деган нарса айланаверади. Борадиган жойингизгача обориб қўяман. Ё эшикка олиб кетайми? Хоҳласангиз юринг. Гаплашиб ётамиз. Шийпонга жой қилиб бераман. Эрталаб бир анжирхўрлик қиласиз. Анжир роса бўлиб берган. Жонворнинг шираси оқиб турипти. Асал дейсиз, асал.

Азизхон миннатдорчилик билдириди. Машина Пойтуқ айрилишига келганда тўхтади. Шофер кабинадан бош чиқазиб, кузовдаги тўнига ўралиб ўтирган йўловчига қичқирди:

— Хў, биродар, етдингиз. Биз Луғумбек тарафга кетамиз.

Йўловчи йигитнинг, мен ҳам ўшаққа, деган овози эшилди. Машина яна силкиниб йўлга тушди. Шоффер орқаворатдан Азизхон билан танишишни, бир яйраб гаплашишни дилига туғиб қўйганлардан экан. Оғзи гапдан бўшамади.

— Ҳозир турган жойингизни кўриб келаман, кейин бир келиб олиб кетаман. Боқиб юрган битта қўзим бор, шуни сўйиб бир меҳмон қиласман. Аммо лекинига йўқ демайсиз. Сувратингизни кўп кўрганман, довруғингизни кўп эшиганданман. Мунин қаранг, нияти холис болаларданманда, ўзингизга рўпара келиб турипман. Ё ҳали ҳам бўлса эшикка қайтамиزم?

Бу пайт машина совхоз кўчасидан ўтиб Туячи маҳалласига кирган эди.

Азизхон шоффердан машинани тўхтатишни сўради.

— Бу ёғига оёқнинг чигилини ёзиб, пиёда кетай.

Шоффер ноилож тормоз берди.

— Ваъдангизни олиб қолай, қачон гаплашамиزم?

Азизхон қачон келсангиз «Оқ мактаб»дан топасиз, деб у билан хайларди. Кузовда мудраб келаётган йўловчи ҳам гуп этиб ўзини ерга отди. Машина девор-тошларни ёритиб бурилдида, орқага қайтиб кетди.

Азизхон икки қўлини орқасига қилиб шошилмай бораркан, нотаниш йўловчи унга эргашиб қорама-қора келарди.

Азизхон уни ўтказиб юбормоқчи бўлиб қадамини сеқинлатди. Йўловчи унга ёнма-ён келганда тўхтади.

— Биродар, Азизхон деган полвон болани қайдан топсам бўлади?

Қоронги бўлганидан Азизхон унинг бетини кўролмади. Аммо овози жуда таниш туюлди.

— Нима ишингиз бор эди? — деди Азизхон қизиқиб.

— Учрашмоқчи эдим. Атайнин Марғилондан келяпман. Жуда зарур гапим бор эди.

Азизхон дарров эслади. Бу Лутфинисага уйланмоқчи бўлиб тўйи бузилган куёв Нормат эди. Азизхон ҳушёр тортиди. Нима ниятда келдикин? Лекин узоқ ўлашиб турмай:

— Ўша сиз йўқлаб келаётган Азизхон мен бўламан. Нима гапингиз бор эди? — деди дадил.

Нормат тасодифий учрашувдан ҳайратланиб, дарров гапиролмади.

— Йўғ-э, муни қаранг-а, ўзингизми?

— Ҳа, ҳа, — деди Азизхон. — Гапингизни айтаверинг.

Нормат гўё уларнинг гапларини бирор эшишиб қоладигандек овозини пастлатиб аста деди:

— Хотиржам айтадиган гап. Аммо жуда зарур гап.

Азизхон Норматнинг Луғумбекка келганини эслади. Үшанда у каттакон пиочоқни унинг оёғи тагига ташлаб, ниятимдан қайтдим, деб чиқиб кетган эди.

— Ҳа,— деди Азизхон афсусли оҳангда,—аҳмоқлик қилдим. Лутфинисани асрар қололмадим. Ўзимни ўйлабману, ундан хотиржам бўлиб юраверибман. Энди қанақа гапингиз бор? Бўлар иш бўлди. Лутфиниса тупроқда ётибди.

Нормат аста келиб унинг билагидан олди.

— Э, ука, ҳали сизнинг кўп гаплардан хабарингиз йўқ. Бўлар иш бўлди, ўлган ўлди, қолган қолди. Аммо меннинг бошимни балога қўйдинглар. Шу кеча сиз билан гаплашиб оламан-да, орқага қайтаман. Менга жавр бўлди.

Иккови қорснгода анча жойгача индамай боришди.

— Менга қаранг,— деди тўхтаб Нормат.— У ёғига мен бормай қўя қолай. Айтадиган гапимди шатта айтиб орқамга қайтай. Келинг, ўтирайлик.

Иккови йўл четидаги ажриққа ўтиришди.

— Бир ҳафтадан бери мени мелиса сўроқ қиляпти. Лутфинисани сен ўлдиргансан, деб айб қўяяпти. Йўқ, десам сира ишонишмайди. Бир ҳафта қамаб, тилхат олиб қўйиб юборишди. Марғилондан бир қадам ҳам нарига чиқмайсан, деб тайнинлашган.

Азизхон Лутфинисани у ўлдирмаганини билади. Ундан бекор шубҳаланишипти.

— Агар керак бўлса мени сўроқ қилишсин, шундоқ деб айтаверинг. Уни акаси Акбарали ўлдирди. Ўзи ҳам жазосини тортди. Асфаласофилинга кетди ўзиям.

— Нормат бошини кўтарди.

— Нима дедингиз? Йўқ, янгилишибиз. У тирик.

Азизхон сапчиб ўрнидан туриб кетди.

— Нима?

— Шундоғ,— деди афсус билан Нормат. — Акбарали тирик. Энди у сизнинг пайингизга гушган.

— Тирик қолиши мумкин эмас, — деди Азизхон ўзининг гапига ўзи ишонинқирамай.

Норматнинг елкасига ой нури тушиб турар, башараси кўринмасди.

— Ўша хунук воқеани эшитиб нима бўлади, деб ташвишланиб юрган эдим. Уч кунми, тўрт кунми ўтиб, кечаси мелиса олиб кетди. Сўроқ қилди. Мен Марғилондан чиқмаганимни айтдим. Ўша воқеа бўлган куни самоварда эдим. Кечаси ўн бирларда эшикка қайтиб борган эдим. Самоварчидан, ўша куни чойхўрлик қилган жўраларимдан сўранглар, дедим. Улардан сўрашмапти, паққос, мени қийнашади. Ўтган куни қоқ ярим тунда эшиктиқиллаб қолди. Яна мелиса олиб кетгани келди, деб диққатим ошиб чиқсан, Акбаралининг қайниси олазарак бўлиб туритти. Ичкарига олиб кирдим. Қўлимга бир хат тутқизди. Шошиб чироққа солиб ўқисам, тезда етиб кел, деб ёзипти: Қаёққа бораман, деб сўраган эдим, қайниси мен билан юраверинг, деди. Олдига тушиб индамай кетавердим.

— Хат кимдан экан? — деди сабри чидамай Азизхон.

— Кимдан бўларди. Акбаралидан-да.

— Ундан кейин қаёққа бординглар?

Нормат энтикиб-энтикиб гапира бошлади:

— Катта кўчага чиқсан, тол панасида битта эски эмка машинаси туритти. Иккита қизил ўттиз сўмликка гаплашиб қўйган экан. Шу машина бизни Олтинкўлга ташлаб қайтиб кетди. Пиёда аллақандай қишлоқлардан ўтиб тўқайга кирдик. Қамиш оралаб анча юрганимиздан кейин ялангликка чиқдик. Қайниси шу ерда қамиш бузиб қовун эккан. Тонг оқариб атроф ёришиб қолган эди. Акбарали қумғон тагига ўт қалаётган экан. Бизни кўриб ўрнидан турмоқчи бўлди. Туролмай инграб яна ўтириб қолди. Унинг аъзойи бадани кўкариб кетган, яктагининг очиқ ёқасидан елкалари боғлангани кўринниб турарди. Бирга нонушта қилдик. Қайниси арава қўшиб кечқурун узиб қўйган қовунларини ортиб жўнаб кетди. Чайлада шкковимиз қолдик. У мендан ёруг жаҳонда нималар бўлаётганини сўради. Мен айтиб бердим. У бетимга қараб туриб бирдан:

— Сен ўғил бола эмассан, ҳезалажсан, деб қолса бўладими?

Жон-поним чиқиб кетди. Евортудек бўлиб бетига қарадим.

— Сени деб ўгу, аҳволга тушуб ўтирибман. Сени деб синглимни чавақлаб ташладим. Сени деб қишлоқ бетини,

бала-чा�қаларимни кўролмайдиган бўлдим. Сен нима қилдинг? Ниятингдан қайтдинг. Қўлингдаги пиçoқни ташладинг. Уятысиз! Ҳезимкаш! Биласанми, ялангоч сувдан тоймас, дейдилар. Қўлга тушсам, пешанамдан отишади, шундоқ экан, биттасини ўлдирдим нима-ю, иккитасини ўлдирдим нима. Ярамас Азизни ўлдирмагунча армонимдан чиқмайман. Ўлдирмасам, гўримда тиккатурман.

Акбаралининг-ку, нияти маълум. Аммо мен унга нега керак бўлиб қолдим? Билолмай ҳайрон эдим. Хўш, сиз-ку уни ўлдирмоқчисиз, мен нима қилай? Одам ўлдириш қўлимдан келмайди, дедим.

У индамади. Ер чизиб ўтириди. Кейин бетимга афсуслангандек қаради.

— Шундақами? Чучварани хом санабсан, Азизни сен ўлдирасан. Агар уни ўлдирмасанг, сени ўзим ўлдира-ман.

Жон-поним чиқиб кетай деди.

— Сал кучга кирай, мендан қутулиб бўпти, у ярамас.

Акбаралининг кўзлари чақнарди. Аламига чидамай ўрнидан туриб кетмоқчи бўларди-да, яна инграб жойига ўтириб қоларди. Чайлада икковимиздан бошқа ҳеч ким йўқ. Атроф шовиллаган тўқай. Қаёқдан ҳам қайнисига эргашиб келдим, деб ўзимни ўзим сўкаман. Ахир мен бу ишларга нега аралашиб юрибман? Ўз аламим ўзимга етмасмиди? Қариндош-уруғ, маҳалла-кўй, гузарга шарманда бўлганим каммиди? Энди бир камим одам ўлдиришмиди? Э, худо қандоқ кунларга қолдим, дейман.

Акбаралининг феъли менга маълум. У ярамас, бир кун эмас бир кун ўлдириб кетишдан ҳам тоймайди.

Акбарали бошини кўтариб қатъий қилиб деди:

— Уч кун, ё тўрт кунда ўзимга келаман. Одам боришини кутмай шатга келасан. Икковимиз бориб уни бир ёқлик қиласми. Гап шу. Агар йўқ десанг, ё сотиб қўйсанг, бу дунё билан хайрлашавер.

Шу гапни эшишиб кўзларим тиниб кетди. Унга ёлвориш, ўтиниб тавба қилишнинг фойдаси йўқ эди. Қўнишдан бошқа иложим йўқ. Хўп, дедим. Уша куни тушга қолмай орқага қайтдим. Икки кундан бери ўйлайвериб бошларим ёрилиб кетай деди. Ухласам ҳам, кўзимни очсанм ҳам аллақандай азроиллар тўғримда туриб олади. Охири ўйлаб-ўйлаб' бу гаплардан сизни хабардор қи-

лишга аҳд қилдим. Кечлатиб йўлга чиқдим, мана, бўлган гап шу, акаси.

Азизхон бу гаплардан ҳанг-манг бўлиб қолди. У ёқ-бу ёққа асабий юриб сўкинди. Охири бир фикрга келгандек, юришдан тўхтади. Норматининг тўғрисига келиб туриб олди.

— Бир яхшилик қиласиз, ака. Ҳозир мен билан борасиз. Акбаралининг олдига олиб борасиз. Ҳозироқ олиб борасиз.

Нормат ҳайрон бўлиб қолди. У Акбарамининг кўзига кўринмоқчи эмасди. Ўзини чарчаганига солиб кўрди. Азизхон гапида туриб олди.

Ҳали тонг отишига анча бор. Ой анча оғиб қолган. Азизхон Норматни қўлидан ушлаганича катта йўл ўртасида судрагандек шитоб билан борарди.

— Ҳой, секин, секинроқ юринг, ука, мен чарчаганиман. Икки кундан бери ухламайман-а!

Азизхон унинг гапларига қулоқ солмас, кўзларидан ўт чақиаб, газаб оташида куйнб-ёниб югурад эти.

XI

Қайниси бир арава қовун ортиб тоиг қоронгисида бозорга кетиб, Акбаралининг ўзи чайлада ёлгиз қолди. У куни билан чайладан чиқмас, похол устига тўшалган эски кўрпада у ёқдан-бу ёққа ағдарилиб ўйлагани ўйлаган эди. Унинг бу ерга келганига ҳам анча бўлди. Гаплашадиган бирон одам йўқ. Қайниси бозорга кетганича кечлатиб егулик у-бу олиб қайтади. Кечаси ҳам у билан гаплашгани қўли тегмайди, етилган қовунларни узади, йигади, жўякка сув очади ярим кечасигача уриниб, ётади-ю, дарров ухлаб қолади. Эрталаб ионушта ҳам қилмай жўнаб кетади.

Бугун Акбаралининг тушига марҳума онаси кирипти. Эгнида аллақандай жулдор кўйлак, соchlари тўзгиб кетган эмиш. Ўғлига ўпкали қараб, нега синглингни юбординг, энди ўзинг кел, деярмиш.

Акбарали уйқудан жуда ланж уйғонди. Худди онасининг арвоҳи шу атрофда чирқиллаб айланиб юрганга ўхшайверди. Юрғаги сиқилиб ташқарига чиқди. Атроф жимжит. Бу юракни сиқадиган жимликдан у дод деб юборай деди. Бирдан уйнга, болаларининг олдига боргиси келди. Улар нима қилишаётганикин? Қайниси

опамга хабар қиласми, деганда у рози бўлмаганди. Хотин кишининг кўнгли бўш бўлади, ичида сир ётмайди, деб қўрқсан эди. Энди бўлса ўша тарафга боргиси келиб, бирпас бўлса ҳам туғилиб ўсган уйини, онасининг қўли теккан буюмларни кўргиси келди. Бироқ у тарафларга энди умрбод йўл беркилган эди. Акбарали шуларни ўйлаганда сиқилиб кетар, бу ишларга сабабчи бўлган Азизхонни ғажиб ташлагиси келарди. Синглисини ўлдирган тунда у Азизхонга дуч келди. Нега унга пичоқ санчмади? Нега қўли қалтиради? Уша тундаги еган калтагини эслаганда тишлари гичирлаб, тани ларзага тушарди. Азизхон уни тўнкага отиб урди. Ундан кейин нима қилди, Акбарали эслаёлмасди. Ўзига келганда дарё четидаги қумда ётарди. Оғриқ азобидан инграб кўзини очганда, тонг ёришиб қамиш попуклари офтоб тирида лов-лов ёнаётганга ўхшаб кўзни оларди. Үнинг тани зирқираб оғрир, айниқса бели шундай оғрирдики, асло чидаб бўлмасди. Қийимлари ҳўл. Худди ёнгинасида дарё суви кўпирашиб, буралиб-буралиб оқарди. Бу ерга қандай келиб қолган, буни у билмасди.

Пишириб оқаётган дарё тўлқинлари уни аллақанча жойгача оқизиб келиб қумга ирғитиб ташлаганидан бехабар эди.

Акбарали минг мاشақат билан ўриидан турди. Атрофга қаради. Нотаниш жойлар. Ўзоқдан қандайдир куй эшитиларди. Қулоқ солди. Қандай куйлигини билолмай қирроққа чиқишига интилди. Тиззаси букилмай пастга қулади. Илдизга осилиб қолди.

— Ҳой, эҳтиёт бўл, бола. Дарё билан ҳазиллашиб бўлмайди-я!

Акбарали қўрқиб кетди. Ким бу? Бу овоз қайдан келди?

У илдизларга осилиб-осилиб тепага чиқди. Ёввойи жийда орқасида бир чол белкурак билан аравага қум ташларди. Акбарали унга ҳайрон бўлиб қараганча қолди.

— Нима қилиб бу тарафларда ивирсиб юрибсан, бола? — деди чол ишидан тўхтамай.

Акбарали индамади. Чол уни балиқчилардан бўлса керак, деб гумон қилди шекилли, илжайиб сўради:

— Қалай, илинаман дейдими? — деб қолди.

Акбарали унинг гапига тушунмай ҳамон тикилганча турарди. Шамол тўғон тарафдан яна бояги куйни олиб

келди. Чол ўша тарафга қулоқ тутиб бошини сарак-сарак қилди.

— Жони жаннатда бўлсин! Каналга сув қўйилганини кўрмай кетди-я!

Акбарали унинг гапларига тушунмади. Чол гапира бошлади:

— Бир истаханопчи қизни кечаси битта ярамас ўлдирив кетибди.

Акбарали бир чайқалди, гандираклаб-гандираклаб жийда танасига суюниб қолди.

— Бода бечоранинг умри қисقا экан.

Акбарали кеча қилган ишининг бутун даҳшатини энди сезди. Танидаги титроқни яшириш қийин эди. Аста сирғилиб ерга ўтириб қолди. Чол унинг аҳволини кўриб ҳайрон қараб турарди.

— Э, ёшлар-а, ёшлар-а, шу ичкилик сенларни бир кунмас, бир кун хароб қиласди. Ичкиликка мунча ружу қилмасаларинг. Иккита қилтириқ балиқ тутиш баҳона ичишга пана жой қидирасаллар. Мана, шерикларинг маст-аласт қилиб, ташлаб кетибди-ку. Бўри еб кетса нима бўларди? Биласанми, бу тарафларда нақ эшакдек келадиган бўрилар бор-а. Тағинам худо бир асрабди. Арақ деган ўлгур шишанинг ичида жим туради. Ҳамма ҳунарини шишадан чиққандан кейин кўрсатади. Шўр дарёни ҳам ютаман, деган не-не зўрлар шиша тагига етолмаган.

Чолнинг қўли белкуракда аравага қум ташлар, тили гапдан тўхтамасди.

— Биласанми, бу дарёда йилига нечта ўлик оқади? Санаб саноғига етолмайсан. Битта қармоқни кўтариб балиқ тутаман деб келишади, жиндек ичиб олгандан кейин зўрлиги тутиб, нариги ёққа сузиб ўтгиси келади. Э, бунақалардан қанчасини сув ютган.

Чол «Яшил кўприк» томонга яна бир қараб олди.

— Қайси уйнинг куйгурнинг қўли борди экан, тифуришга. Ҳукумат анойи әмас. Топмай қўймайди. Топади. Бунақа оқпадар, каллакесарларни пешанасидан отиш керак.

Акбарали кўзини ундан олиб, оёғининг тагига қаради. Шунда бир пой этигининг йўқлигини билди. Чол қумни ортиб бўлган, чўнқайиб шалоплаб оқаётган лойқа сувда бетини юва бошлаган эди. Акбарали овозидаи титроқни сездирмасликка уриниб аста сўради.

— Ота, манави йўл қаёққа олиб боради?

— Э, шўринг қурсин. Роса пиёниста экансан. Келган йўлингни ҳам билмайсан-а. Манави йўл Куйганёрга, манави қирғоқдан кетган йўл қамиш оралаб Олтинкўлга, Чинободга олиб боради. Арава юролмайдиган йўл бу. Пиёда қатналади. Маст нима-ю, кўр нима. Ундоқ десам, кўр ҳам бир марта юрган йўлини топиб кетади. Аммо, маст тополмайди.

Чол от жиловидан олиб, чу, деди. От кучаниб аравани юқорига тортиб кетди. Акбарали унга анграйганча қараб қолди.

Елғиз оёқ йўл Олтинкўлга олиб борса, Акбарали учун айни муддао. Унинг қайниси шу тарафда тўқайдан ер очиб қовун эккан. У Куйганёрга келишидан икки кун олдин қайнисининг олдига от билан келган, чайлада бир кеча ётиб қишлоққа икки хуржун қовун олиб кетган эди. Акбарали севинганидан бир оёғида қолган этикни ечиб ташлашни ҳам унутиб, оқсоқланганича қамишлар оралаб кетди.

Кун пешиндан оққандада тўқай тугаб, яланглик бошлианди. Қамиш бузиб, очилган ерлар бўлса керак, экилган гўзалар заҳкашлик қилиб ола чиққан, бир-икки қарич бўлиб кўсак туккан эди. Узоқда икки-уч аёл белига этак тутиб пахта териб юрипти. Акбарали уларнинг кўзига тушмаслик учун ўзини яна қамиш орасига олди. Нима қилишини билмай узоқ турди. Қаердандир тез-тез машина гуриллагани эшитиларди. Демак, яқин орада катта йўл бор. Нима бўлса ҳам кеч киришини кутиш керак. У ён соатини олиб қаради. Ичига сув кириб тўхтаб қолган экан. Шимининг ён чўнтағидан чарм ҳамёнини олди. Очган эди, ичидан бир ҳовуч сув тўкилди. Унда саксон сўмга яқин пул бор эди. Ивиб кетибди. Акбарали бирон кунимга яраб қолар, деган ниятда пулларни олиб офтобга ёйди. Узи пулларга тикилганича икки тиззасини қучоқлаб то күм ботгунча қимирламай ўтирди. Қорни оч, танаси кечқурунги калтаклардан ҳамон зирқираб оғрир, уйқусизликдан вужуди караҳт, ҳўл қумда ётиб қолганидан беллари чидаб бўлмас даражада оғрирди. Акбарали бу оғриқ, бу караҳтликларга сабот билан тишини тишига қўйиб чидарди. У кечаги бўлиб ўтган ишларни ўйламасликка, ўзини алаҳситиша уринарди.

Тўқай устига тун қоронғилиги аста бостириб келаёт-

ган пайтда у қамишлар орасидан чиқди. Боя машина овози келган тарафга юра бошлади. Йўл яқингинада экан. Онда-сонда от ё эшак минганди, гоҳо велосипед эгарига бедами, ўтми ортган қишилар учарди. Қоронги тушганидан бирор бирорни танимасди. Акбарали разм солиб қараса, бу Андикондан Олтинкўл орқали Чинободга ўтадиган катта йўл экан. У Олтинкўл гузарига етмай ўнг тарафга бурилди-да, қайнисининг полизи тарафга қараб кетди.

Чайлада фонарь милтиради. Атрофни қовун ҳиди тутиб кетган. Чайла олдидаги гувала ўчоқдан буралиб буралиб тутун кўтарилади. Қайниси чўнқайиб ўтириб нимадир қиляпти.

Одам шарпасини сезган каттакон оқ ит чайла орқасидан ўқдек отилиб чиқди. Акбарали чўчиб кетди. Қайниси ўрнидан туриб ит югуриб кетган тарафга қаради. Ит Акбаралидан икки метрча нарида тўхтаб, олд оёқлаш билан ер тимдалаб ҳура бошлади. Акбарали жон аччиғида Али, Али, деб қичқирди. Поччасининг овозини таниган йигит югура келиб итни қувиб юборди.

— Ия, почча, нима қилиб юрибсиз?

Акбарали, от машинадан ҳуркиб олиб қочди, деб баҳона қилди.

Ана ўша кундан бери Акбарали чайлада. Қайниси қишлоққа тушганда нима гаплигини билиб чиқди. Аммо Акбарали унга, менинг бу ердалигимни ҳеч ким билмасин, опангга ҳам айтма, деб тайинлаган.

Ҳозир Акбарали бўлган воқеаларни эслаб эндиғи ишларига режа тузиш билан банд. Индинга Нормат келади. Ана унда иккови бир бўлиб Азизхонни бир ёқлик қилишади. Шундагина у аламидан чиқади. Кёйин боши оқкан тарафга кетади. Олам кенг, бирон жойда ризқини териб еб юраверади.

Акбарали эндиғи ҳаётини ана шундай тасаввур қиласарди.

У яктагини ечиб чайла орқасидаги офтоб қиздирган тупроққа ҳалигача оғриб, жонини қийнаётган ёнбошини босиб ётган эди, занжирдаги ит безовта ҳура бошлади. Акбарали биронта одам келяпти гумон қилиб, жон тал-васасида ўрнидан турди-ю, йўлга қаради. Ёлғиз оёқ йўл

бошида бир одам келарди. Акбарали тикилиб қаради. Қаади-ю, юраги шув этиб кетди. Бу Азизхон эди. Акбарали белбогига қўл юборди. Азизхон шошилмай келарди. Акбарали беш-үн қадам олдинга босиб тўхтади. Қочсаммикни, деган ўй хаёлидан ялт этиб ўтди. Бироқ у қочишни ўзига эп кўрмади. Нима бўлса бўлди, бу охириги тўқиашувим бўлади, деб қатъий ўйлади. Азизхон эллик метрча масофага келиб қолган эди. Занжирдаги ит тинмай акиллар, ер тимдалаб тупроқни тўзгитарди.

Акбарали Азизхонга қараб газаб билан қичқирди:

— Яқин келма, келма, жонингдан умидинг бўлса, яқин келма!

Азизхон пинагини бузмай унга томон келарди. Акбарали кескин бурилди-ю, келиб итни занжирдан бўшатди.

— Бос, Қоплон!

Ит шамолдек учиб кетди. Унинг орқасидан Акбарали бос, бос, деб овозининг борича қичқирарди. Ит бир ярим метрча беридан Азизхоннинг бетига сапчиди. Азизхон эпчиллик билан қўлинни олдинга узатиб орқага сал чекинди. Шунида панжалари итнинг кекирдагидан қопқондек қисиб қолди. Азизхон иккинчи қўли билан орқа бўйидан тутди. Ит яғрини билан ерга гурс этиб тушди. Азизхон шу топнинг ўзидаёқ этиги билан итнинг томогидан босди. Ит хириллаб тўрт оёғини баравар силкита бошлади. Азизхон кучининг борича томогидан босарди. Акбарали қўлида пичоқ билан унга яқинлашиб қолган эди. Азизхон ит томогидан оёғини олди. Ит хириллади. Бошини кўтариб аранг ўнгарилди-ю, худди ис теккандек судралиб чайла тарафга кета бошлади. Акбарали Қоплонни кўриб тўхтади. Юраги шув этиб кетди. Азизхон у тарафга тишларини ғичирлаб бораиди. Акбарали орқасига чекинди.

— Келма, яқинимга келма!

Азизхон унга яқин келиб қолди. Акбарали бирдан шарт бурилди-ю, орқасига қараб қоча бошлади. Чайла яқинига етганда қумғонга қоқилиб йиқилди. Ўрнидан туриб Азизхонга қаради.

— Бизни хонавайрон қилганинг етмаганими. Яна нима қасдинг бор?

Бу гаплар Азизхоннинг қулогига кирмас, алам-ситам билан у томон бораиди. Бирдан Акбаралида куч пайдо бўлгандек дадиллашди. Азизхон томон бир-икки қадам босди.

— Хўш, ниятингни айт? — деди бутун газабини, нафратини тўкиб.

Азизхон индамади. Кўзлари чақнаб унга тикилди. Унинг бу қарашида яқин бир ой ичидан тортган изтироблари, тўлғаниб чиққан уйқусиз тунлари, етолмаган орзуларининг алами бор эди.

Акбарали ҳансирар, панжалари пичоқ дастасини шундай қаттиқ қисиб ушлаган эдикси, бўғинлари кўкариб, қон талашиб кетган эди.

— Жонингдан умидингни уз, жаллод! — деб бақирди Азизхон.

Акбарали пинагини ҳам бузмади. Уни эрмак қилгандек бақрайиб қараб тураверди.

— Бир марта қўлимидан омон қутулиб кетган эдинг. Бу охири учрашувимиз.

Акбарали унга еб юборгудек бўлиб ўқрайди.

— Чучварани хом санабсан, ифлос. Мени онам ўғил бола қилиб туқдан. Бироннинг қўлида жон берадиган анойилардан эмасман. Мени отам дунёга келтирган, аммо бу дунёда туришим ҳам, кетишим ҳам ўз ихтиёrimda!

Азизхон энди гапирмади. Қўлларини олдинга чўзиб унга томон интилди. Шунда бирдан Акбарали тутиб турган пичоқни ўзининг яланғоч кўксига санчди.

— Мана, мана!

У пичоқни шарт суғурдию, киндиги тепасидан сукіб қўксига томон зарба билан тортди. Азизхон қон сизиб чиқаётган қорнига қараёлмай беихтиёр орқага чекинди. Энди унинг қўлидан пичоқ тушган, ўзи чайқалиб турарди. Гавдасини тутолмай боши Азизхон томонга ўғирилди.

— Худойимга минг марта шукур. Душманимга оёқ ости бўлмай, тифини танимга тегизмай кетяпман...

У шундай деди-ю, ёнбошига йиқилди.

Азизхоннинг кўз олди қоронги бўлиб кетди. Оёқ-қўли бўшашиб гандираклади. У шу алпозда қанча турди билмасди. Яқин орадаги тўқайдан ўқ овози эшитилди. Кимсасиз қамишзорда овози қалдираб, анча вақтгача айланиб юрди. Ўқ овозидан чўчиған бир гала ўрдак ҳуштак чалгандек чийиллаб, чайла тепасидан ўтиб кетди.

Азизхон аста бурилди-ю, боя келган тарафга аста кета бошлади. Акбаралига рўпара бўлишга юраги дов бермай жийда орқасида қолган Нормат боядан бери

бўлган воқеаларни кўриб, оёқ-қўлида дармон қолмай, қалт-қалт титраб уни кўтиб турарди.

Азизхон унга қарамай ўтиб кетди. Тўқай орасига кирганда Нормат орқада қолиб кетганди.

Бирдан Азизхоннинг ўпкаси тўлиб томоғига бир ишма қадалгандек бўлди. Хўрсиниб-хўрсиниб, ўкириб йифлаб юборди.

Қамишларин қайириб, қулаган жийда тўнкаларига қоқилиб бораркан, кўзларидан дув-дув ёш оқарди.

XII

Сувга тўймаган дараҳтлар тагида ҳазон оралаб қолди. Ипакдек ялтироқ мезон иплари шошилмай учиб келади-да, дараҳтлар бўйнига осилади. Тонг саҳар тушган шабнам то офтоб ялаб олгунча майса қиёқларида титраб туради.

Боғлардан беҳи ҳиди келади. Дехқон чайласи тепасида қип-қизил қалампир шодаси офтоб тифида лов-лов ёнади. Осмони фалакда ҳакка ёнгоқ отиб ўйнайди. Оғиздан тушириб юборган ёнгоқни илиб ололмайди, тунука томга тарақлаб тушишини алам билан кузатиб қолади.

Азизхон шабнамдан оғирлашган тупроқдан аста юриб борарди. Ҳаққулободнинг пастқам кўчалари сокин. Гувала деворларга тирсагини қўйган олма шохлари қисирлайди. Одди шох-шабба билан тўсилган чорбоқлардан мевасини кўтара олмай қадди букилган анорлар, сўриларга териб ташланган ош қовоқ, қирқма қовунлар кўринади. Бир кампир липпа уриб тандирга гўзапоя қалаб гутурт чақди. Тандир прамонидан аввал кўм-кўк тутун бурксич, кейин лоп этиб аланга сапчиди. Ёшгина бир жувон дорга кир ёяди. Ўрта яшар хотин кўйлак енгларини билагигача шимариб, тўқ-тўқ қилиб келида шоли оқлайди...

Бу ўйлар, одамлар, чорбоқлар Азизхонга қадрдон ўйини эслатди. Ҷадаси ҳам унга шоли оқлатиб, ўзи кўзойнак билан курмак терарди. Онаси тандирга ўт қалаб то ўқарғўнча супада кафтларини иягига тираганча ишмаларнидир ўйлаб ўтиради. Шоли оқлаётган хотинга қараб турив Азизхон беихтиёр илжайди.

У дадасининг қишин-қистовидан кейин, келинӣ ҳовлига опиқиб зарда билан дастани тўқиллатиб шоли

оқларди. Дадаси унинг дастани зарб билан уришини кўриб:

— Ҳой, секин, аста-аста ур. Келини ёрворасан,— деб ёлворарди.

Азизхон бир гал шунаقا шоли оқлашда дастани шундай куч билан урган эдики, тут тўнкасидан қилинган кели иккига ажralиб кетган эди. Шунда дадаси, қачон одам бўласац, деб уни оstonагача қувиб чиққанди.

У жимжит қишлоқ кўчасидан шошилмай келаркан ҳассасининг учи билан йўл четларидаги қоғоз парчаларини титиб келаётган чолга кўзи тушиб тўхтади. У букчайиб қолган бўлса ҳам қўлидаги ҳассага оғирлигини ташламас, жуда енгил юрарди. Азизхон унга салом бериб, Эш аканинг уйи қайдা, деб сўради. Чол юравер, деб ишора қилди-ю, боягича йўлда учраган қоғозми, гугурт қутисими, ҳасса учиди титкилаб йўлида кетаверди. Муюлишга етганда ҳассаси билан икки тавақали эшикнинг бир қанотини итариб ичкарига қичқирди:

— Ҳо, Эшмуҳаммад! Эшмуҳаммад ҳой, болам, меҳмон келди, баққа чиқ!

Ичкаридан, лаббай, деган овоз чиққандан кейин чол яна йўлига кетаверди. Ерда ётган бир бурда ноини олиб кўзига суртди, пахса девор ковагига қўяркан, тўнғиллади.

— Ҳа, боласи тушмагурлар-а, боласи тушмагурлар-а!

Эшик орқасида гурс-гурс қадам товуши келди, зум ўтмай оstonада Эш полвон кўринди. У Азизхонни кўриб ҳанг-манг бўлиб қолди. Нима дейинини билмай, ия, анавини қаранг, ия, ия, деярди, холос.

Иккови бир муддат ҳайрон қараб туришгандан кейин Эш полвон уни қўлидан сиқди:

— Ке, ке, ука? Тинчмисан, омонмисан? Зап кепсанда. Қани, қани, ичкарига кирайлик.

Азизхон киришга унамади. Ҳайрлашиб кетмоқчилигини айтди.

— Жинни бўлдингми, Эш акангникига келган меҳмон бир пиёла чойини ичмай кетган эмас.

Азизхон кўнмади.

— Шатта жиндек ўтириб гаплашайлик, ака,— деди.

Эш полвон ноилож йўлак олдидағи супага ўтириди, ёнидан унга жой кўрсатди. У Азизхоннинг бетига қараб ўйланиб қолди. Азизхон у кўрган кундан бери бутунлай

Ўзгариб кетганга ўхшаб туюлди. Юзлари чўзилиб, кўзлари сал ичкарига чўккандек, ияклари бўртиб қолгандек. Азизхон у кўргандаги нораста болага ўхшамасди. Босиқ овозида, ўйчан боқишлирида юрт кўрган, тирикликининг аччиқ-чучугини тотиган эркак нуқси сезилиб қолганди.

— Хўш, гапир! — деди Эш полвон.

Азизхон пешанасини уқалаб гапни нимадан бошлаши билмай андак ўйланиб турди-да, гапира бошлади:

— Эш ака! Тентак укангизни кечира оласизми?

Эш полвон нимадир демоқчи бўлиб лабини гапга жуфтлаган ҳам эдик, Азизхон уни гапиргани қўймади.

— Йўқ, аввал айтинг, кечира оласизми? Мен сизни кўп қийнадим. Давра тўрларидаги юрган, бирорга сўзини бермаган сиздек одамни юрт олдида уятга қўйдим.

Эш полвон ялт этиб унга қаради.

— Эси йўқ бола экансан. Наҳотки Эш акангнинг кимлигини шу пайтгача билмадинг. Феълим шундоқ бир пов этиб ёнаману дарров ўчаман. Аксинча, сен мени кечиришинг керак. Нодонлик қилиб қўйиб, пушаймоним ичимда эди. Мана бугун кўзингга қараб туриб айтяпман.

Азизхон шу пайтгача Эш полвонни юрагида гина сақлайдиган одам деб юрарди. Унинг ҳозирги айтган гапларидан жуда таъсирланиб кетди.

— Ака, — деди у кўзлари яшнаб. — Мен энди кетяпман. Эҳтимол қайта юз кўришмасмиз. Кўнглингизда мендан бир хираки қолмасин, деб атайн хайрлашгани, узр айтиб кетгани келдим.

Эш полвон қаёққа деб сўрамади. Унинг елкасига қўлини қўйиб, меҳрибон бир товушда таъсирланиб, деди:

— Укажон, қайда бўлсанг омон бўл. Бошинг тоишдан бўлсан. Мен кўп давраларда бел олишганман. Йиқитганман, йиқилганман. Полвончилик ҳам бир омад иш. Йиқитсанг пошшосан. Йиқилсанг бир-икки кун ич-этингни еб юрасану яна курашни қўмсаб қоласан.

Азизхон унинг гапларини индамай эшилди.

— Бир илтимосим бор. Эртага Майгирда кураш бор. Шунда охирги марта бел олишсак. Улай агар, туриб бераман. Бир йиқитиб хумордан чиқинг. Мен ҳам хотиржам бўлай. Шундай қилинг, ака!

Эш полвон бош чайқади.

— Сендеқ азаматни йиқитадиган полвоннинг бўйни узилсин. Бу гапнингни қайтиб ол. Асло елканг ер искама-

сан. Даврадан бош эгиб чиққулик қилмасын, жудойим.
Розиман, минг марта розиман сендан.

Азизхон шарт ўрнидан турди-ю, Эш полвонни супадан юлиб олди. Белидан бақувват билакларини ўтқазиб ердан узди. Икки айлантириб ерга қўйди. Кўйди-ю бағридан бўшатмади. Юзларини елкасига ишқаб туриб қолди. Шунда яктагига Азизхоннинг икки томчи кўз ёши тушди.

Эш полвон унинг бу болаларча қилиқларидан таъсирланиб кетди.

— Бўлди, бўлди, тентак. Боламисан, дейман, бўлди.

Азизхон уни бағридан қўйиб юбориб юзини тескари ўгирди.

— Хайр энди, ака.

Азизхон орқасига қарамай жадал юриб кетди. Эш полвон нимадир демоқчи бўлди, айтишга улгурмади.

Азизхон кўприкдан ўтиб, тут ниҳоллари орқасида иўринмай кетган эди.

Офтоб ёйилиб, ердан шудринг кўтарилиган. Эрталаб кийилган тўнлар энди буқлаб елкага ташланган пайт эди. Азизхон қачонлардан бери дилини эзиб ётган ғамдан қутулгандек, енгил юриб катта йўлдан кетмоқда эди. У бирон одам орқасидан ёмонлаб гапиришини истамасди. Ҳеч қайди ўзидан ёмон хотира қолдиргиси келмасди. Тортган озорлар уни шунақа қилиб қўйган эди. У шу топда кимнинг дилига озор берган бўлса, оёғига ийқилиб уэр сўрашга тайёр эди.

Ҳаққулобод — Тўртқўл йўлидан тинмай пахта ортган машиналар ўтиб туритти. Азизхон автобус бекатига шошилмай келарди. Олдидан «Тез ёрдам» машинаси шитоб билан ўтди-ю, бирдан зарб билан тўхтади. Орқадан кўтарилиган чанг машина устига ёпирилди. Азизхон нима бўлди экан, деб қараб турган эди, машина эшиги очилиб оқ халат кийган Вазира тушди.

Азизхон пима қилишини билмай серрайганча қолди. У худди ўғрилик қилиб қўлга тушган кишидек эсанкирарди. Вазира кўпдан йўқотган кишисини тасодифан учратиб қолгандек у томонга қувонч билан кўзлари яшнаб кела бошлади.

— Вой, қаёкларда юрибсиз? — деди Вазира кўришгани. қўл узатаркан. — Луғумбекка икки марта бориб тоюлмадим-а! Шунақаям бўладими!

Азизхон унинг дардини билганидан совуққина жавоб қилди:

— Юрибман, тупроқдан ташқарида.

— Қаёққа кетяпсиз, юринг, юринг, обориб қўяман. Тайёр машина бор!

Азизхон қўлини қўксига қўйиб миннатдорчилик билдириди.

Вазира оқ халат енгидан боғичларини ечиб билаги-гача кўттарди. Тангадек тилла соатига қаради. Унинг билаклари оппоқ, эр кишининг иштаҳасини қўзғайдиган ажаб эди.

— Ўҳӯ, мен ҳозир...

— У шундай деди-ю, «Тез ёрдам» томонга кетди. Юмшоқ тупроқда туфлиси пошнасидан ҳасса учидек излар қолди. Вазира халатини ечиб кабинага улоқтириди. Шоферга нимадир деди. Шундан кейин машина гуриллаб жўнаб кетди. Вазира қайтиб келди.

— Пиёда кетамиз. Сменам тугади. Энди кечгача бирга бўламиз. Хўп-а?

Азизхон ҳайрон эди. Бу жувон нега бунчалик ишонч билан гапиради. Ахир Азизхон унга бирон марта бўлсин илиқ муомала қилмаган эди-ку!

Азамат қайрағочлар соя ташлаган катта йўл четидан иккови жимгина кета бошлишди.

Вазиранинг эгнида шафтоли гулига монанд қўкси очиқ, елкасига пахта қўйиб тикилган ёқасиз шоҳи кўйлак. Енги тирсагидан тўрт энлик юқоридан. Машина кабинасига мотор тафти уриб унинг юзлари, бўйинлари худди ҳозир ҳаммомдан чиққандек бўғриқиб кетган.

Вазира дугоналари билан Арслонбобга борганини, ўттиз метрли шоввани бориб кўрганини, тоғдан ёввойи жамбил терганини энтикиб-энтикиб гапиради. Бу гаплар Азизхонни қизиқтирумас, у кўрган жойларни тасаввур қилиб кўришга уринмасди ҳам.

Колхоз ўрикзори олдига келишгандা Вазира тўхтади. Ўн гектарча келадиган ўрикзор жимжит эди. Июль ўрталарида ўриклар териб олингандан кейин бу жойга ҳеч ким келмасди. Ҳозир шохлари бир-бирига туташиб кетган, сув қуйилмаганидан тагларидаги ўтлар қовжираб қолган бу ҳилватгоҳда энди тўрт-бешта қўй ўт-қидириб бошини ердан кўтармай тенти парди.

— Шатта жиндак дам олмаймизми? — деди Вазира Азизхонни қўлидан ушлаб.

Унинг қўллари иссиқ эди. Азизхон бир лаҳза ўзини йўқотди. Вазира пахса деворининг қулаган жойидан уни ичкарига бошлади. Иккови энди бир сўз демай салқин bog ичида кетишарди.

Бетини кўм-кўк бақа тўни босиб кетган ҳовуз бўйидаги сўри усти хазон билан бекиблиб кетгац. Азизхон хазонларни қўлни билан сидириб икки киши ўтирса бўладиган саҳн очди.

— Утиринг, чарчадим деяпсиз-ку, — деди Азизхон бепарво.

Вазира сумкасини хазон устига иргитиб, чамбарак қилиб олган сочини ечиб юборди-да, бошини бир силкиб, кўксинга тушган икки ўрим сочини елка ошириб орқасига ташлади.

Шунда бирдай ғалати, жуда ҳам ғалати ҳид, фақат эҳтирос қопини гуниртирадиган, навқирон аёл кишидагина бўладиган бир ҳид атрофни тутиб кетди. Бу ҳид Азизхоннинг бошини айлантирди. Зимдан Вазиранинг бўйиларига, ёқасиз кўйлагининг тұгмаларини итариб турган кўкракларига қаради. Кўзи тиниб кетди.

Вазира унинг ҳолатини сезиб турарди. У шундай бўлишини аввалдан билар, шу пайтгача ўзини бепарво тутишга уринган, илтижоларини назарига илмай қийшаган йигит юрагига ўт солмоқчи, қийнаб-қийнаб ўзига бўйсундирмоқчи эди. Азизхон сеҳрлангандек кўзини ундан ололмай турарди. Вазира сўрига ўтириб бир тиззасини кўтарди. Болдиригача очиб ипак пайдоқни гугиб турган резинкани «Вой, жоним қийналиб кетди-е», деб пастга суриб қўйди. Резинка излари сонларини қонталаштириб, қизғимтир бинафша из қолдирган эди. Вазира этагини беяларо тушириб тиззасини яширди. Кейин Азизхонга ўпкали қараб «боринг-е, қараб турганмидингиз, ўятсиз», деб лабларини бурди. Утирган ерида Азизхоннинг чап ёнбошидаги хазон уюмидаги ётган сумкасига ёнбошлаб қўл узатди. Тирсаги Азизхоннинг тиззасига тиравиб, елкаси кўксига тўғри келиб қолди. Вазиранинг бўйнидан яна бояги илиқ ҳид таралди. Азизхон икки қўлинин орқасидаги таҳтага тираганича қимирлаётасди. Вазира сумкасини олди. Очиб ичидан чети гажимли қулупнай гул рўмолча чиқазди-да, терлаган пешоналарини

артди. Энди атир ҳиди ҳамма ёқни тутиб кетди. Азизхон яна қимир этмади.

Вазира бирдан чаён чаққан кишидек сапчиб туриб кетди-да, соchlарини чанглаб ўзини хазон уюми устига отди. У ётган ерида илондек тўлғанар, бетларини хазонга ишқаб, инграб йиғларди.

Азизхон қўрқиб кетди. Тепасига келиб, сизга нима бўлди, деди титраган товушда.

Вазира бошини кўтарди. Энди унинг соchlари тўзғиб кетган, кўзларida ўт чақнарди.

Шу пайт ўрикзор тепасидан жуда пастлаб аэроплан учиб ўтди. Азизхон осмонга қаради. Бир-бирига туташиб кетган қуюқ, сербарг шохлар орасидан аэропланин кўролмади. Унинг қулоқни қоматга келтирадиган кучли гуриллаши зум ўтмай тинди. Узоқ-яқинда ёш-ялангларнинг қий-чуви бошланди. Азизхон бир дам ҳайрон бўлиб қолди. Ҳушини йигиб яна Вазирага қаради. Унинг киприкларидаги сурма ёшдан эриб қовоқларига, кўз осталрига суркалиб кетганди.

— Сизга нима бўлди? — деди паст овоз билан Азизхон.

Вазира ўрнидан турди. Унинг бетига афсус-надомат билан боқиб нари кетди. Энди у орқасини ўгириб олган, елкаси тинмай силкинарди.

— Эссиз йигитлик, эссиз бошдаги дўппи-ю, белдаги қийиқ, Э, худо, дарди йўқ кесакка мени мунча зор қилмасанг.

Унинг бу нидоси ниятига етолмаган, армони ичидаги қолган, юрак-бағрини ўртаган туйгуларни поймол бўлган аёл кишининг нидоси эди.

Үрикзор этагида болаларнинг шовқини бошланди. Улар нималардир деб қичқиришарди.

Азизхон ҳурпайиб турган Вазирага сўнгги бор бир-қаради-да, оёқ остидаги ажриқларни аямай босиб ўрикзордан чиқиб кетди. Вазира икки қўлинин у томонига чўзганича илтижо билан пиқ-пиқ йиғлаб қолди.

Азизхон катта кўчага чиққанда ҳамманинг кўзи осмонда эди. Азизхон ҳам бенхтиёр осмонга қаради. Кузнинг зангори осмони тип-тиниқ, унда сон-саноқсиз опиоқ қоғоз парчалари учарди. У аввал, бу нима экан, деган ўй билан туриб қўлди. Қейин хаёлига боя учиб ўтган аэроплан келди.

Аэроплан қишлоқлар, шаҳарлар устида қоғоз сочиб юрарди. Азизхон Ёзёвон чўлида, Қирғиз ўтови олдида

турган пайтда аэроплан ташлаган қоғозларни эслади. Ушанда канал қурилишига чорлаган варақалар чўл осмонини тўлдирган эди. Энди бу қанақа варақа бўлди экан?

Урикзорлардан болалар яна чувиллашиб чиқиши. Уларнинг қўлларида даста-даста қогоз. Қимники кўп, деб чуғурлашарди.

Терак бели баландликка тушиб қолган бир варақ қогоз Азизхоннинг тепасида қайнқча ўхшаб чайқалиб-чайқалиб йўл четига қараб сузиб келарди. Азизхон дўпписини қўлига олиб қоғоз тушаётган тарафгә юра бошлади. Ниҳоят қоғоз ариқ бўйидаги чим устига оҳиста қўнди. Азизхон шошиб уни олди-ю, у ёқ-бу ёғига қаради.

Бу каналда чиқадиган «Сталинча қурилишда» деган газетанинг энг сўнгги сони эди. Биринчи саҳифада Узбекистон ҳукумати раҳбарлари имзо чеккан Москва-га, Марказкомга ёзилган рапорт бор эди. Азизхон тик турганча ўқий бошлади. Рапортга икки юз етмиш километр масофадаги Катта Фаргона каналида ер қазиш ишлари тамомлангани, қурилиш бошлангандан буён қирқ беш кун ичида ўн олти миллион кубометр тупроқ қазиб чиқазилгани, Катта Фаргона канали Норин дарёсидан сув олишга тайёр қилиб қўйилгани ёзилган эди.

Азизхон газетанинг ички саҳифасини очди. Унда Фафур Гулом билан Ҳамид Олимжоннинг қурувчиларномидан ВКП(б) Марказий Комитетига ёзган шеърий хатлари босилган эди.

Азизхон орқа саҳифага қаради. Қаради-ю, ғалати бўлиб кетди. Саҳифа тепасида Дўнан Дўсматов билан унинг сурати ёнма-ён босилган эди. Сурат тепасида катта-катта ҳарфлар билан шундай ёзув бор:

«Канал баҳодирларига шон-шарафлар бўлсин!»

Азизхоннинг кўзларидан ёш чиқиб кетди. Тиник, бегубор куз осмонига қаради. Қиттак ҳам булут йўқ. Жуда олисларда, далаларнинг уфқа туташиб кетган жойларида, ҳам оппоқ қоғозлар капалакдек пилдираб учар, тоҳо енгил шамол боғлар устидан уларни очиқ далаларга қараб суриб кетарди.

Шу қоғозлар бетига сурати туширилган ўн минглаб Азизхон бутун водий тепасида, булутлардан ҳам баландда, олмос чўққилар, сап-сариқ адирлар, сонсиз жилғапар устидан сузарди.

Азизхон энтикди. Ҳамиша иягини икки қафтига тирағ ўтирадиган дардчил онаси, қачон одам бўласан, тентагим, деб нолийдиган дадаси кўз олдида пайдо бўлди. «Аяжоним, дадажоним, мана, одам бўлдим-ку, энди койиманг!» деб қичқиргиси келди.

Осмони фалакда қоғозлар учарди. Болалар қичқи-
рарди. Бутун водий оғзида достон бўлган Азизхон йўл
четида йиғидан кўзлари қизариб, ҳиқиллаб борарди.

Куйганёр, 1974 йил.

МУНДАРИЖА

БИРИНЧИ БҮЛİM	3
ИККИНЧИ БҮЛİM	96
УЧИНЧИ БҮЛİM	180

На узбекском языке

САНД АХМАД ·
СОРОК ПЯТЬ ДНЕЙ

Роман

Редактор М. Мирзоидов

Рассом М. Рейх

Расмлар редактори А. Кива

Техн. редактор В. Барсукова

Корректор Ш. Собирова

Босмахонага берилди 4/VIII-1974 й. Босишга рухсат этилди
9/XII—1974 й. Формати $84 \times 108/32$. Босма л. 8,0. Шартли
босма л. 13,44. Нашр л. 13,9. Тиражи 60000. Рафур Ғулом
номидаги Адабиёт ва санъат нацийти, Тошкент. Навоий
кӯчаси 30. Шартнома № 75—74

Ўзбекистон ССР Министрлар Совети ўнг Нашриётлар, по-
лиграфия ва китоб сафдоси ишлари бўйича Давлат Комите-
тииши Тошкент полиграфкомбинатида З-қоғозга босилди.
Тошкент, Навоий кӯчаси, 30. 1975 йил, заказ 214. Баҳоси 53 т.

Аҳмад Саид.

Қирқ беш кун. Роман. Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
256 б.

«Қирқ беш кун» романни «Уфқ» трилогиясининг биринчи китобидир. Автор ўзбек халқининг сув учун кураш лавҳаларини қаламга олган. Роман қажхрамонлари тарихда мисли кўрилмаган жасорат, инсон меҳнатининг самараси бўлмиш «Катта Фарғона канали» қурилиши фонида тасвирланади. Ёш, содда, ҳали мустақил ҳаёт йўлининг бошида турган Азизхон ҳаётини шу улуғ қурилишда бошлиайди.

Фарғона водийсининг ажаб манзаралари, дўлвор — танти кишиларининг жасорати, меҳнати, муҳаббати ҳақида ҳикоя қилювчи бу асар китобхонларга мансур бўлади, деб умид қиласиз.

Аҳмад Саид. Сорок пять дней. Роман.

Уз2

▲ 70303—38
352(06)—75 2—75